

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

A decorative floral ornament on the left side of the page, featuring a central flower with multiple petals and a long, flowing stem with several smaller flowers and leaves.

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2024, № 2(19)

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation — 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.

Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 582 від 24.04.2024 р., Додаток 6,
оновлено позицію журналу
у Переліку наукових фахових видань України
(категорія «В») через зміну назви засновника

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat,
Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка
до оприлюднення на вебсайті журналу
після здійснення видавничої підготовки
(*протокол № 13 від 31.10.2024 р.*)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

УДК 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.2>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2024, № 2 (19)

Червень — Грудень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна).

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан, доктор габілітований (Польща);
Садовська Джоанна, докторка габілітована (Польща);
Прихода Марек, доктор філософії (Чеська Республіка).

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Автори публікацій, 2024

Founder:

BORYS GRINCHENKO
KYIV METROPOLITAN UNIVERSITY

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication
on historical sciences since 2017

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 582 dated 24.04.2024 (Annex 6),
the journal is updated the position on the List
Professional Editions of Ukraine (category "B")
due to the change of the name of the founder

The journal is indexed in international scientific databases
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals, EBSCO,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv
Metropolitan University
for publication on the website of this journal
upon editorial approval
(*Rec. No 13 31.10. 2024*)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially
the history of Kyiv.

The journal has its own website.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

UDC 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.2>

Kyiv Historical Studies

The scientific journal

2024, № 2 (19)

June — December

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitalii Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of History (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD of History (Ukraine)

Editorial Board:

Vitalii Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović, Habilitated Doctor (Poland);
Joanna Sadowska, Habilitated Doctor (Poland);
Marek Příhoda, PhD (Czech Republic)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Відейко М. Археологічні матеріали 16–17 ст. з міста Трипілля та його історична топографія	6
Драч О. Гендерні аспекти професійності вчительок України у фокусі розширення прав працевлаштування на початку 20 ст.	14
Клименко Н. Анастасія Грінченко: штрихи до суспільно-політичної діяльності у Києві 1905–1907 рр.	23
Срібняк М. Репатріація полонених українців з Австрії (1918–1920): (Не)значущі Інші серед світу, що руйнується	31
Говоруха В. Медична допомога АРА на Катеринославщині під час голоду 1921–1923 рр.	39
Шугальова І., Молдавський Р. Трансформація образу міст в роки Голодомору-геноциду (на прикладі Києва, Харкова, Запоріжжя)	46
Божко О. Особливості структурно-функційної організації духовних семінарій за радянських часів (на прикладі Київської духовної семінарії)	55

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Мицик Ю. З вістових листів про початковий період війни Речі Посполитої з Османською імперією 1672–1676 рр.	64
Іванюк О., Бакика П. «Митні історії» у подорожніх записках мандрівників 19 ст.	73
Ковальов Є. Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-українських культурних комунікацій	82
Бонь О. «Треба вже набратися теї Європи, щоб більше не схотілось»: літературне середовище радянської України 1920-х рр. у листуванні Валер'яна Поліщука	93
Клепак А. Українське питання в публікаціях журналу «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» (1927–1939 рр.): історичний, політичний та культурний аспекти	100
Будзар М. «Він не пішов звичайним шляхом вузького фахівця...»: дешифрація до життєпису Василя Маслова (1885–1959)	108

СОЦІОКУЛЬТУРНІ СТУДІЇ

Содомора П. Теоретичне й практичне значення концептів «сильної» та «слабкої» війни в сучасному контексті (на матеріалі праці «Про війну» Карла Кляузевіца)	121
Гирич І. Актуалізація національного наративу путівників XIX–XX ст.: Володимирська вулиця Києва	129

ДИСКУСІЇ

Русина О. Волинське походження Радзивіллівського літопису: аналіз наукової гіпотези	137
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Андрєєв В., Андрєєва С. Хроніки окупованого міста: Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії росії проти України у 2022 році / упоряд. О. В. Черемісін. Суми. 2023. 482 с.	151
---	-----

ХРОНІКА

Гедьо А. Міжнародна наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: міська історія у наративах»: нотатки на берегах	154
--	-----

ЮВІЛЕЇ

Ковальов Є. До 50-річчя Віталія Михайловського	158
--	-----

HISTORICAL STUDIES

- M. Videiko*. Archaeological Findings of the 16th–17th Centuries from the Town of Trypillia and Its Historical Topography 6
- O. Drach*. Gender Aspects of the Professionalism of Female Teachers in Ukraine within the Context of Expanding Employment Rights at the Beginning of the 20th Century 14
- N. Klymenko*. Anastasiia Grinchenko: Sketches of Social and Political Activity in Kyiv during 1905–1907 23
- M. Sribniak*. Repatriation of Ukrainian Prisoners of War from Austria (1918–1920): (In)Significant Others Amid the Crushing World 31
- V. Hovorukha*. Medical Assistance of ARA in Katerynoslav region during the Famine of 1921–1923 39
- I. Shugalyova, R. Moldavskiy*. Transformation of the Image of Cities in the Years of Holodomor-Genocide (Kyiv, Kharkiv, Zaporizhzhia as the example) 46
- O. Bozhko*. Peculiarities of the Structural and Functional Organization of Theological Seminaries in Soviet Times (The case of Kyiv Theological Seminary) 55

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

- Yu. Mytsyk*. From the Newsletters on the Initial Period of War between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in 1672–1676 64
- O. Ivaniuk, P. Bakyka*. “Customs Stories” in the Travel Notes of Travellers of the 19th Century 73
- Ye. Kovalov*. The Correspondence of Ludvik Kuba with Andronyk Stepovych as a Source for the Research of Czech-Ukrainian Cultural Communications 82
- O. Bon*. “It is Necessary to Get Enough that Europe, Not to Desire It”: Literary Environment of Soviet Ukraine of 1920s in Valerian Polishchuk’s Correspondence 93
- A. Klepak*. The Ukrainian Question in the Publications of the Journal «Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo» (1927–1939): Historical, Political, and Cultural Aspects 100
- M. Budzar*. “He Didn’t Follow the Usual Path of a Narrow Specialist...”: A Contribution to the Biography of Vasyl Maslov (1885–1959) 108

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- P. Sodomora*. The Theoretical and Practical Significance of the Concepts of “Strong” and “Weak” War in the Modern Context (Based on “On War” by Carl Clausewitz) 121
- I. Hyrych*. Actualization of the National Narrative in Guidebooks of the 19s and 20s Centuries: Volodymyrska Street in Kyiv 129

DISCUSSIONS

- O. Rusyna*. Volhynian Provenance of the Radziwill Chronicle: Hypothesis and its Critical Assessment 137

REVIEWS AND NOTES

- V. Andryeyev, S. Andryeyeva*. Chronicles of an Occupied City: Chronicle of Kherson’s civil resistance in the context of full-scale Russian aggression against Ukraine in 2022. Compiled by O. V. Cheremisin. Sumy. 2023. 482 p. 151

CHRONICLE

- A. Hedo*. International scientific conference “Kyiv and Kyivans in the Socio-Cultural Space of Ukraine: Urban history in narratives”: notes on the shores 154

ANNIVERSARIES

- Ye. Kovalov*. To the 50th anniversary of Vitalii Mykhaylovskiy 158

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.21>
УДК 902.01

Марія ВІДЕЙКО,

викладачка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
магістр археології та давньої історії,
Київ, Україна

Mariia VIDEIKO,

Teacher of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Master of Archeology and Ancient History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: m.videiko@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9786-9738>

Археологічні матеріали 16–17 ст. з міста Трипілля та його історична топографія

Стаття аналізує інформативний потенціал археологічних матеріалів 16–17 ст. із території міста Трипілля для відтворення його історичної топографії. Наявні відомості у писемних джерелах обмежені та недостатньо конкретні. У них лише згадано й побіжно описано такі об'єкти, як замок і культові споруди. Стосовно забудови й складових частин міста є лише загальні кількісні показники. Іконографічні джерела для цього періоду представлені мапами, що дають досить умовне уявлення про забудову міста. Матеріали, що стосуються історичної топографії, були отримані за останні двадцять років завдяки археологічним розкопкам, а також здані до КЗ КОР Обласний археологічний музей місцевими жителями. Колекція налічує понад півтори тисячі предметів, для яких зафіксовано місце знахідки. Серед них переважають фрагменти керамічного посуду та пічні кахлі, представлені також знаряддя праці, сліди ремісничого виробництва, цегла, цвяхи тощо. Здійснений аналіз цього зібрання засвідчив, що саме археологічні джерела дають змогу наповнити наявні описи й згадки реальним змістом, а також уточнити обриси заселеної території у цей час. Вони є тим елементом, який допомагає скласти цілісне уявлення про місто з використанням усього комплексу доступних джерел — писемних, іконографічних і археологічних.

Ключові слова: Трипілля, археологічні знахідки, топографія, 16–17 ст., замок, кахлі, кераміка.

Archaeological Findings of the 16th–17th Centuries from the Town of Trypillia and Its Historical Topography

The article analyses the informative potential of archaeological materials of the 16–17th centuries from the territory of the town of Trypillia to reconstruct its historical topography. The available data from written sources are limited and insufficiently specific, with only brief mentions of structures such as a castle and religious buildings. Information regarding the city's development and its components is reduced to general quantitative information. Iconographic sources for this period consist of maps, which offer a rather schematic representation of the town's layout. The materials related to historical topography were collected over the past twenty years through archaeological excavations and donations from local residents to the Kyiv Regional Archaeological Museum. The collection comprises over fifteen hundred items, each with documented find locations. These include predominantly ceramic fragments and stove tiles, as well as tools, traces of craft production, bricks, nails, and other items. The analysis of this assemblage demonstrates that archaeological sources are crucial in providing

concrete details to supplement and clarify the existing textual references. Furthermore, they help refine the boundaries of the inhabited area during this period. Archaeological materials, when integrated with the full range of available sources — written, iconographic, and archaeological — are key to forming a comprehensive understanding of the town.

Keywords: Trypillia, archaeological findings, topography, 16th-17th centuries, castle, tiles, ceramics.

©Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
©Відейко М., 2024

Розташоване на Дніпрі неподалік Києва місто Трипілля відоме як літописне Треполь з 11 ст. Свідчення про це місто та його власників впродовж 16–17 ст. досить докладно розглянуті у працях різних авторів. Ці дослідження побудовані на використанні писемних джерел і дають загальне уявлення про наявність у тогочасному Трипільлі потужних міських укріплень, замку, різноманітної міської забудови¹. Однак бракує відомостей про локалізацію згаданих споруд, їхню архітектуру. Так, щодо трипільського замку, попри численні його згадки в актових документах і наративних джерелах, серед дослідників немає згоди: чи мав він, «як і всі тогочасні замки» регіону, дерево-земляні укріплення, чи був мурованим². Лише археологічні джерела у таких випадках дають змогу визначитися остаточно. Перші спроби їх використання для відтворення історичної топографії Треполя почалися після 2000 р., коли було розпочато дослідження цієї місцевості працівниками КЗ КОР Київський обласний археологічний музей (рис. 1).

Попри ту обставину, що систематичні розкопки на території міста не проводилися, а лише археологічні розвідки, зокрема й авторкою статті³, там за різних обставин у 2000–2023 рр. виявлено численні археологічні матеріали, що частково опубліковані⁴. Нині вони зберігаються у фондах КЗ КОР Київський обласний археологічний музей у с. Трипілля. Аналіз їхнього інформаційного потенціалу дає змогу уточнити низку подробиць про місто у 16–17 ст., що і є метою статті.

У привілеї короля Речі Посполитої Стефана Баторія від 1581 р. власникам Трипілля містився дозвіл Федору, Гапону, Ждану Детком Трипольським збудувати у місті замок і «осадити» його ремісниками й усякими «вільними людь-

ми»⁵. Це дало підставу для проведення широкого комплексу робіт з облаштування нового полісу на Подніпров'ї.

Важливим відкриттям, що може дати відповідь про розташування та характер укріплень трипільського замку, стало знайдення свого часу М. Квітницьким решток мурованих конструкцій по вул. Рибальській. Вони виявилися внаслідок зсуву краю кручі та складаються з кладки, виконаної з цегли й каменю на вапняному розчині (рис. 2). Товщина кладки досягає 0,8–1 м, збережена висота — до 5–6 м над рівнем майданчика, на якому нині розташована хата господарів ділянки. В одному місці вгорі збереглися рештки арки, мурованої з цегли (рис. 2, № 2). Блок кладки з цегли відколовся від основного масиву й лежить біля хати (рис. 2, № 5). Поруч на осипі знайдено фрагмент пічної кахлі з рельєфним орнаментом, який походить з культурного шару, що перекриває кладку.

Вгорі над садибою нині розташований майданчик, який займають сучасні виробничі приміщення. Між ним та вул. Замковою простежено рештки валу, який оточував цю ділянку з південного заходу. Сама вул. Рибальська підіймається по схилу й огинає гору, у зсуві якої виявлено рештки мурування, та виходить на майданчик над садибою, де його виявлено. У будинках, які йдуть цією вулицею, біля підніжжя гори у кількох місцях знайдено скупчення цегли, подібної до тієї, з якої зроблено кладку. Крім того, окремі цеглини такого типу виявлені під час прокладання газогону на вул. Замковій (рис. 2, № 6). Нині зразки цегли можна побачити в експозиції КЗ КОР Київський обласний археологічний музей. Це так звана «пальчаста цегла» (цегла-литовка) з рельєфною поверхнею. На Київщині та Чернігівщині її використання починається у 16 ст. і триває до 18 ст. Походження цього типу цегли пов'язують з Вели-

¹ Rulikowski E. Trypol. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1892. Т. 11; Домотенко Ю.К. Преславне містечко Трипілля на Київщині. Київ, 2006. 184 с.; Білоус. Н. Містечко Трипілля та його власники Дідовичі-Трипольські у 16 — першій половині 17 ст.: невідомі сторінки історії. *Краєзнавство*. 2019. № 2. С. 8–28.

² Білоус. Н. Містечко Трипілля та його власники Дідовичі-Трипольські... С. 15.

³ Відейко М., Слесарев Є., Відейко М. Звіт про археологічні розвідки експедиції НДІ археології на території Обухівсько-го району Київської області 2018 року. С. 4–5.

⁴ Відейко М.М. Кераміка 17–18 ст. з території с. Трипілля. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 р.* Київ — Запоріжжя, 2007. С. 14–17; Маняка О. Археологічні матеріали та історична топографія літописного міста Треполя. *Археологічні дослідження на Київщині*. Трипілля, 2012. С. 135–138.

⁵ Білоус. Н. Містечко Трипілля та його власники Дідовичі-Трипольські... С. 27.

ким князівством Литовським, де її використовували для спорудження замків⁶.

Враховуючи те, що привілей на Магдебурзьке право для Трипілля, яким було зазначене право спорудження замку, був наданий королем Стефаном Баторієм 1581 р., використання цегли-литовки для будівництва виглядає цілком природно. Постає питання, а чи належать рештки виявленої споруди саме трипільському замку? Для відповіді на нього варто залучити картографічні та іконографічні джерела, які дають змогу локалізувати цю споруду.

Так, на мапі Гійома Левассера де Боплана місто Трипілля зображене у вигляді бастионної фортеці з окремим укріпленням — замком з боку річки Красної (рис. 6, № 1).

Саме тут проходить сучасна вул. Рибальська, де виявлено цеглу та рештки мурування (рис. 2). На відомому рисунку Домініка П'єра Де ля Фліза із зображенням Трипілля (1841) на краю гори у цьому місці видно зсуви. Майданчик над урвищем з парою розташованих на ньому хат з трьох сторін оточений досить високим валом, відсутнім з боку зсувів (рис. 6, № 3). Висота валу, якщо він зображений у певному масштабі, за висотою хат може бути визначена в межах 4–6 м. Вал присутній і в тому місці, де нині помітні його рештки. Таким чином у місці, де виявлено залишки мурування, розташовувався трипільський замок, згаданий у писемних документах.

Ця знахідка дає змогу припустити: у замку була мурована споруда. Часом її зведення цілком могли бути останні десятиріччя 16 ст., а саме після отримання королівського привілею 1581 р. Знахідка в культурному шарі північної кахлі, яку можливо датувати 17 ст., може свідчити про те, що будівельні роботи в замку проводилися і в цей час.

Як виглядав замок і з яких частин він складався? Зберігся опис трипільського замку, що було зроблено Павлом Халебським 1654 р.: «Поблизу церкви знаходиться друга фортеця дуже велика, красива і дуже сильна; всередині її є царський палац, який вже зовнішнім виглядом своїм тішить душу того, хто дивиться, ще перш ніж увійдеш до нього. Висока куполоподібна надбудова палацу над воротами фортеці дуже гарна і велична; над нею інша надбудова з куполом — насолода для поглядів глядача! — з витонченими ґратами навколо; вартовий там бачить на відстань одного дня шляху»⁷.

У цьому описі «друга фортеця» вірогідно відповідає п'ятибастионному замку на мапі Боплана

(рис. 6, № 1). Будівля «царського палацу» описана як така, що розташована всередині замку. Але разом із тим «висока куполоподібна надбудова палацу» міститься, за словами Халебського, «над воротами фортеці». Це було можливо лише у тому разі, якщо палац був частиною замкових укріплень. До їхнього складу входили земляні вали, які ми бачимо на рисунку 1841 р. Вірогідно ворота замку мали розташовуватися у місці, де вали відсутні — а саме там, де на зображенні показані зсуви. Саме тут було виявлено рештки мурування з цегли-литовки (рис. 2).

Таким чином є певні підстави стверджувати, що «царський палац» з опису Павла Халебського фактично був палацом-фортецею, що є типовим для тогочасних власницьких резиденцій на теренах України. Для їх спорудження власники часто послуговувалися проектами іноземних архітекторів. Так, відомий замок у Збаражі був створений за проектом архітектора Вінченцо Скамоцці, модернізований власниками, князями Збаразькими. Будівля палацу в Збаражі прилягала до валу, а вхід проходив через двоповерхову будівлю з приміщеннями для сторожі⁸.

Можливо, у майбутньому вдасться встановити хоча б приблизно тип замку-резиденції у Трипільлі. Ключем до цього можуть бути згадки Павла Халебського про «куполоподібні надбудови» у «царському палаці» Трипілля. Вірогідно, йдеться про вежі, увінчані куполами. Зокрема, включення схожих веж до замків-резиденцій є типовим для архітектури Франції 16–17 ст. Наприклад, бароковий замок Шато де Валенсе (будівництво розпочате 1540 р.) має три круглі башти, увінчані куполами⁹. Вибір круглої форми для башт не виглядає випадковим, адже вони були зручними для розміщення артилерії та широко застосовувалися в цей період в оборонних спорудах, хоча і виглядали архаїчними порівняно з укріпленнями бастионного типу, які увійшли в моду саме у 17 ст.

Певну підказку про те, як міг виглядати замок у Трипільлі, також дають мальовані московські карти, виконані у другій половині 17 ст. (рис. 6, № 2). На них ми бачимо вежі, увінчані саме куполами. В обох випадках на зображенні є споруда з подвійним куполом. Судячи з інших зображень Трипілля 17–18 ст., їхні автори послуговувалися певною інформацією про наявність мурованих споруд у показаних на мапі населених пунктах (рис. 6). Унікальність трипільського замку полягає в тому, що це поки що єдина відома мурована споруда такого типу в цьому регіоні.

⁶ Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини 17–18 ст.: методичні рекомендації для вивчення та датування мурованих споруд. Чернігів, 2018. С. 39–40.

⁷ Халебський П. Україна — земля козаків: Подорожний щоденник / упоряд. М.О. Рябий; післям. В.О. Яворівського. Київ, 2009. С. 114.

⁸ Вечерський В. Замки та фортеці України. Київ, 2015. С. 68.

⁹ Raoul R.P. Guide historique de Valençay. Le château-l'église-le tombeau de Talleyrand. Chateauroux: Laboureur, 1953. 544 p.

Писемні відомості стосовно забудови Трипілля досить скупі. Королівський привілей 1581 р. надавав власникам міста лише право на осадження людьми та будівництво корчми, звільненої від оподаткування¹⁰. З актових документів, які фіксують ситуацію у 30–40-х роках 17 ст., відомо, що власник Трипілля Максиміліан Бжозовський сплатив податки з 72 димів (1638 р.) та 144 димів у 1640 р.¹¹

З опису Павла Халебського дізнаємося лише те, що у місті були «...гарні будинки, лавки та заїжджі двори...», що належали «ляхам та євреям». Значно більше місця він приділив опису збудованого із дерева храму Преображення Господнього та його інтер'єру¹². Таким чином, на підставі згаданих джерел, можливо приблизно реконструювати склад міської забудови: це «дими» — оподатковувані садиби з житлами, «гарні будинки», які належали шляхтичам та євреям, корчми й заїжджі двори, ремісничі майстерні. Стосовно кількісних показників, то вони змінювались упродовж 16–17 ст. Якщо привілей 1581 р. на 1638–1640 рр. ще лишався чинним, то до числа оподатковуваних «димів» не мали б входити корчми. Не підлягали державному оподаткуванню шляхтичі, окремою справою було оподаткування євреїв. Отож кількість будівель у містечку мала бути більшою за 144, згадану в 1640 р.

Певні подробиці щодо «гарних будинків» Трипілля 17 ст. можна дізнатися лише з археологічних матеріалів. Наявність культурного шару 16–17 ст. на Посадівій Горі та її околицях підтверджена як зібраними на цій території матеріалами, так і спостереженнями під час земляних робіт у 2001, 2003 (рис. 3) і 2011 рр., а також шурфами, закладеними нами під час розвідки 2018 р.

2001 р. під час прокладання комунікацій до будівлі Київського обласного археологічного музею виявлено розвал миски та керамічний свічник, інші фрагменти посуду. Серед них велика тарілка з білої глини, оздоблена ангобним розписом. Рослинний орнамент нанесено червоним ангобом, а обведено червоно-брунатним (рис. 4, № 4). Цей тип тарілок характерний для кінця 17 ст.¹³ Тоді ж виявлено фрагменти ринки — глибокої сковорідки у формі миски з ручкою. Виконані із сірої глини, вони мають темну поверхню, що свідчить про відновний випал (рис. 4, № 3). За профілем і трубчастою ручкою, відсутністю поливи ринку можна попе-

редньо датувати 16 ст.¹⁴ Показовим є фрагмент горщика — вінце з ручкою, виготовленого з глини світло-жовтого кольору. Зовні плічко має легке рифлення — кілька смуг заглибленого орнаменту у вигляді паралельних ліній (рис. 4, № 5). Світло-зелена полива нанесена по краю вінця, але тільки на внутрішній поверхні, що є характерним для кінця 17 ст. Цей фрагмент можливо зарахувати до типу 3 за класифікацією Л. Чміль¹⁵.

Ділянка, де зроблені описані вище знахідки, міститься поблизу місця розташування храму Преображення Господнього та ринкової площі, які були центром життя давнього міста. Докладний опис цієї церкви можна знайти у нотатках Павла Халебського¹⁶. Так, зокрема, відомо, що підлога у храмі була вимощена кам'яними плитами¹⁷. Під час земляних робіт між парком і шкільним стадіоном, які є нині на місці церкви, неодноразово виявляли людські кістки. Можливо, вони пов'язані з похованнями, які здійснювали довкола храму. 2018 р. під час розвідкових розкопок нами тут виявлено також майданчик, на якому обробляли камінь-пісковик (рис. 3, № 2)¹⁸.

Велика кількість керамічних виробів була зібрана співробітниками музею 2003 р. під час нагляду за прокладанням газової мережі по вулицях на Посадівій Горі, де колись розташовувалася найзаможніша частина міста. У розрізі траншей на глибині 0,5–0,7 м від сучасної поверхні були добре помітні обриси давніх ям і згарищ, у яких трапляються нашарування обпаленої глини, іноді з відбитками дерева (рис. 3, № 1). У розрізі та відвалі землі виявлено численну кількість фрагментів посуду та пічних кахлів 17–18 ст. (рис. 4–5). Рештки будівель свідчать про те, що зведені вони були з дерева. В опорядженні садиб і для будівництва печей використовувалася глина. Цеглу на будівництві не застосовували. Та обставина, що у траншеях немає великої кількості будівельного сміття, може свідчити про те, що при відбудові містечка у 18–19 ст. його вивезли, розчищаючи майданчики під нові споруди.

Значна кількість кераміки зібрана також у цьому районі у 2003–2005 рр. учнями місцевої школи-інтернату. Ці знахідки із розмивів давніх господарчих ям у кручі над Дніпром. Інша частина колекції, в якій переважають фрагменти керамічного посуду, походить із городів і садиб, що

¹⁰ Білоус Н. Містечко Трипілля та його власники... С. 27.

¹¹ Там само. С. 21.

¹² Халебський П. Україна — земля козаків... С. 113–114.

¹³ Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К., Виногородська Л.І. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. Київ, 1997. С. 72–73.

¹⁴ Чміль Л.В. Ужиткова кераміка XVII ст. з розкопок Вознесенського жіночого монастиря в Києві. *Лаврський альманах. Збірник наукових праць*. 2007. Вип. 17. С. 165; Іл. 8.

¹⁵ Там само. С. 165; Іл. 3.

¹⁶ Халебський П. Україна — земля козаків... С. 113.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Відейко М., Слесарев Є., Відейко М. Звіт про археологічні розвідки експедиції НДЛ археології... С. 4–5.

розташовані навколо останця, на території, яка нині обмежена заплавою річки Красною, частково затоплена після спорудження Канівського водосховища й засипана насипами захисної дамби та дороги. Ці знахідки можуть бути пов'язані із давнім укріпленням посадом Трипілля. Знахідки за р. Красною навпроти Трипілля можуть належати до згаданого у писемних джерелах селища біля Дівич-Гори.

Серед фрагментів кераміки більшість походить від різних за розміром горщиків. Знайдено досить значну кількість орнаментованих посудин. Вінця прості, невисокі, трохи відігнуті назовні. Плічка прикрашено штапованим орнаментом — кільцатковим штампом у вигляді трикутників, виконаних як прямими, так і пунктирними лініями, оточені також прямими та пунктирними лініями. 2023 р. неподалік від горна часів Русі виявлено фрагмент горщика — вінце з ручкою, глина сіра, поверхня обгоріла (рис. 4, № 1). Для вироблення горщиків застосовувався відновний випал, тому всі фрагменти мають чорний колір. Плічко оздоблено заглибленим орнаментом — косий хрест чергується з трьома прямими рисками. Ручка має характерний широкий жолоб посередині. Висота та нахил вінця, а також орнаментация дає змогу попередньо датувати фрагмент 17 ст.¹⁹ Звідти ж походить фрагмент плічка горщика зі світлої глини, прикрашений ангобним розписом — вертикальними рисками (рис. 4, № 2). Гострота плічка та описка дає змогу попередньо датувати фрагмент так само кінцем 17 ст.

Крім того, серед знахідок чимало фрагментів від тарілок. Серед них фрагмент верхньої частини керамічної миски, виконаної з червоної глини, у деяких місцях підкопчений, вінце нешироке, сильно відігнуте назовні, з маленьким округлим виступом по краю. Інший фрагмент вінця керамічного виробу, можливо миски чи макітри, зі штапованим орнаментом — ромби, розділені вертикальними рисками. Виконаний у техніці відновлюваного випалу, тому має чорний колір. Цікавий фрагмент походить від керамічної тарілки зі штапованим орнаментом на вінці — пунктирна лінія нанесена у вигляді трикутників. Має сірий колір, отже, випалена відновлюваним способом. Описані вище фрагменти мисок можна датувати 17–18 ст.²⁰

У колекції є досить представницьке зібрання керамічних кахлів (рис. 5). Опишемо найбільш типові та цікаві зразки: фрагмент лицьової пласти-

ни кахлі, вохриста глина, оздоблений рослинним орнаментом, створеним відтиском у дерев'яній формі (рис. 5, № 1), з лівого краю є одинарний бортик шириною близько 2 см, без поливи. Усі ці деталі уможливають зарахувати фрагмент до коробчастих кахлів і попередньо датувати 17 ст. Фрагмент лицьової пластини кахлі, з вохристої глини, оздоблений рослинно-геометричним орнаментом, створеним відтиском у дерев'яній формі, з низу є одинарний бортик шириною близько 2 см. (рис. 5, № 2). Ці ознаки дають змогу зарахувати фрагмент до коробчастих кахлів і попередньо датувати 17 ст. Фрагмент лицьової пластини кахлі, зі світло-вохристої глини (рис. 5, № 3), з рослинно-геометричним орнаментом, нанесеним методом штапування, враховуючи відсутність рамки та характер орнаментации, а також безколірність кахлі, можна попередньо датувати кінцем 17 ст. Коробчаста кахля, виконана з вохристої глини (рис. 5, № 4), що видно по стінках трапецієподібної румпи, однак лицьова пластина має сірий колір (можливо, затемнена спеціально), оздоблена геометричним орнаментом з рослинними елементами, зробленими методом відтискання у дерев'яній формі, наявність невисокої одинарної рамки товщиною 2 см дає змогу попередньо датувати 17 ст. Фрагмент лицьової пластини кахлі (рис. 5, № 5), глина світла, орнамент рослинний, геометричний і тваринний чи взагалі сюжетний, створений відтиском у дерев'яній формі, можливо датувати 17 ст. за відсутності поливи та сюжету. Фрагмент лицьової пластини кахлі з червоної глини (рис. 5, № 6), орнамент геометрично-рослинний, створений відтиском у дерев'яній формі, можна попередньо датувати 17 ст. Описані вище керамічні вироби типові для Середньої Наддніпрянщини й відомі з інших пам'яток, датованих 17 ст. у цьому регіоні²¹.

Аналіз збірки кахлів з Трипілля засвідчив, що вона містить різноманітні за сюжетами кахлі, які могли належати до різних наборів. Попередньо можна говорити про 22–25 наборів, які, вірогідно, походять від різних печей. Усі вони виявлені на Посадовій Горі, у верхній її частині, а декілька походять з місця, де розташовувався замок. Враховуючи те, що такі грубки могли собі дозволити заможні власники, ці знахідки доповнюють писемну інформацію стосовно заможності міста²².

У колекції є також цікава знахідка — фрагмент керамічної люльки²³ з циліндричною чашечкою для тютюну, що переходить у кокотку, зігнуту скісно вверх основу чубука, з'єднану з чашечкою

¹⁹ Чміль Л. Київська кераміка 16–17 ст. URL : <http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm>

²⁰ Відейко М.М. Кераміка 17–18 ст. з території с. Трипілля... Рис. 2.

²¹ Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К., Виногородська Л.І. Археологія доби українського козацтва... С. 72–73; Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca 17 wieku. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1987. S. 28–116.

²² Халебський П. Україна — земля козаків... С. 114.

²³ Відейко М.М. Кераміка 17–18 ст. з території с. Трипілля... Рис. 3–8.

внутрішнім каналом. Основа чашечки прикрашена вертикальними канелюрами. Зроблена вона з добре приготованої глини без домішок. Внутрішня поверхня чашечки чиста, незакопчена, зовнішня поверхня вкрита зеленою поливою. Попередньо люльку можна датувати 17 ст.

У нотатках Павла Халебського про Трипілля є згадка, що місто «складається з трьох частин»²⁴. Зображення частини Трипілля у 17 ст. на лівому березі р. Красної (рис. 6, № 2, 4) підтверджується археологічними знахідками, які зберігаються в Київському обласному археологічному музеї. Серед них є великий залізний ключ, яким могли зачиняти двері масивних розмірів. Він переданий власником садиби, що розташована на схилах Дівич-Гори. Звідти ж походить сокира, яку можна датувати 17 ст. і яка має аналогії серед матеріалів з поля Берестецької битви 1651 р.²⁵

Таким чином, матеріали, що надійшли до музею упродовж 2000–2023 рр., надають інформацію про територію м. Трипілля у 16–17 ст. Вона була значно більша за фортецю, позначену на картах другої половини 17 ст., і обіймала не лише Посадову Гору, але й територію довкола неї, а також ділянки на лівому березі р. Красної та схилах Ді-

вич-Гори. У середини 17 ст. місто зазнало значних руйнувань, проте археологічні дослідження відповідних шарів становлять інтерес щодо отримання датованих цим часом комплексів матеріальної культури. Археологічні матеріали підтверджують існування у Трипіллі мурованого замку й дають змогу уточнити його розміщення на мисі Посадової Гори — навпроти давньої переправи через р. Красну. Є вірогідність того, що для його спорудження було використано проект, який наслідує бароковим замкам Франції, про що свідчить вежа з куполами. Знахідки керамічних пічних кахлів інформують про існування певної кількості будівель, що належали заможним мешканцям міста у центральній частині Посадової Гори. Поблизу церкви Преображення Господнього виявлено сліди обробки кам'яних плит, якими, згідно з писемними відомостями, було вимощено підлогу храму. Знахідки керамічного посуду підтверджують існування Трипілля як міста у 16–17 ст. й уможливають окреслення його меж того часу. Колекція матеріалів, що зберігається нині у Київському обласному археологічному музеї в с. Трипілля, на нашу думку, заслуговує на подальше дослідження та більш розгорнуту публікацію.

ВІЗУАЛЬНІ ДОДАТКИ

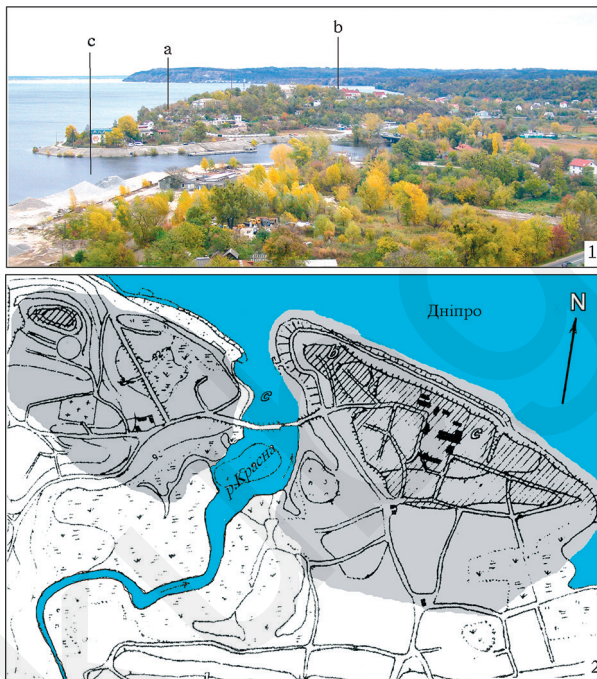

Рис. 1. Трипілля: 1 — сучасний вид на місце розташування міста у 16–17 ст. (Посадова Гора та її околиці); 2 — знахідки археологічних матеріалів 16–17 ст. на плані сучасного с. Трипілля (а — місце розташування замку; б — розташування храму Преображення Господнього; с — річка Красна)

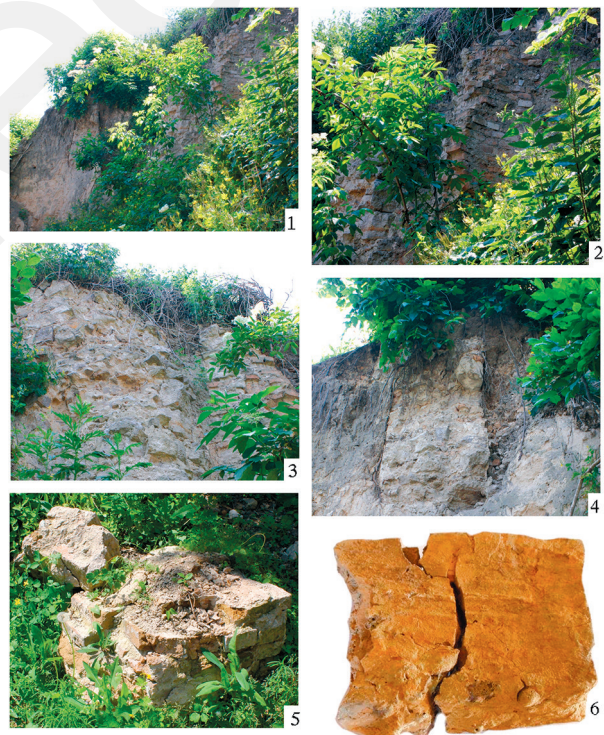

Рис. 2. Трипілля: 1–5 — залишки кладки 16 ст. на вул. Рибальській (руїни замку); 6 — цегла-литовка, знайдена на Посадовій Горі.

²⁴ Халебський П. Україна — земля козаків... С. 114.

²⁵ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів, 1993. Рис. 51.

Рис. 3. Трипілля: 1 — траншея 2003 р. під газолін, у профілі рештки споруди 17 ст.; 2 — шурф поблизу храму Преображення Господнього, 2018 р.

Рис. 5. Трипілля, фрагменти пічних кахлів 17 ст., знайдені на Посадівій Горі (КЗ КОР Київський обласний археологічний музей)

Рис. 4. Трипілля, фрагменти керамічного посуду 16–17 ст., знайдені на Посадівій Горі (КЗ КОР Київський обласний археологічний музей): 1 — фрагмент вінця горщика; 2 — фрагмент плічка горщика; 3 — фрагменти ринки; 4 — тарілка з ангобним розписом; 5 — вінце з ручкою.

Рис. 6. Трипілля, картографічні та іконографічні джерела: 1 — фрагмент мапи Г. де Боплана (а — позначення замку); 2 — фрагмент мальованої московської карти Київської губернії 18 ст., виконаної в архаїчній манері; 3 — рисунок Д. П. Де ля Фліза, датований 1847 р. (а — місце розташування замку; б — храм Преображення Господнього; с — річка Красна); 4 — фрагмент карти останньої чверті 17 ст. — поєднання умовних позначень природних об'єктів та «реалістичне» відтворення населених пунктів.

REFERENCES

- Bilous, N. (2019). Mistechko Trypillia ta yoho vlasnyky Didovichi-Trypolski u XVI — pershii polovyni XVII st., nevidomi storinky istorii [Trypillia: The Town and Its Owners Didovychy-Trypilsky in the 16th — the first half of the 17th century. The Unknown pages of history]. *Kraieznavstvo*, 2, 8–28 [in Ukrainian].
- Chernenko, O. Ye. (2018). *Monumentalna arhitektura Chernihivshchyni 17–18 st, metodichni rekomendatsii dlia vuvchennia ta datuvannia murovanykh sporud*. Chernihiv [in Ukrainian].
- Chmil, L. (2007). Uzhytkova keramika XVII st. z rozkopok Voznesenskoho zhinochoho monastyria v Kyievi. *Lavrskyi almanakh*, 17, 32–42 [in Ukrainian].
- Chmil, L. (2001). Kyivska keramika XVI–XVIII st. [in Ukrainian]. <http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm>
- Dąbrowska, M. (1987). *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław [in Polish].
- Domotenko, Yu. K. (2006). *Preslavne mistechko Trypillia na Kyivshchyni*. Kyiv [in Ukrainian].
- Khalebskyi, Pavlo. (2009). *Ukraina — zemlia kozakiv: Podorozhnii shchodennyk*. Kyiv [in Ukrainian].
- Manyaka, O. (2012). Arkheolohichni materialy ta istorichna topografia litopysnoho mista Trepolya. *Arkheolohichni doslidzhennia na Kyivshchyni*. Trypillia, 135–138 [in Ukrainian].
- Raoul, R. P. (1953). *Guide historique de Valençay. Le château-l'église-le tombeau de Talleyrand*. Chateauroux [in French].
- Rulikowski, E. (1892). Trypol. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, XII, Warszawa [in Polish].
- Svieshnikov, I. K. (1993) *Bytva pid Berestechkom*. Lviv [in Ukrainian].
- Telegin, D. Ya. Vinokur I. S., Titova O. M., Svieshnikov I. K., & Vinogradska, L. I. (1997). *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII st.*, Kyiv [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2015). *Zamki ta fortetsi Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
- Videiko, M. M. (2007). Keramika XVII–XVIII st. z terytorii s.Trypillia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukrainy 2005–2007*, 9, 14–17 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 14.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 27.09.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Гендерні аспекти професійності вчительок України у фокусі розширення прав працевлаштування на початку 20 ст.

Стаття розглядає гендерні аспекти професійності вчительок України на межі 19–20 ст., що зумовлювали нерівність на ринку праці. Гендерно обмежувальне законодавство Російської імперії визначало диспропорції в працевлаштуванні між попитом на чоловічу працю і пропозицією жіночої. Зазначено, що недостачу педагогів-предметників у двокласних міських училищах планували вирішити допущенням до викладання вчительок. Відгуки директорів народних училищ засвідчили підтримку заходу й підтверджували професійність, працьовитість учительок. Висловлювалися гендерні застереження щодо роботи останніх. Доцільним був віковий ценз від 25 років. Заміжжя та материнство стали гендерними складниками професійності службовиць. Бажаним типом була одинока сумлінна освітянка. Самотні жінки з неповнолітніми нащадками — найбільш соціально вразлива група при працевлаштуванні.

Ключові слова: народна освіта, жіноча освіта, вчителька, професійність, гендер, директор народних училищ.

Gender Aspects of the Professionalism of Female Teachers in Ukraine within the Context of Expanding Employment Rights at the Beginning of the 20th Century

Motherhood for women remains a factor causing gender inequality in the labor market. This study examines the gender aspects of the professionalism of female teachers in Ukraine within the context of the expansion of their employment rights at the turn of the 19th to 20th century. The research employs a gender approach, methods of socio-cultural history, and elements of discourse analysis.

Employment of female teachers in primary schools was associated with an increase in female graduates with pedagogical qualifications from secondary education institutions. The gender-restrictive legislation of the Russian Empire led to labor market disparities between the demand for male labor and the supply of female labor. To address the shortage of subject-specific teachers in two-class urban schools, a temporary admission of female teachers was considered. Feedback from the directors of public schools supported this measure, highlighting the professionalism, diligence, and general cultural competencies of female teachers.

The study reveals that school authorities had gender-related concerns regarding the employment of female teachers. The preferred candidates were women over 25 years old with teaching experience and authority among male students. Marriage and motherhood were identified as gender markers of professionalism that shaped women's attitudes toward their work. The professional reputation of these teachers was often influenced by their husband's status, the success (or lack thereof) of their marriage and family life, and whether they had young children. The most in-demand type of female educator was the single, diligent, and unpretentious worker. Single women who were breadwinners with minor children constituted the most socially vulnerable category of teachers, often willing to accept any available teaching position.

Keywords: public education, women's education, female teacher, professionalism, gender, public school director.

Обговорюваною тематикою останніх десятиліть світових медіа, корпоративного бізнесу і громадськості є гендерна різноманітність суспільства, розрив в оплаті праці чоловіків та жінок, а також ролі працівниць на робочому місці. Як стверджує Елен Зентнер (Ellen Zentner)²⁶, у минулому освіта чи вибір низькооплачуваної професії значною мірою зумовлювали розрив в оплаті праці. Нині таким чинником для жінок є материнство, оскільки з появою дитини жінки залишають роботу чи працюють менше годин²⁷. До прикладу, школи Великобританії минулого навчального року втратили близько 30 тис. викладачів. Найчастіше роботу полишали освітянки віком близько 30 років із малими дітьми²⁸. Таким чином гендерний потенціал трудових ресурсів є важливим складником соціально-економічного розвитку держав, який ґрунтовно вивчають і використовують управлінці, підприємці та інвестори задля продуктивності й зростання прибутковості. Звернемося до історичної ретроспективи його аналізу й урахування в освітній галузі України.

Історіографія теми представлена в основному загальними дослідженнями з історії освіти України «довгого» 19 ст., автори яких традиційно послуговуються регіональним підходом розроблення проблематики. З-поміж масиву напрацьованих науковцями виокремили доробок дослідників, які предметно вивчали вчительський контингент України імперської доби включно з його характеристиками й тенденціями трансформації. Приміром, особистість народного вчителя представлено через дослідження колективної біографії вчителів народних шкіл Галичини імперської доби²⁹. У праці проаналізовано мотиви вибору фаху, професійне становлення й умови праці вчителів, а також гендерні особливості педагогічної професії. До речі, останній аспект — гендерні параме-

три освітнього середовища — набуває поширення серед дослідників. Так, проблему фемінізації педагогічного фаху західноукраїнської освіти кінця 19 — початку 20 ст. актуалізовано в контексті зростання чисельності вчительок і якісних змін їхньої професійної підготовки³⁰. Реалізовано спробу представити службовий портрет народних учителів початкової школи 19 — початку 20 ст. Наддніпрянської України, складником якого став огляд суспільного становища і професійної підготовки³¹.

Студіювання кадрового складу педагогів нижчої школи України модерної доби спричинило розроблення питання його фаховості. Окремі автори зумовлювали професійність учителів початкових шкіл, їхнє ставлення до самоосвіти і саморозвитку чинником низького соціального статусу народних учителів у системі соціальної стратифікації імперської доби³². Вивчення певних аспектів професійної діяльності освітянок України модерної доби реалізовано нами в попередніх дослідженнях, зокрема з'ясування позиції керівників закладів Київського навчального округу щодо (не)можливості й доцільності продовження роботи педагогинь після заміжжя³³. Проаналізовано ставлення професійного освітнього середовища України щодо питання форменого одягу для службовиць³⁴. Отже, аналіз останніх праць виявив, що гендерні параметри фаховості вчительок модерної доби у фокусі їхніх прав працевлаштування не були предметом спеціального вивчення, що зумовило вибір проблематики наукового пошуку та її дослідницьку реалізацію.

Метою статті є з'ясування гендерних аспектів професійності вчительок у контексті розширення прав їхнього працевлаштування на межі 19–20 ст. в Україні. Основними дослідними завданнями окреслюємо вивчення думок освітніх чиновників щодо рівня фаховості вчительок;

²⁶ Обіймає посаду головного економічного стратега, керівника галузевих макроінвестицій і управління активами США.

²⁷ Rise of the SHEconomy. *Morgan Stanley*: Research 23.09.2019. URL:

<https://www.morganstanley.com/ideas/womens-impact-on-the-economy#:~:text=Based%20on%20Census%20Bureau%20historical,up%20from%2041%25%20in%202018.&text=What's%20driving%20this%20trend%3F,in%20their%2050s%20and%2060s> (дата звернення: 10.09.2024).

²⁸ Martin D. Teachers to be allowed to work from home. *The Telegraph*. 2024. 17 September. URL: <https://www.telegraph.co.uk/politics/2024/09/17/labour-plan-teachers-to-be-allowed-to-work-from-home/> (дата звернення: 18.09.2024).

²⁹ Вараниця А.О. Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX — початку XX століття: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. 316 с.

³⁰ Нагачевська З. Проблеми української школи кінця XIX — початку XX ст. у творчій спадщині жінок-учителів Східної Галичини. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність*: наук. альм. / упоряд. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів, 2014. Ч. 7. С. 292–303.

³¹ Савченко С.П., Демус Я.В. Професійний портрет учителя початкових класів початку XX століття. *Імідж сучасного педагога*. 2023. № 1(196). С. 19–21. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-19-21](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-19-21)

³² Андрійчук Н.М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 pp.). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2011. 297 с.

³³ Драч О. Заміжжя освітянки — підстава для звільнення? Думки керівників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 1 (18). С. 6–19. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>

³⁴ Драч О. Формений одяг службовиць жіночих гімназій у візії начальників закладів Київського навчального округу на зламі епох (кінець XIX — початок XX ст.). *Київські історичні студії*. 2023. № 2(17). С. 54–63. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>

виокремлення застережних міркувань щодо розширення прав педагогинь працювати в чоловічій школі; з'ясування прикметних ділових і моральних якостей освітянок в їхніх службових характеристиках.

Джерельною базою дослідження слугують матеріали діловодного листування (жовтень — грудень 1903 р.) очільників губернських дирекцій народних училищ Київського навчального округу з попечителем округу щодо допущення до викладання у двокласних міських училищах регіону жінок із кваліфікацією домашньої наставниці та вчительки, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві у фонді 707 «Попечитель Київського навчального округу»³⁵. Запит щодо позиції освітніх посадовців України надійшов з Міністерства народної освіти в рамках підготовки загального рішення на клопотання попечителя Оренбурзького навчального округу щодо дозволу як тимчасового заходу заміщати вільні вакансії вчителів у міських училищах (за Положенням 31 травня 1872 р.) з предметною системою викладання «особами жіночої статі, які скінчили курс жіночої гімназії зі званням домашньої наставниці чи вчительки»³⁶. Використовували також додаткові документальні матеріали, що зберігаються у зазначеному фонді архівної установи.

Суспільний поступ емансипації другої половини 19 — початку 20 ст. в Європі й Україні позначився збільшенням пропозиції жіночої праці в інтелектуальній сфері, зокрема в шкільництві та вихованні. Як оцінювало тогочасне суспільство фаховість педагогинь? Як характеризували освітні управлінці ділові якості підлеглих освітянок? Яким був накопичений соціальний досвід учителювання жінок? Як ставилася навчальна адміністрація до розширення професійних прав учительок у гендерно сепарованій системі освіти імперської доби в Україні? Таким є вибраний нами ракурс питань до джерел під час мисленнєвого діалогу з їхніми авторами для реалізації пропонуваного дослідження³⁷.

Продуктивною методикою опрацювання емпіричних даних стали методи соціокультурної історії сукупно з гендерним підходом, а також елементи дискурс-аналізу для поглиблення розуміння діловодного листування чиновництва імперської доби.

Поява вчительок у нижчій школі. Особливістю суспільної модернізації в Україні доби «Великих реформ» стало формування системи народної освіти. Основними типами початкової народної школи в сільській місцевості були однокласні та двокласні училища, представлені такими закладами: земські школи, зразкові училища Міністерства народної освіти, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти. У містах провідним типом нижчої початкової школи були міські училища й школи міського самоврядування.

Реалізація пріоритетного державного завдання — освіченості нижчих верств — загострила проблему вчительського контингенту початкових шкіл України. Зауважимо, що у переддень реформ актуалізував питання оновлення кадрового складу педагогів нижчої школи попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов (1858–1861)³⁸. До нагальних проблем учительських кадрів посадовець зараховував їхню системну нестачу й негідну спеціально-педагогічну кваліфікованість фахівців, зумовлювані низовим соціальним статусом учителя нижчої школи в державі, недостатнім матеріальним забезпеченням (50–100 руб.) сріблом на рік і тривалим терміном вислуги (12 років) для отримання першого чину в освітньому відомстві.³⁹ Учителі нижчої школи перебували на периферії соціальної структури, серед них домінували випадкові особи, повсякдення яких минало в «неробстві, чи пошуках самозабуття...». М.І. Пирогов запропонував комплекс заходів щодо більш ґрунтовної освіченості вчителів, що б сприяло покращенню побуту педагогів і переконаності у важливості їхнього суспільного призначення.

Докорінне реформування фаховості вчительського контингенту становило нагальну суспільну потребу й державний запит. Протягом 1860-х років усі спроби Міністерства народної освіти щодо якісного оновлення педагогічного контингенту початкової школи за рахунок учителів-чоловіків не були результативними, що спонукало можновладців звернутися до новаційних підходів. Одним із таких стало розширення працевлаштування жінок-вчительок у нижчій школі, на що скерувало височайше повеління «Про допуск жінок на службу в громадські та урядові заклади» (від 14 січня 1871 р.). Сприятливим чинником щодо цього було невпинне розширення мережі

³⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. З питання допущення осіб жіночої статі, які скінчили гімназії зі званням домашньої наставниці або вчительки, до викладання до міських училищ. 28 жовтня — 31 грудня 1903 рр. 11 арк.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 1.

³⁷ Шашкова Л.О., Злочевська М.В. Діалогічний вимір гуманітарного знання. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2011. С. 146–147.

³⁸ Див. детальніше: Драч О. «Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу. *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 6–14. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

³⁹ Там само. С. 8.

жіночих середніх навчальних закладів у державі (жіночих гімназій і прогімназій, інститутів шляхетних дівчат, жіночих єпархіальних училищ), випускниці яких після скінчення курсу здобували педагогічний фах. Зокрема, кваліфікацію домашніх наставниць отримували гімназистки, нагороджені медалями за результатами повного навчального курсу, які опанували програму додаткового, VIII педагогічного класу. Права домашніх учительок набували випускниці зі схвальним атестатом гімназії після скінчення педагогічного класу. Решті випускниць жіночої середньої школи присвоювали кваліфікацію вчительок народних училищ⁴⁰.

Наголосимо, що з учителювання розпочинала самостійне трудове життя абсолютна більшість випускниць середніх освітніх закладів. Найбільш доступними варіантами працевлаштування були посади вчительки в початкових школах ((одно/дво)класних народних училищах) і викладачки чи класної наглядки в нижчих класах жіночих гімназій. У пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. Висока конкуренція серед випускниць гімназій зі свідоцтвом «домашніх учительок і виховательок» істотно мінімізувала оплату їхньої праці. Про те, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні» з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць, відверто зауважували освітні можновладці⁴¹.

Суттєве розширення жіночої гімназійної мережі на межі 19–20 ст. в Україні, отже і зростання щорічної чисельності випускниць із педагогічною кваліфікацією, давалося взнаки на ринку праці та зумовлювало гостру конкуренцію щодо працевлаштування потенційних кандидаток в освітній галузі, де до 1905 р. основним роботодавцем лишалася держава. Водночас загальну тенденцію ринку «інтелігентної праці» визначала гендерна диспропорція між попитом на жіночу й чоловічу працю в аспекті затребуваності останньої. Законодавство Російської імперії лишалося гендерно обмежувальним: жінки мали доступ до вузької ніші професійної підготовки, вищої освіти, інтелектуальних занять і кваліфікованої праці. Утім, широка пропозиція охочих працевлаштування молодих освічених випускниць середньої школи, які непоодинокі погоджувалися на некомфортні

умови роботи й побуту, ставала визначальною для роботодавців і керівників щодо використання їхньої праці з економічного й морально-ділового аспектів.

Чи допускати вчительок до роботи в міських училищах? Восени 1903 р. опитування очільників губернських дирекцій народних училищ Київського навчального округу⁴² виявило нагальну кадрову проблему — щорічну недостачу вчителів у двокласних міських училищах регіону. Відповідно Міністерство народної освіти цікавилася думкою адміністрації на місцях щодо допущення до викладання в означених навчальних закладах жінок із кваліфікацією домашньої наставниці та вчительки.

Директор народних училищ Подільської губернії вбачав можливим і корисним для навчальної справи заміщення вакантних посад у міських двокласних училищах учительками, оскільки посади вчителів-предметників лишалися довгий час незайнятими за браком кандидатів не тільки з інститутською освітою, а й таких, які здобули свідоцтво вчителя повітових училищ за іспитом⁴³. Очільник народних училищ Волинської губернії поділяв думку підлеглих йому інспекторів дирекції, які визнали бажаним допущення до учителювання жінок як «тимчасовий захід»⁴⁴. Виконувач обов'язків директора народних училищ Чернігівської губернії не лише визнав слушним заміщення учительських посад у міських училищах за Положенням 1872 р. випускницями жіночих гімназій, а й констатував доцільність запровадження такого кадрового рішення на постійній основі⁴⁵. Про своєчасність і нагальність пропонованого заходу відписав директор народних училищ Київської губернії Тимофій Лубенець⁴⁶.

Як свідчить аналіз відгуків директорів народних училищ Київського навчального округу, реалії навчально-виховного процесу в міських училищах виявили, що професійні компетенції кандидатів у вчителі (обсяг знань і практична підготовка) нижчі від рівня випускниць інститутів шляхетних дівчат і жіночих гімназій з кваліфікацією домашніх наставниць та вчительок⁴⁷. Перевагою останніх була ґрунтовніша загальноосвітня навченість за випускників учительських інститутів, а також достатня спеціально-педагогічна підготовленість. Добре відгукувалися щодо

⁴⁰ Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / сост. М. Родевич. Санкт-Петербург, 1884. С 48–50.

⁴¹ Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 38.

⁴² Київський навчальний округ включав Волинську, Київську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 3.

⁴⁴ Там само. Арк. 4.

⁴⁵ Там само. Арк. 6 зв.; Арк. 11.

⁴⁶ Там само. Арк. 8.

⁴⁷ Там само. Арк. 3–3 зв.

працьовитості й любові до педагогічної діяльності вчительок⁴⁸. Вигідно вирізняла педагогинь загальна вихованість, набута в закладах жіночої середньої освіти, порівняно з тогочасним контингентом учителів міських училищ⁴⁹. Вади останніх приписували їхньому низькому соціальному походженню — винятково з міщанського й селянського станів, з чим пов'язували «прояви на службі несимпатичних якостей середовища, у якому вони зростали»⁵⁰. Опосередковано виконувач обов'язків директора народних училищ Чернігівської губернії засвідчив «культурний дисонанс», який спричиняли на державній службі в освітньому відомстві вчителі з субкультурою нижчих верств (податних станів), чимало з яких у процесі акультурації в новому соціально-професійному середовищі не позбавилися засвоєних з коліски культурних патернів в умовах зміни культурного контексту. Саме тому вчительки — випускниці середніх навчальних закладів, зокрема з гімназійною освітою, на переконання посадовців, представляли більш бажаний і корисний кадровий елемент у закладах міської нижчої школи.

З-поміж надісланих попечителю відгуків застережні міркування щодо пропонованого заходу виклали директори народних училищ Волинської і Полтавської губернії. Інтерпретаційні рамки діловодного наративу директорів задає смислоутворювальний чинник — забезпечення належної шкільної дисципліни й авторитетності педагогинь. Ставлення посадовців до працевлаштування у двокласних міських училищах осіб, які тільки-но закінчили жіночі гімназії, передає тематичний сюжет вихідних умов реалізації пропонованого заходу, стрижнем якого став вік суб'єктів освітнього середовища: з одного боку, учні, які нерідко скінчували навчання в 16–17 років, з другого — недосвідчені та юні викладачки, молодість яких позбавляла необхідного педагогічного авторитету в очах вихованців. Загальну подієву канву сюжету обставин службової справності освітянок конкретизовано у вимогах щодо професійної кваліфікації останніх.

Якнайбільш придатних за кадровим потенціалом для двокласних міських училищ директор народних училищ Волинської губернії визначив жінок із вищою педагогічною освітою (випускниці ВЖК) або принаймні домашніх наставниць і вчи-

тельок, які вже мали досвід роботи у двокласних сільських училищах⁵¹. Директор народних училищ Полтавської губернії висловив більш скромні (наближені до реалій) кадрові побажання, а саме, щоб викладачками в міські училища призначали домашніх наставниць і вчительок з попередньо набутим у початковій школі стажем діяльності, що, на його думку, стане запорукою сформованості їхніх педагогічних здібностей і вмінь керувати класом⁵². Прикметно, що сформульовані побажання до кандидаток на викладацькі посади у двокласні міські училища, надіслані попечителем Київського навчального округу до Міністерства народної освіти, містили вищезазначені застереження директорів, підсумовані рекомендацією встановлення вікового цензу педагогинь — не молодше 25 років⁵³.

Гендерні завади службовій справності вчительок. Окрім молодості претенденток на заміщення вакантних посад викладачів у міських училищах, ще однією суттєвою вадою, на думку окремих посадовців, був заміжній стан учительок. Розглянемо застереження щодо роботи пошлюблених викладачок, сформульовані в листуванні з попечителем Київського навчального округу.

Уже згадуваний директор народних училищ Волинської губернії, враховуючи позицію більшості підлеглих інспекторів народних училищ, констатував послаблення службової справності заміжніх учительок. «...За природним почуттям дружини і матері, віддані переважно сім'ї і домашньому господарству, школі присвячують деякий час, ніби мимохідь, подумки відволікаючись і в ході занять турботами про своїх малих дітей, залишених під наглядом служниці...»⁵⁴ Отже, заміжжя та материнство вчительок Волинська губерніська дирекція народних училищ визнала несприятливою для навчально-виховної справи обставиною, підставу чого вбачали в другорядності відтоді для них службових обов'язків.

Досвід жіночої праці на освітянській ниві узагальнив у листі попечителю Київського навчального округу виконувач обов'язків голови педагогічної ради Переяславської жіночої гімназії Костянтин Зеров⁵⁵. Він зауважив, що вчительки і наглядачки, які працювали в навчальних закладах, після заміжжя неоднаково ставилися до ви-

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 8.

⁴⁹ Учителів міських училищ спеціально готували Вчительські інститути та Вчительські семінарії, здобуття освіти в яких гарантувало юнакам із податних станів право на класний чин і прийом на державну цивільну службу. Казеннокошті вихованці зобов'язувалися відпрацювати 6 років учителем.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 6 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 4

⁵² Там само. Арк. 7–7 зв.

⁵³ Там само. Арк. 10.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. 3 листуванням щодо служби заміжніх жінок у жіночих середніх нижчих навчальних закладах. 2 серпня 1903 р. — 7 серпня 1904 р. Арк. 32.

⁵⁵ Костянтин Іраклійович Зеров (1860–1940) — український педагог, випускник Глухівського вчительського інституту, інспектор народних училищ; у шлюбі мав 11 дітей, батько братів Зерових.

конання своїх службових обов'язків. За критерієм трудової сумлінності посадовець поділив їх на дві групи. У першій опинилися освітянки, які не тільки не змінювали ставлення до праці, ба більше, старанніше виконували службові обов'язки в навчальному закладі, щоб надолужити прогалини, зумовлені пропусками; у другій — вчительки, пріоритетом яких були сімейні турботи, вони «відволікалися господарськими клопотами, часто спізнювалися на заняття, пропускали їх, посилаючись на хвороби»⁵⁶. Щодо останніх К. Зеров констатував недбальство до службових обов'язків, а також психоемоційну невірноваженість і знервованість під тиском домашніх клопотів та неприємностей, у такому стані педагогині приходили на роботу до освітнього закладу⁵⁷. Виконувач обов'язків голови педагогічної ради Переяславської жіночої гімназії визнав доцільним учительок, які після заміжжя забували про службові обов'язки, не тримати в навчально-виховних закладах, оскільки це деморалізувало педагогічний колектив, послаблювало трудову дисципліну й негативно позначалося на іміджі освітнього закладу в місцевому товаристві.

Грунтовний аналіз ставлення до служби заміжніх педагогинь представив директор народних училищ Київської губернії Т. Лубенець, який, узагальнивши регіональну соціальну практику, виокремив два типи їхньої сім'ї, що зумовлювали параметри шкільної справності працівниць. До першого типу належала вчительська родина, у якій вчителька / наглядка мала за чоловіка вчителя того самого народного училища. Т. Лубенець позитивно схарактеризував спільну педагогічну діяльність подружжя, що завжди вирізнялася старанністю і успішністю. Чоловік-учитель і дружина-вчителька працювали в одному навчальному закладі (початковій школі), у якому мали помешкання (квартиру), зазвичай цінували своє робоче місце, намагалися сумлінно виконувати посадові обов'язки, допомагали одне одному в шкільній справі. Таку модель сім'ї педагогів, на думку директора, варто було всіляко підтримувати, тому пошлюблених учительок рекомендував лишати на займаних ними посадах⁵⁸.

До другого типу належала невчительська родина, у якій вчителька була пошлюблена зі стороннім щодо народного училища чоловіком. Таких учительок за критерієм виконання ними службових обов'язків директор поділив на дві групи: не найгірших і абсолютно непридатних. Не найгіршими Т. Лубенець визнав заміжніх учи-

тельок, які не проживали при народному училищі та приходили до освітнього закладу тільки на заняття. Серед порушень трудової дисципліни такими учительками фіксували постійні запізнення на початок навчальних занять у закладі, а також прагнення якомога швидше його залишити й повернутися додому, оскільки сім'я та хазяйство не могли перебувати тривалий час без господині⁵⁹.

Як абсолютно непридатних Т. Лубенець визначив учительок у ситуації, коли вони разом з чоловіком — не педагогом — проживали в помешканні у складі освітнього закладу, де нерідко, а подекуди постійно, траплялися неладні випадки. Директор аргументував свою думку зафіксованими негараздами шкільної практики народних училищ Київської губернії. «Учителька, заклопотана своїм господарством та дітьми, на перших уроках давала учням самостійні роботи й у класі не була присутньою. У разі наявності у вчительки немовляти навчальні заняття постійно тривали неправильно, малоуспішно, і аж нерідко ними самочинно займалися зовсім сторонні особи задля підготовки учнів до випускного іспиту. Були випадки, що під час навідування в училищі в навчальні години вчительки на занятті не було, оскільки вона опікувалася прийняттям гостей, які завітали до чоловіка»⁶⁰.

Директор роз'яснив вищенаведені правдиві факти освітнього повсякдення сільської школи специфікою кадрового складу педагогинь. Він констатував, що заміжні вчительки працювали в початкових народних училищах тільки через великі нестатки й убожество. Чоловіки таких учительок — більшістю ледарі, які вели нетверезе життя чи чомусь неспроможні були заробляти кошти на утримання родини. Така сім'я жила недобре через постійні сварки й непорозуміння, що впливали як на успішність навчальних занять у класі, так і на поведінку учнів, які зазвичай були обізнані з сімейним, особливо нещасливим, життям вчительки. Також чоловіки вчительок нерідко втручалися в розпорядок шкільного життя та фактично завідували господарською і виховною частиною освітнього закладу. Виявленими дисциплінарними порушеннями в таких сільських училищах були: використання («експлуатація») праці учнів, різноманітні побори, суперечки й непристойна поведінка подружжя педагогів. Щодо останнього Т. Лубенець зауважив, що поінформований про випадки зі шкільної практики, коли чоловік ображав вчительку (свою дружину), вдираючись у клас під час заняття; траплялися навіть такі, що в коридорах закладу ганялися за дівчатками-ученицями⁶¹.

⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 17.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. Арк. 45.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. Арк. 45 зв.

Гендер і професійність: кар'єра вчительки.

Задля реконструкції професійної кар'єри і шаблів соціального сходження вчительок модерної доби скористаємося віднайденими в ЦДІАК України службовими характеристиками окремих представниць. Такою є Афанасія Маркевич, учителька арифметики і рукоділля Златопільської жіночої прогімназії, яку керуючий закладом у січні 1903 р. рекомендував попечителю Київського навчального округу призначити на посаду головної наглядки прогімназії. «Маючи кваліфікацію домашньої наставниці, Афанасія Маркевич вельми старанно й сумлінно, а також із знанням справи постійно ставилася до виконання своїх обов'язків, тому цілком гідна обійняти посаду головної наглядки, функції якої вона тимчасово виконувала сповна задовільно»⁶².

Подання попечителю доповнював формулярний список про службу вчительки А. Маркевич, що містив основну інформацію про педагогиню. На той час їй уже виповнилося 42 роки, і вона мала 22 роки вислуги на освітній ниві. Походила А. Маркевич з родини священнослужителя, сповідувала православну віру, за сімейним станом — незаміжня. Освіту вона здобула в Київській жіночій гімназії, нагороджена золотою медаллю (1881). 19 серпня 1881 р. попечителем Київського навчального округу успішну випускницю гімназії призначили на посаду вчительки російської мови Сосницької жіночої прогімназії. У 1893 р. А. Маркевич, на її прохання, перевели до Златопільської жіночої прогімназії, де вона обіймала посаду вчительки арифметики. За два роки (1895) роботи в закладі кваліфікованій вчительці додатково доручили викладати рукоділля. Матеріальне становище А. Маркевич визначала службова платня 580 руб. на рік, оскільки маєтностей вона не мала⁶³.

Як виявив аналіз, досвідчена й сумлінна вчителька А. Маркевич існувала на заробітну плату, розмір якої був досить скромним. Керівник Златопільської жіночої прогімназії, зважаючи на професійну справність і службову відданість немолододі самотньої освітянки, запропонував її кандидатуру на вищу посаду в закладі, а саме головної наглядки. У реаліях середнього навчального закладу — жіночої прогімназії — це означало покращення умов праці завдяки переміщенню з категорії педагогічного персоналу до складу адміністрації з відповідним збільшення розміру платні та пенсійного забезпечення.

Маємо зауважити, що попри схвальні ділові та моральні якості досвідченої вчительки А. Маркевич дієвим чинником її кар'єрного зростан-

ня — вивищення на рівень адміністрації закладу — став саме незаміжній стан, який у візії значної когорти посадовців поглиблював професійну ідентичність і оптимізував соціально-рольові позиції освітянок. Наше твердження суголосне міркуванням чиновників щодо узгодження режиму й розпорядку праці педагогинь з їхнім сімейним становищем задля прийняттого комплектування кадрового складу й продуктивності службової діяльності.

Начальник Вінницької жіночої гімназії наголосив на відмінностях у роботі вчительки й класної наглядки закладу. Учителька перебувала в гімназії тільки певну кількість годин, коли відповідно до розкладу проводила навчальні заняття. Решту часу, за винятком перевірки учнівських письмових робіт і підготовки до занять, вона була «абсолютно вільною». Класна наглядка, окрім обов'язкової присутності в гімназії з 8.00 ранку до 15.00 дня, увечері мала контролювати дозвілля гімназисток, зокрема відвідувати учнівські квартири, театри, розважальні заходи тощо. Отже, у реаліях наглядки мала понад восьмигодинний робочий день. З огляду на це класними наглядками начальник пропонував призначати лише незаміжніх або бездітних удів, учительками могли працювати пошлюблені жінки, які не мали малих дітей⁶⁴. Власне, оцінюючи гендерний потенціал трудових ресурсів — освітянок, чоловіки-адміністратори, керівники педагогічних навчальних закладів модерної доби, послуговувалися розміркуваннями найбільшої ефективності їхньої роботи, з огляду на що сімейно-шлюбний статус педагогині був маркером її (не)призначення на певну посаду.

Водночас обставини соціального буття модерної доби й ринок праці в освітній галузі диктували умови й обставини, що почасти не відповідали слухним відомчим рекомендаціям і начальницьким настановам. Життєві негаразди й ситуація безвихіддя спонукали окремих педагогинь шукати будь-які можливості для працевлаштування, де реальним варіантом часто-густо була винятково посада народної вчительки в сільській школі. Про це відверто зазначила прохачка Таїсія Пригожій у зверненні до попечителя Київського навчального округу щодо працевлаштування від 2 липня 1899 р. Маючи кваліфікацію домашньої вчительки і перебуваючи в скрутному становищі, вона зазначила, що погодилася б навіть на посаду народної вчительки.

Наведемо представлені Т. Пригожій чинники, що спонукали її до пошуку вакансії в галузі освіти. «Через мої вкрай сумні сімейні обставини, я по-

⁶² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 36. Про зарахування до кандидаток осіб жіночої статі на прохання про надання їм різних посад у Київському навчальному окрузі. 28 січня — 19 березня 1903 р. Арк. 1.

⁶³ Там само. Арк. 2–3 зв.

⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 11.

винна особистою працею заробляти собі та дітям кошти на прожиття. Єдиним джерелом нашого існування є вчителювання, де я успішно прослужила понад п'ять років. Натепер, лишившись удовою, я розпочала освіту своїх дітей у містечку Немирів, звідки виїхати, і тим самим вже так рано зламати життя моїх сиріт, що тільки-но почалося, в мене немає сил і жодної можливості»⁶⁵.

Сподіваючись отримати місце класної наглядки чи вчительки з будь-якого предмета в Немирівській жіночій прогімназії («за чутками відкривається вакансія вчительки географії і російської мови»), Т. Пригожій, відповідно до панівного просвітницького дискурсу, запевняла, що «після призначення всіма силами намагатиметься бути корисною справою». У разі неможливості розраховувати на зазначену посаду прохачка додавала, що «прийняла б і місце народної вчительки» в Немирові⁶⁶. Насамкінець, переконуючи у своїй відданості педагогічній ниві, Т. Пригожій зауважила, що погодиться «на підходящу справу в будь-якому місці, хоча би навіть довелося розлучитися з дітьми, проте заняття улюбленою справою розвіяло б її понуре життя і зміцнило занепалий дух»⁶⁷.

Аналіз клопотання свідчить про те, що отримана Т. Пригожій кваліфікація домашньої вчительки знадобилася їй для самостійних заробітків у формі домашнього наставництва (приватних уроків у зацікавлених родинах). Водночас, лишившись удовою та годувальницею власних нащадків, педагогиня з більш як п'ятирічним досвідом прагнула до визначеного місця служби на освітній ниві. Мотиваціями такого клопотання, на нашу думку, були певні соціальні пільги, які забезпечувало освітнє відомство службовицям, серед яких стабільність платні, пенсійне забезпечення, звільнення від оплати за навчання їхніх нащадків. Останнє за умови наявності кількох дітей, як у прохачки Т. Пригожій, становило суттєву підмогу педагогині та матері-годувальниці.

Підсумовуючи вивчення гендерних аспектів соціальної практики працевлаштування у галузі освіти України межі 19–20 ст., маємо підстави стверджувати, що рушійною силою якісних змін у шкільництві стала фемінізація кадрового складу вчителівства. Невисока вчительська платня, довготривалість кар'єрного зростання в чинах визначили сталість вільних вакансій правоздатних чоловіків-педагогів у нижчій школі. Вирішення задовненої проблеми посадовці вбачали в розширенні прав жінок на вчителювання в міських двокласних училищах на початку 20 ст.

Становлення народної освіти і початкового шкільництва модерної доби в Україні зумовило активне працевлаштування жінок у сільських училищах, право на вчителювання в яких вони здобували після завершення курсу в закладах середньої освіти (жіночої (про)гімназії, інститутів шляхетних дівчат, жіночих епархіальних училищ). Основний контингент учительок формували випускниці зазначених закладів, педагогічна кваліфікація яких на ринку праці була затребувана й водночас мала досить обмежену висхідну професійну реалізацію — початкова школа й молодші класи середньої жіночої школи. Домашні наставниці та вчительки в умовах жорсткої конкуренції та відсутності протекції могли розраховувати тільки на посаду народної вчительки. Складність учителювання в початкових народних училищах — сільських школах — позначалася на кадровому складі педагогинь. Їхнє ставлення до службових обов'язків було предметом спеціальної уваги інспекторів і директорів народних училищ. Відомчі чиновники пов'язували трудову сумлінність заміжніх учительок з особою чоловіка, (не)вдалістю сімейного життя та співвідносили ці чинники з психоемоційним станом педагогинь і продуктивністю шкільної атмосфери.

Підґрунтям оціночних суджень керівників щодо професійності вчительок були загальні норми службової справності підлеглих. Утім, у ситуації, коли саме жінки з кваліфікацією домашньої наставниці й вчительки формували контингент працівниць і кандидаток на посади, освітні начальники корелювали їхню фахову репутацію гендерними чинниками (шлюбним партнером, розподілом ролей у сім'ї, наявністю малих дітей). Незаміжний статус жінки, який у суспільній свідомості почасти зберігав осудливо-глузливі конотації образу старої дівки, на межі 19–20 ст. знає змін через збільшення чисельності категорії самотніх осіб, особливо в містах, а також завдяки затребуваності таких працівниць на освітній ниві. Непошлюблена педагогиня за ознаками службової відданості та фаховості більш імпонувала керівникам, які безумовно схвалювали розширення їхнього працевлаштування. Як переконує вивчення гендерних аспектів трудового потенціалу освітянок, самотні жінки — годувальниці родини з неповнолітніми нащадками — як у модерну добу, так і зараз — найбільш соціально вразлива категорія працівниць. Їхні клопотання про працевлаштування в галузі освіти, збережені в архівах України, подекуди містять згоду на будь-яку вільну вакансію, за умови обізнаності в тому, яких зусиль вартує «підходящий варіант».

⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. З проханнями різних осіб про надання їм посад у навчальних закладах округу (для осіб жіночої статі). 11 січня — 31 грудня 1899 р. Арк. 94.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. Арк. 94 зв.

REFERENCES

- Andriichuk, N. M. (2011). Pidhotovka vchyteliv narodnoi shkoly v uchytelskykh seminariiakh Ukrainy (1860–1917 rr.). Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU [in Ukrainian].
- Drach, O. (2021). “Radical Reorganization...”: M. I. Pyrohov as Trustee (1858–1861) and Measures in Improving Professionalism of Teachers of Kyiv Educational District. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(13), 6–14 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>
- Drach, O. (2023). The Uniform of Women’s Gymnasium Employees in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District (late 19th — early 20th century). *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(17), 54–63 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>
- Drach, O. (2024). Could the Marriage of a Female Educator Be Grounds for Dismissal? Opinions of Educational Institution Administrators at Kyiv Educational District in the Early 20th Century. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 1(18), 6–19 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>
- Drach, O. O. (2011). Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Martin, D. (2024, September 17). Teachers to be allowed to work from home. *The Telegraph* [in English].
<https://www.telegraph.co.uk/politics/2024/09/17/labour-plan-teachers-to-be-allowed-to-work-from-home/>
- Nahachevska, Z. (2014). Problemy ukrainskoi shkoly kintsia 19 — pochatku 20 st. u tvorchii spadshchyni zhynok-uchyteliv Skhidnoi Halychyny. In D. Hertsiuk, P. Sikorskyi (Ed.), *Tovarystvo “Ridna shkola”: istoriia i suchasnist: nauk. alm.*, 7, 292–303 [in Ukrainian].
- Rise of the SHEconomy (2019, 23 Sept.). Morgan Stanley: Research [in English].
<https://www.morganstanley.com/ideas/womens-impact-on-the-economy#:~:text=Based%20on%20Census%20Bureau%20historical,up%20from%2041%25%20in%202018.&text=What%20driving%20this%20trend%3F,in%20their%2050s%20and%2060s>
- Rodevich, M. (Ed.). (1884). *Sbornik deystvuyushchikh postanovleniy i prikazov po zhenskim gimnaziiam i progimnaziiam Ministerstva narodnogo obrazovaniia*. Sankt-Peterburg: Tip. M. A. Khana [in Russian].
- Savchenko, S. P., & Demus, Ya. V. (2023). Profesiyni portret uchytelia pochatkovykh klasiv pochatku 20 stolittia [Professional Portrait of a Primary School Teacher of the Early XX Century]. *Image of Modern Teachers*, 1(196), 19–21 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-19-21](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-19-21)
- Shashkova, L. O., & Zlochevska, M. V. (2011). *Dialohichniy vymir humanitarnoho znannia*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Profesional» [in Ukrainian].
- Varianytsa, A. O. (2017). Uchyteli narodnykh shkil Halychyny druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia. PhD dissertation, NAS I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 29.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 11.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Нінель КЛИМЕНКО,

доцентка кафедри історичної та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Ninel KLYMENKO,

Docent at the Department
of Historical and Civic Education,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Candidate of Historical Sciences,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Анастасія Грінченко: штрихи до суспільно-політичної діяльності у Києві 1905–1907 рр.

Стаття висвітлює період життя Грінченко Анастасії під час її суспільно-політичної діяльності як члена Революційної української партії у Києві (1905 — квітень 1907). Авторка розглядає її причетність до створення робітничих клубів, у яких пропагувалося бачення майбутнього суспільного устрою та шляхів його досягнення. Встановлено, що А. Грінченко тісно співпрацювала з відомим українським соціал-демократом і письменником Левком Юркевичем. Окреслено їхні взаємозв'язки й взаємовпливи щодо усвідомлення та визначення ними форм і методів роботи з селянським пролетаріатом, побудови партійних осередків. Розглянуто також перекладацьку діяльність Анастасії, зокрема над творами зарубіжних письменників, де порушувалися вічні суспільні проблеми, пов'язані з такими цінностями, як людська гідність, права людини, відповідальність за скоєні злочини, щастя, кохання, сім'я та моральна досконалість.

Ключові слова: Революційна українська партія, «Київська вільна громада», «селянський пролетаріат», «біржа», «масовки», агітація, нелегальна література, марксизм, перекладацька діяльність.

Anastasiia Grinchenko: Sketches of Social and Political Activity in Kyiv during 1905–1907

This paper, based on archival sources, highlights the period of Anastasiia Grinchenko's life during her social and political activities in Kyiv (1905 — April 1907). Her activities as a member of the Revolutionary Ukrainian Party (RUP) among Kyiv clerks and workers in the iconography shop, as well as her participation in workers' masses, so-called «birzhas» ("exchanges"), are considered. The author reveals her political activity in the factory districts of Kyiv and the creation of workers' clubs, where she spread political ideology of changes in the social order, promoted a vision of the future social order and the ways to achieve it. The paper highlights her activities in cooperation with fellow party members, search for new ways of struggle to change the social order. It has been found out that during this period Anastasiia Grinchenko worked closely with Levko Yurkevych, a well-known Ukrainian social democrat and writer. It is examined their collaboration and mutual influences on the understanding and definition of forms and methods of working with the peasant proletariat and building party centers. Some aspects of the Ukrainian socialist movement are highlighted. The translation activity of Anastasiia Grinchenko related to the works of foreign writers is examined in terms of its contribution to the discussion of eternal social issues related to such values as human dignity, human rights, responsibility for committed crimes, happiness, love, family, and moral perfection.

Keywords: Revolutionary Ukrainian Party, "Kyiv Free Community", "Peasant Proletariat", «birzha» ("exchange"), «masovky» ("crowd"), agitation, illegal literature, Marxism, translation activity.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Клименко Н., 2024

В історії кожного народу є малознані особистості, які заслуговують на пам'ять і повагу, оскільки їхня спадщина є важливою складовою вітчизняної історії. Анастасія Грінченко (1884–1908),

донька відомих письменників і громадських діячів Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни Грінченків, залишила значний доробок як у літературі, так і в громадсько-політичному житті України початку 20 ст. Вона не була знаним політиком, але

на її ідеях самоосвіти, саморозвитку, самоорганізації сформувались і працювали нелегальні робітничі та молодіжні об'єднання. Її слово мобілізувало робітників і селян, закликало до боротьби із самодержавною владою. Широта поглядів, світоглядні ідеї братерства й любові Анастасії базувались на загальнолюдських цінностях, що мали неабиякий вплив на уми й серця співвітчизників, це заслуговує на належне визнання та пошану серед української спільноти.

Відомостей про особу Анастасії Грінченко як політичної діячки, яка стояла біля витоків українських національних партійних організацій, обмаль. Тому й наукові розвідки мають скромні результати. Деякі факти політичної діяльності Анастасії Грінченко висвітлені у роботах Юрія Колларда⁶⁸, Володимира Головченка⁶⁹, що розглядають питання становлення партійної системи Російської імперії, зокрема діяльності Революційної української партії (далі — РУП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (далі — УСДРП). Деяким фрагментам політичної активності А. Грінченко на Полтавщині присвячені дослідження Антоніна Дучинського⁷⁰, Сергія Наумова⁷¹, Нінель Клименко⁷², Ольги Дудар і Світлани Савченко⁷³. Проте факти її суспільно-політичної діяльності в Києві 1905–1907 рр. залишилися недослідженими.

Мета статті — висвітлити політичну діяльність Анастасії Грінченко у Києві 1905–1907 рр., з'ясувати її роль як пропагандистки ідей РУП — УСДРП у процесі політизації українського руху початку 20 ст.

Перебуваючи на навчанні у Львівському університеті з 1903 р., Анастасія Грінченко мала тісні контакти із Закордонним комітетом РУП (далі — ЗК РУП). Це підтвердження ми знаходимо у «Спогадах юнацьких днів» Ю. Колларда, де він презентує всіх членів РУП з 1900 р. до грудня 1905 р., відповідно до так званих «вільних громад». А. Грінченко належала до Полтавської вільної громади й одночасно до Лубенської провінційної групи

на Полтавщині⁷⁴. Слід звернути увагу на те, що свою революційну діяльність Настя в основному здійснювала на Полтавщині, куди її відрядили члени ЦК РУП. Проте, зважаючи на обставини, А. Грінченко доводилося працювати й у Києві разом із Левком Юркевичем, відомим українським соціал-демократом і письменником, який належав до Київської вільної громади. Про небезпечність політичної діяльності в умовах самодержавного режиму свідчить той факт, що у 1906 р. він отримав поранення під час заворушень у Києві⁷⁵. Свою значну спадщину Л. Юркевич використовував на підтримку української соціал-демократичної преси «Наш голос» та «Дзвін», де друкувався під псевдонімом Л. Рибалка. Про київський період співпраці з Настею Грінченко він залишив спогади у часописі «Наш голос».

Завзято й енергійно А. Грінченко працювала у Києві восени 1905 р., куди вона була змушена терміново переїхати з Полтавщини через масові арешти й викриття партійних зв'язків. Разом із однопартійцем і своїм цивільним чоловіком Миколою Сахаровим їй дивом вдалося уникнути арешту, хоча місце їхнього полтавського проживання поліціянти виявили, а нелегальну літературу конфіскували. Жандармерія шукала Сахарова (ймовірно, і Настю) і в Києві, і на київській квартирі студента Миколи Порша, але даремно: начальник Київської жандармської управи доповідав, що в Києві не знайшли ні Порша, ні Сахарова, які вибули «не знати куди»⁷⁶. Тому після повернення до Києва молода жінка проживала в місті спочатку нелегально й не вдома.

А. Грінченко була активною та самовідданою політичною діячкою, належала, як справедливо зазначив у спогадах Ю. Коллард, до «молодих ентузіастів, які відчували потребу і час вийти на боротьбу з царатом за свій нарід. Вийти на боротьбу нерівну, але повну посвяти»⁷⁷.

У Києві Настя активно продовжувала роботу в РУП: вела пропагандистську діяльність серед київських прикажчиків, робітників іконостасно-

⁶⁸ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906: українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП). Торонто: Срібна сурма, 1972. С. 83–84.

⁶⁹ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 191 с.

⁷⁰ Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років. *За сто літ*. 1928. Кн. 2. С. 283–320.

⁷¹ Наумов С.О. Стан місцевих організацій РУП — УСДРП у 1905–1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України). *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2003. Вип. 6. С. 151–170.

⁷² Клименко Н.П. Суспільно-політична діяльність Насті Грінченко на Полтавщині. *Краєзнавство*. 2015. № 3/4. С. 247–255; Клименко Н.П. Політична діяльність Анастасії Грінченко: між Конотопом, Петербургом та Києвом. *Київські історичні студії*. 2018. № 2(7). С. 54–59.

⁷³ Dudar O., Savchenko S. The youth of the Naddniproshchyna during the revolution of 1905–1907 (as per the written materials of A. Grinchenko's and M. Livytska's egodocuments) *Youth in Central and Eastern Europe*. 2023. Vol. 10, No. 15. PP. 31–39.

⁷⁴ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. С. 83.

⁷⁵ Лікарський вісник. Рік V. Ч. 10 / ред. Роман Осінчук. Нью-Йорк: Krupka & Bilan, 1958. С. 20.

⁷⁶ Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині... С. 311

⁷⁷ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів... С. 83

го цеху, брала активну участь у робітничих масовках, так званих «біржах», робила дописи до політичних агіток і прокламацій, галицьких газет РУП.

Соціальною базою РУП було село, проте представники партії працювали не тільки серед селян, а й серед сільськогосподарського пролетаріату й нечисленних груп міського, здебільшого ремісничого, робітництва. На шпальтах часопису «Наш голос» зазначалося: «В міру того, як РУП бере напрям у бік соціал-демократизму, вона перестає бути виключно сільською партією й перетворюється в робітничу... Не кидає вона і села, але, розпочавши роботу в городі, робиться партією городського й сільського робітництва»⁷⁸.

Частка міських робітників серед членів рупівських осередків була незначною, оскільки протягом 1902–1904 рр. партія тільки налагоджувала роботу. Про це свідчать спогади М. Галагана, одного із активних діячів Київської вільної громади. Саме він згадував про існування в місті у другій половині 1903 р. двох робітничих осередків РУП з невеликою чисельністю. Вони підтримували тісні зв'язки з навколишніми селами, звідки ці робітники походили. Київською вільною громадою РУП був навіть розроблений «Нарис програми для занять в робітничих гуртках», що складався з 17 розділів та докладного переліку джерел до кожного з них⁷⁹.

Серед такого контингенту робітників працювала Настя Грінченко у Києві з 1905 по 1907 рр. з перервами, пов'язаними з відрядженням на Полтавщину. Розгорнула вона активну діяльність і серед робітників «заводського району». Завдяки її зусиллям в Києві вперше був організований гурток залізничників, створено два робітничі клуби. Разом з однопартійцем Л. Юркевичем вона реорганізувала всю партійну систему. Вперше, за ініціативою А. Грінченко, було проведено вибори до робітничого комітету. Оцінюючи такі інновації, Л. Юркевич згадує: «...Вибори організації зворушили всю нашу організацію, змолодили її, вона зросла і зміцніла. Здавалося, що нашої організації належить гарна будучина»⁸⁰.

Слід зазначити, що РУП найбільше проводила свою роботу серед напівпролетаріїв — урбанізованих селян. Для партії це була вдала група робітників, оскільки РСДРП, працюючи серед промислового робітництва, не охоплювала цю категорію своїм впливом. А найголовніше, що таких напівпролетаріїв найбільше можна було використовувати для роботи на селі.

Жандармське управління, яке пильно стежило за революційним рухом і за українським зокрема, хоча й часто плуталось, змішуючи одну партію з іншою, гублячись у приналежності до членства тієї чи тієї партії, в оцінці сили РУП у місті майже не помилилось. Так, у докладній записці чиновника зазначалося: «Члени громади (йдеться про Київський комітет РУПу. — Н. К.) ведуть роздрібну роботу та виявляють свою діяльність головним чином на простий сільський народ. У місті діяльність партії завдяки її націоналізму не має великого успіху серед простого народу. І це, з усього видно, і є головною причиною, через яку в самому Києві українці-революціонери, не маючи маси, згасають, затираються в інші організації. Але ця порівняно непомітна партія в Києві не є доказом її малої шкідливості взагалі. Окремі її члени енергійно заводять зв'язки у Києві з тими із селян, які перебувають у місті на заробітках, як двірниками, лакеями, швейцарами»⁸¹.

Дійсно, характеристика діяльності РУП у місті жандармським управлінням була досить правдивою. Саме серед швейцарів, ремісників і тих, що приходили до міста на заробітки, організація найінтенсивніше здійснювала свою пропаганду, бо вони мали зв'язки на селі. Члени партії майже не вели економічної агітації серед міського робітництва, а спрямовували свою діяльність на політичне виховання. Навколо київського комітету РУП, який здебільшого складався з інтелігентів, організувався активний гурток робітників-революціонерів. Серед них можна зазначити таких як: Бойко (столяр), Лола (маляр), Дятель та інші. Майстерня Бойка служила конспіративною квартирою, де спиналися і приїжджі селяни-пропагандисти. Про роботу членів РУП серед робітників жандармське управління зазначало: «Передові та активні робітники українці-революціонери намічають по своїх селах придатних для сприйняття революційних ідей хлопців і повідомляють про них інтелігентам. Із загального рішення потім підшукуються придатні для обраного місця, на яке той і визначається. У Києві обраний житиме стільки часу, скільки знадобиться для розпропагування»⁸².

У контексті партійних завдань увага Насті Грінченко, як і вся її робота пропагандиста, була зосереджена серед столярів, позолотників, кравців, прикажчиків, частково типографів і заводських робітників. Зазвичай це були іконописні, музичні деревообробні й меблеві підприємства, малі й середні, які мали переважно мануфактурну організацію. Активно працювала молода жінка

⁷⁸ Рибалка Л. Настя Грінченко (Спомин). *Наш голос*. 1911. № 6. С. 7–8.

⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 3805. Документи про діяльність українських партій: Революційної української партії (РУП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) (колекція). Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–10.

⁸⁰ Рибалка Л. Настя Грінченко (Спомин). С. 8

⁸¹ Цитовано за: Щупак С. РУП на Київщині. *Життя й революція* (Київ). 1925. № 11. С. 79.

⁸² Там само. С. 76–81.

й у теслярсько-меблевому закладі купця 2-ї гільдії М. Даболінга⁸³, де налічувалося до 60 робітників. Завдяки копіткій роботі та індивідуальному підходу Насті Грінченко вдалося спонукати останніх до активних свідомих дій. У 1906 р. київська інспекція зазначала, що «робітники меблевої майстерні Михайла Даболінга на знак солідарності із звільненим робітником страйкували»⁸⁴.

Київська вільна громада також вела роботу на промислових підприємствах передмість Куренівки й Шулявки та серед робітників іконописного цеху, через яких згодом підтримувався зв'язок із селом. Саме робота серед іконописців, у середовищі яких Настя Грінченко і Левко Юркевич, відзначалася певним успіхом.

Гурток іконописців у Києві, про який знаходимо відомості у спогадах робітника Оксена Лоли (з яким Настя близько співпрацювала), був організований ще в кінці 1902 р.⁸⁵ До нього належали робітники іконостасних майстерень, які входили до російської соціал-демократичної організації «Рабочее знамя». Проте після наполегливої роботи членів РУП іконописці стали симпатиками останньої та увійшли до організації. Про успішну роботу РУП серед робітників іконостасних майстерень свідчать такі спогади сина Л. Юркевича Юрка: «Революціонером батько став безумовно під впливом виховання діда. Активну участь брав у партійній роботі. Займався агітацією серед робітників на київських заводах. Один з його успіхів, трохи з анекдотичним відтінком, що наробив багато розголосу в революційних колах: організація страйку не кого-небудь, а лаврських іконописців (“богомазів”). Мати розповідала — дуже темних людей»⁸⁶. Проте, як бачимо, Настя знаходила підхід і до такої категорії міщан.

Здійснювала А. Грінченко активну роботу й серед прикажчиків на Подолі. За рівнем освіти вони були дуже різні, тому молода жінка змушена була об'єднати їх у відповідні групи, де в кожній із них вела «роз'яснювальну роботу». Як тонкий психолог, вона добре розуміла людей, серед яких працювала, бо була обізнана із їхнім життям ще змалечку. Підтвердження цього знаходимо у спогадах Марії Грінченко: «До нас приходили селяни і старі, й молодші, то про щось порадитися, так погомоніти. І на селі, буваючи в своїй подруги Горпинки, теж і розмови чула, і всі селянські біди бачила, то ще змалку знала вона, як тяжко живеться людям... Всі радощі й горе сільських людей і дітей вона добре знала; мала змогу багато чути й бачи-

ти»⁸⁷. Тому Настя спілкувалася із сільськими робітниками простою, зрозумілою мовою, вміла дослухатись до них і співчувати. Не дивно, що вони її розуміли й прагнули, щоб саме вона з ними працювала, а не хто інший.

Настя мала неабиякий авторитет як серед своїх партійних товаришів, так і серед робітників, яких підкупляла її принциповість та порядність. Вона була відповідальною, сумлінно ставилася до своїх обов'язків, не уникаючи їх. Ані дощ, ані хвороба, ані небезпечні робітничі вулички — ніщо не лякало молоду жінку. Просторове середовище Подолу, а саме там працювала Настя восени 1905 р., було особливо загрозливим. Цей район стає в останні десятиліття 19 ст. і на початку 20 ст. осередком київської промисловості. Вулиці були малолюдними, неосвітленими й захаращеними, ще й спостерігалися випадки нападів хуліганів, які не тільки грабували, але й калічили самотніх перехожих. Проте Настю це не лякало, вона свідомо ходила на партійну роботу не озброєною, хоча більшість пропагандистів мала зброю, зокрема револьвер. Один із партійних товаришів А. Грінченко згадував такий епізод із її діяльності: «Одного разу вечором йшов я по тих місцях. Був вітер і дощик мрячив, на вулицях грязюка. Чути крик. Іду, стріваю Настю — швидко йде сама на роботу. А в той вечір в такому місці призначена зустріч, що небезпечно. Я почав її впевняти, що не варто ходити по такий лихий годині, бо мабуть і гурток не збереється, а йти страшно без револьвера. Упевняв, просив, але вона не послухала і сказала: “Не вигадуйте дурниць! Стільки людей повинні згаяти часу через те, що я побоюся піти”. І вона швидко пішла далі, не схотівши навіть, щоб я її провів»⁸⁸. Настя була дівчиною відчайдушною. І якщо їй навіть і приходилося зіштовхуватися з непередбаченими та неприємними ситуаціями, вона самотійно намагалася знайти із них вихід. Зброєю Анастасії була винахідливість, упевненість, напористість, дзвінкий голос та... ридикюль, який жінка використовувала замість револьвера. Про сміливість, відчайдушну самооборону Насті залишилися такі спогади її однопартійця: «Бачу, до товаришки підходить хтось і чути хриплий, п'яний голос. Я пішов швидше, але поки добіг, то вже хуліган встиг ударити її палицею. А вона замість того, щоб тікати, крикнула на нього і замірялася на нього ридикюлем. Я підбіг і крикнув на хуліганів, і він, побачивши, що нас двоє, пішов геть. Я став казати. “А що не казав я вам?” Але вона

⁸³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33387. Арк. 1.

⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 574. Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії, м. Київ. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 4.

⁸⁵ Степанюк В. Спогади робітника. *Наш голос*. 1911. Ч. 6–8. С. 206–207.

⁸⁶ Юркевич Ю.Л. Дитинство і юність. Спогади. *Україна. Наука і культура*. 2008. Вип. 34. С. 300–379.

⁸⁷ Загірня М. Спогади. С. 88–89.

⁸⁸ Г.О. Згадки про Настю Грінченко. *Діло*. 1909. Ч. 238. С. 1–2.

перепинила мене: “А ви чого тут опинилися. І без вас обійшлася. Я й сама з ними справилася б”⁸⁹.

Революційну пропаганду Анастасія вела за встановленим правилом. Це були так звані «біржі» — масові зібрання в околицях Києва. У запланований час сходилися на призначену вулицю робітники, серед яких проводили політичну агітацію. Слід зазначити, що Настя Грінченко мала унікальну рису характеру — пунктуальність. Прищеплена батьками з дитинства надзвичайна акуратність, відповідальність та систематичне дотримання правил стали нормою її життя. Це стосувалося і політичної діяльності Анастасії. На всі партійні заходи вона завжди приходила першою, ніколи й нікого не змушувала на себе чекати. Іноді на «біржі» приходило багато людей, а іноді було зовсім мало, причому місця зустрічі часто змінювались з метою безпеки та конспірації. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що «біржа» збиралася десь у глухій місцині. Тож «біржовикам» доводилось мати при собі кілька озброєних товаришів, бо, окрім іншого, завжди існувала загроза ще й від чорносотенців (збірна назва низки російських монархічних й ультранаціоналістичних організацій, які відстоювали самодержавство й боролися з демократичними та соціальними реформами, влаштовували масові виступи, погроми, протести проти ліберально-поступових рухів). Якось Анастасії безпосередньо довелося зіштовхнутися з цим агресивним об'єднанням. Один із учасників тієї події восени 1905 р. згадував про це так: «Одного разу, як біржа вже збиралась, йшли жваві розмови, на нас посипались каміння. Почувся крик “Хулігани”, “Демократи”, “Бий демократів”. Кричали хулігани. На біржу напали чорносотенці. Деякі біржовики втекли, а інші збіглися до купи і, виставивши наперед озброєних товаришів, готовились до оборони. Аж бачу, тов. Настя вже стоїть попереду усіх, підбадьорює переляканих товаришів та наказує, що треба робити. Хтось, пам'ятаю, попрохав її не стояти спереду, а стати десь у захистку, але вона не звернула на ті слова ніякої уваги, а підняла декілька каменюк і почала кидати на чорносотенців. Всі ми почали кидати камінням, а хтось мав револьвер і стрільнув кілька разів, і чорносотенці розбіглися»⁹⁰. Така «зустріч» із чорносотенцями не минулася даремно: молода жінка отримала травму — хтось влучив їй у плече. Проте, незважаючи на цю прикру подію, Настя казала: «Та то дурниці! Не в голову, а в плече!»⁹¹

Щотижня агітаційна група київського комітету РУП збиралася для підбиття підсумків своєї роботи, обміну досвідом пропагандистської діяльності та планами на майбутнє. Питання, яке було завжди на порядку денному, — забезпечення агітаційною літературою, що її всякчас бракувало.

Важливим напрямом діяльності РУП було розповсюдження революційних ідей серед селянства й міського пролетаріату через агітаційні брошури, відозви українською мовою, а також провадження інтелігентами пропаганди в гуртках робітників та селян. Друкованими органами цієї партії були газети «Селянин» і «Гасло», що видавалися в Галичині.

Як зазначав «Селянин», завдяки знайомству з рупівською літературою, розповсюдженою київським комітетом РУП, «відносини і погляди селян на різні справи і державного і громадського життя значно змінилися. Селяни перестали вірити в царя і ціле правительство, починаючи від різних міністрів і кінчаючи маленькими п'явками державними, становими урядниками і т. д. Селянам ті видання відкрили очі»⁹².

Як наслідок, почастишали страйки. З цього приводу начальник Київського охоронного відділення інформував генерал-губернатора, що «число страйкарів із точністю не з'ясоване, але, за підрахунками революціонерів, лише на початку числа таких перевищувало 15 000 чоловік».

Новий поштовх до страйків на Київщині восени 1905 р. був спричинений поширенням активістами РУП значної кількості відозв⁹³. У підготовці грудневих повстань у Києві брала безпосередню участь й А. Грінченко. Вона вела активну пропагандистську роботу, редагувала й поширювала відозви. Така агітаційно-пропагандистська діяльність серед сільських робітників мала свої результати, про що свідчить доповідна записка начальника Київського охоронного відділення: «...вони (члени РУП. — Н. К.) налагоджували зв'язки в селах, надсилали в провінцію пропагандистів, організовували там групи свідомих селян, через які велась масова агітація, скликали загальні сходи-мітинги, де ухвалювалися постанови політичного характеру, й впровадили пропаганду ідеї сільськогосподарського страйку, а також бойкоту уряду»⁹⁴. Одночасно з цим серед найпоширеніших форм агітації було розповсюдження в сільській місцевості нелегальної партійної літератури, виданої у Львові й Чернівцях.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Селянин. 1905. Ч. 29. С. 5.

⁹³ ЦДІАК України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. Оп. 856. Спр. 202. Арк. 79.

⁹⁴ Там само. Арк. 771.

У Києві Настя працює й весною 1906 р. після звільнення з тюремного ув'язнення. Молода жінка намагається допомагати своїм однопартійцям. При цьому на заваді їй не стають жодні обставини, навіть власне слабе здоров'я. Так, вона одразу ж береться допомагати своєму товаришеві по партії, який здійснив втечу з тюрми, у пошуку помешкання. Знайти квартиру для втікача було надзвичайно складно. Проте завдяки непростим зусиллям Насті це таки вдалося зробити. Помешкання було знайдено на Шулявці. Цей небезпечний район Києва вона знала, оскільки працювала там серед робітників. Один із однопартійців А. Грінченко згадує про такий епізод у її тодішній політичній діяльності: «Раз увечері принесли записку, щоб неодмінно прибула на Шулявку до того товариша, що там переховувався. Зараз же вона пішла. Стрівся студент, і вони з ним поїхали. Извозчик віз, віз, а тоді став і відмовився (страшно). Встали і пішли. І не раз вночі на Шулявці доводилося бувати. Верталася полем до святошинського трамваю, а тоді трамваем до Києва. З місяць великий клопіт»⁹⁵.

Період з березня 1907-го до початку осені 1908 р. можна виділити як особливий час політичної діяльності А. Грінченко в Києві. Сюди вона повертається з Конотопа 25 березня 1907 р. після перенесення важкого захворювання (запалення легень з ускладненням). Слід зазначити, що Настя хворіла в тяжких умовах. Дівчину доглядали чужі люди. Про те, що хворіє, Настя не писала батькам, аби їх не турбувати. І як тільки оговталася, зараз же приїхала додому. Попри тяжкий стан, Настя допомагає своїм товаришам, займається політичною діяльністю. Це, зокрема, організація підпільних квартир, добування паспортів, інструктаж однопартійців, відрядження їх у регіони. Про цей непростий період Марія Грінченко згадує так: «Лікар звелів тихо лежати, не розмовляти і не хвилюватися. Але й тут їй не було спокою. Хтось з товаришів мусив тікати за кордон і до неї йшов посол за послом у цій справі: треба було якось йому допомогти, пашпорта здобути і т. ін. Вона знала, як погано впливає на її здоров'я весь той клопіт, але робила все, що могла, себто писала листи, казала до кого треба піти і т. ін., і звичайно дуже хвилювалася, боялася, що товариша можуть забрати»⁹⁶. Турбувалася Анастасія і про захист своїх товаришів у судовому процесі, передусім коханого Миколи Сахарова, який перебував у в'язниці. В Інституті рукопису НБУВ зберігається 9 листів Надії Сахарової, матері М. Сахарова, де йдеться про пошук і оплату адвоката для її сина⁹⁷. З цього часу

активна пропагандистська робота, яку практикувала Анастасія у Києві, була навряд чи можливою через прогресування туберкульозу та знесилення.

Надскладним для молодой жінки виявився 1908 р. у зв'язку з непростими пологами та хвилюваннями за маленького сина. У цей час вона акумулює всю енергію для здійснення перекладів відомих зарубіжних письменників, які у своїх творах порушували питання суспільного розвитку, прав людини, моральних цінностей тощо. Перекладені книжки були спрямовані на різні категорії членів суспільства — від дитячого читача до інтелігенції та робітничого люду.

Перекладацька діяльність — інший бік суспільно-політичної діяльності Анастасії Грінченко, яка мала на меті широку пропаганду загальнолюдських цінностей задля «суспільного ідеалу». І для цього дівчина не шкодувала власного життя. Влітку 1907 р., під час лікування у Святошині, Настя перекладає роман Марка Твена «Пригоди Гекльберрі Фінна» й драм Генріка Ібсена — «Гедда Габлер», «Жінка з моря», «Росмерсгольм».

Працю А. Грінченко над перекладами можна оцінити з відстані часу як один зі складників її політичних і просвітницьких зусиль, покликаних змінити суспільну й культурну ситуацію в Україні, виховати якомога ширше коло свідомої української спільноти. Цьому завданню служила не тільки її активна суспільно-політична діяльність, але й оригінальна літературна творчість, що передбачала створення суспільно-політичних і науково-популярних книжок.

Переклади творів світового письменства, здійснені А. Грінченко, відзначаються природністю мови, стилістичним багатством і тактом, тонким розумінням особливостей першотворів.

Слід зазначити, що опублікований переклад роману «Пригоди Гекльберрі Фінна» був присвячений новонародженому сину Володимиру. На другій сторінці книжки можна спостерігати такий напис: «Моєму дорогому Синові присвячує цей переклад Н.Г.». І це не випадково, адже зміст книжки був спрямований на формування таких людських цінностей, як порядність, відповідальність, людяність, що їх важливо дотримуватися вже змалечку. Свідчення такої копіткої та самокритичної роботи знаходимо у листі Анастасії до батька, який у цей час перебував в Італії: «...перекладаю Гека, але дуже помалу, бо здебільшого лежу, — трудно сидіти. Мама хвалить переклад, але це так на перший погляд, а як я приглядаюся до кожного слова, то він "сердечно не подобається"...»⁹⁸ Підбадьорюючи доньку, Б. Грінченко

⁹⁵ Г.О. Згадки про Настю Грінченко. С. 2.

⁹⁶ Загірня М., 1999. С. 95

⁹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44646–44655.

⁹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36507. Лист Насті Грінченко до Бориса Грінченка. 1907 р. Арк. 1.

водночас висловлює свій сум за родиною та цікавиться перекладом, бажає успіхів⁹⁹.

Переклад «Пригод Гекльберрі Фінна» вийшов ще за життя Марка Твена, що свідчить про увагу А. Грінченко саме до актуальної літератури. Тому не дивно, що тогочасна критика високо оцінила стилістичну вправність її перекладу. Настя цілком відтворила ідеологічний стиль Марка Твена, який вимагав глибокого й всеосяжного бачення авторської картини світу. Схвальні відгуки підтверджували, що А. Грінченко як перекладачка володіла значним обсягом інформації культурологічного, літературознавчого та лінгвістичного характеру, аби точно відтворити в перекладі головну ідею оригіналу. Така літературна вправність була не випадковою, адже у Насті були унікальні вчителі, її батьки — Борис Дмитрович і Марія Миколаївна, які власним прикладом і практичними порадами формували літературні навички доньки.

Уже у 1908 р. побачила світ серія книжок, перекладених Анастасією: «Мрії та сни» Олів Шрейнер, «Пригоди Гека Фінна» Марка Твена, «Огні Іванової ночі» Германа Зудермана, «Дочка Ліліт» Анатолія Франса, «Гедда Габлер» та «Жінка з моря» Генріка Ібсена, критичний нарис Георга Брандеса «Анатоль Франс».

Підтвердженням роботи над перекладом драми «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана є лист Насті до матері, яка перебувала в лікарні після складної операції. У ньому вона заспокоює Марію Миколаївну, яка турбувалась про слабе здоров'я доньки, та водночас зазначає: «...збираюсь перекладати "Огни Ивановой ночи", уже маю німецький оригінал і російський переклад»¹⁰⁰.

З погляду сьогодення можна стверджувати, що неминуче «старіння» мало торкнулося перекладів А. Грінченко. Про це свідчить низка вистав у театрах Східної Галичини й Наддніпрянщини. Так, у Троїцькому народному домі 11 листопада 1917 р. силами українського національного театру відбулась постановка драми «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана у перекладі А. Грінченко¹⁰¹. В Інституті досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника зберігаються афіші театру товариства «Руська Бесіда». Серед них є

ті, що свідчать про постановку драми «Огні Іванової ночі» у перекладі А. Грінченко. Вистава відбувалася 4 рази, а саме: 04.06.1917¹⁰²; 15.07.1917¹⁰³; 10.11.1917¹⁰⁴; 20.02.1920¹⁰⁵. У 20-х роках 20 ст. український театр «Березіль» теж мав у своєму класичному репертуарі постановку цієї п'єси Г. Зудермана у перекладі А. Грінченко. Також упродовж двох сезонів 1920–1923 рр. у репертуарі українського театру здійснювалася постановка драми Генріка Ібсена «Гедда Габлер»¹⁰⁶. Про актуальність вибору Настею цього твору для перекладу свідчить те, що до нього звертаються українські театри й сьогодні. Так, аналізуючи репертуар київського театру «Золоті ворота», можна натрапити на постановку «Гедди Габлер» у перекладі А. Грінченко. Вистава йшла до 2021 р.

Слід зазначити, що А. Грінченко здійснювала свої переклади безпосередньо з німецької, французької, російської мов, а для роботи з творами данських, норвезьких, шведських письменників послуговувалася російськими чи німецькими перекладами.

Таким чином, діяльність Анастасії Грінченко, зокрема в РУП — УСДРП, мала значний вплив на розвиток демократичного руху завдяки її самовідданим працям серед селянського пролетаріату та заводських робітників у 1905–1907 рр. у Києві. Головною метою практичної суспільно-політичної роботи Анастасії Дмитрівни був захист соціальних і національних інтересів робітництва, що мало б стати дієвим чинником на шляху визволення від самодержавства й побудови справедливого демократичного суспільства. А її по-справжньому подвижницька й майстерна перекладацька праця мала важливе значення для формування у свідомості українців загальнолюдських чеснот та цінностей. Концепція використання національно-культурної, просвітницької, виховної роботи в політичній діяльності була перспективною практикою організації боротьби за соціальні ідеали. Заразом для подальшого дослідження теми потребують уточнення окремі важливі сторінки життєпису А. Грінченко, зокрема місця її нелегального проживання в Києві під час репресій 1905–1907 рр. та окреслення кола робітничих осередків, де вона працювала.

⁹⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44291. Лист Бориса Грінченка з Італії до родини. 14 травня 1907 р. Арк. 1 зв.

¹⁰⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42375. Арк. 1. Лист Насті Грінченко до матері. 1908 р.

¹⁰¹ Нова Рада. 9 листопада 1917. № 181. С. 1.

¹⁰² ЛНБ ім. В. Стефаника. Інститут дослідження бібліотечних мистецьких ресурсів. АФ. 2171.

¹⁰³ Там само. АФ. 2157.

¹⁰⁴ Там само. АФ. 2126.

¹⁰⁵ Там само. АФ. 2284.

¹⁰⁶ Боньковська О. Театральне мистецтво на західноукраїнських землях у 1918–1939 роках. *Студії мистецтвознавчі*. Київ: ІМФЕ НАН України, 2007. № 4(20). С. 37.

REFERENCES

- Bonkovska, O. (2007). Teatralne mystetstvo na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1918–1939 rokakh. *Studii mystetstvoznavchi*, Kyiv, 4(20), 35–52 [in Ukrainian].
- Holovchenko, V. (1996). *Vid «Samostiinoi Ukrainy» do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*: Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st. Kharkiv, «Maidan» [in Ukrainian].
- Dotsenko, R. I. (2013). *Krytyka. Literaturoznavstvo. Vybrane*. Ternopil: Navchalna knyha — Bohdan [in Ukrainian].
- Dudar, O., & Savchenko, S. (2023) The youth of the Naddniproianshchyna during the revolution of 1905–1907 (as per the written materials of A. Grinchenko's and M. Livytska's egodocuments). *Youth in Central and Eastern Europe*, 10(15), 31–39 [in English].
- Klymenko, N. (2015). Suspilno-politychna diialnist Nasti Hrinchenko na Poltavshchyni. *Kraieznavstvo*, 4, 247–255 [in Ukrainian].
- Klymenko, N. P. (2018). Politychna diialnist Anastasii Hrinchenko: mizh Konotopom, Peterburhom ta Kyievom [Anastasiia Grinchenko's Political Activity: Between Konotop, St. Peterburg and Kyiv]. *Kyiv Historical Studies*, 2(7), 54–59 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.2.5459>
- Naumov, S. O. (2003) Stan mistsevykh orhanizatsii RUP — USDRP u 1905–1907 rr. (na materialakh Livoberezhnoi Ukrainy). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku 20 st.*, 6, 151–170 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 27.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 20.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Мілана СРІБНЯК,

аспірантка Інституту всесвітньої історії
Національної академії наук України,
Київ, Україна

Milana SRIBNIAK,

PhD student,
Institute of World History,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: sribnyak.milana@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1353-3001>

Repatriation of Ukrainian Prisoners of War from Austria (1918–1920): (In)Significant Others Amid the Crushing World¹⁰⁷

The article aims to provide a comprehensive overview of the repatriation process of Ukrainian prisoners of war from Austria between 1918 and 1920. It examines the contributions of Ukrainian organizations, such as the Union for the Liberation of Ukraine and the Ukrainian Military and Sanitary Mission, in evacuating Ukrainian POWs, delivering humanitarian aid, and organizing cultural and educational activities. The impact of foreign policy events, as well as the policies of the Central Powers and later the Entente, in delaying the full-scale repatriation of Ukrainian POWs is also explored. The article analyses various stages of repatriation, evacuation routes, and the living conditions of Ukrainian POWs during this period using descriptive, problem-oriented, chronological, and historical-comparative methods.

Keywords: repatriation, Ukrainian prisoners of war, Austria, military sanitary mission, First World War.

Репатріація полонених українців з Австрії (1918–1920): (Не)значущі Інші серед світу, що руйнується

У статті висвітлюється репатріація полонених українців з Австрії у 1918–1920 рр. Розглянуто роль українських організацій, зокрема Союзу Визволення України та Української військово-санітарної місії, у наданні полоненим гуманітарної допомоги та організації в їхньому середовищі культурно-освітньої роботи, налагодженні їх евакуації додому. Визначено роль політики Центральних держав, а згодом країн Антанти в затримці повномасштабної репатріації полонених українців, що було зумовлено широким залученням полонених до виконання примусових робіт (як під час Першої світової війни, так і в перший рік після її завершення). Разом з тим уряди європейських країн відмовлялися полоненим у негайній репатріації і через побоювання у тому, що репатріанти будуть використані більшовиками для посилення власного військового ресурсу. Проаналізовані різні етапи репатріації, евакуаційні шляхи й умови перебування полонених крізь призму описового, проблемно-хронологічного й історико-порівняльного методів. Перший етап репатріації кількох тисяч полонених українців відбувся після укладення Брестського мирного договору 9 лютого 1918 р. шляхом формування у Фрайштадті Сірожупанної дивізії. Після завершення Першої світової війни на хід репатріації полонених українців, що спрямовувалася Українською військово-санітарною місією в Австрії, впливала ціла низка чинників. До їх числа належали: заборона Міжсоюзницької комісії Антанти у справі полонених царської армії на проведення їхньої репатріації, складна військово-політична та фінансова ситуація, в якій опинилася Директорія УНР. Попри несприятливі обставини, військово-санітарна місія провадила дипломатичні перемовини для визначення евакуаційних шляхів і транспортних засобів, надавала гуманітарну, медичну й продовольчу допомогу полоненим українцям на облаштованих станицях і лікарнях в Австрії (м. Відень, Інсбрук, Лебрінг тощо). Більшовицька пропаганда й неможливість проведення повномасштабної евакуації зумовили самовідсторонення значної кількості полонених українців від українських місій та їх подальшу репатріацію більшовицькою дипломатією через території Латвії, Естонії та Фінляндії. Повоєнний період став надзвичайно складним випробуванням для української державності, в якому полонені українці опинилися заручниками зовнішньополітичних обставин. Проблема їхньої репатріації по-новому розкриває історію завершення Першої світової війни, повоєнних врегулювань і плекання української ідентичності в умовах полону.

Ключові слова: репатріація, полонені українці, Австрія, військово-санітарна місія, Перша світова війна.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Срібняк М., 2024

¹⁰⁷ This article was done during the author's fellowship at the Institute of Human Sciences (Vienna, Austria) in March-June 2024.

The repatriation of Ukrainian POWs of the Imperial Russian Army from the territories of Central Powers in the aftermath of WWI is a multifaceted research topic that touches upon a whole array of research problems — from large-scale resettlements, the radical shift of post-war international order, and state policies that impacted POWs to matters of national identity, instrumentalization of POWs by various state and non-state actors, and the degrees of human suffering due to forced labor, diseases and years of imprisonment with dimmed hopes for their release.

Ukrainian POWs were quintessential Others; they defined Otherness for either the detaining powers or their compatriots. The imprisonment of Ukrainians from the ranks of the Imperial Russian Army in German and Austro-Hungarian camps was defined not only by difficult living conditions in barracks and tiresome forced labor on industrial sites or agriculture but also their perception as a potential “weapon” in the warfare against the enemy¹⁰⁸. For both sides of WWI, the strategies to destabilize the enemies led to preferential treatment and even recruitment attempts among POWs¹⁰⁹. In Germany and Austria-Hungary, Ukrainian and Polish POWs from the czarist army received preferred treatment compared to the rest of the POWs, meant to incite them against czarist Russia. This led to their access to better housing, food rations, as well as better

educational offerings and leisure time activities in the camps¹¹⁰.

The historiography of this topic is relatively limited, with only a few scholarly works available. The research of Ukrainian scholars such as I. Sribniak¹¹¹, I. Pater¹¹², V. Trembitskyi¹¹³, and V. Holubko¹¹⁴ provides valuable insights into the imprisonment of Ukrainians and their repatriation from the Central Powers. In contrast, foreign historiography, represented by researchers, such as R. Nachtigal¹¹⁵, E. Willis¹¹⁶, H. Jones¹¹⁷, W. Moritz¹¹⁸, and others, has focused on the broader context of the imprisonment and repatriation of prisoners of the Imperial Russian army. A valuable collection of sources can be found in the National Archives of Austria¹¹⁹ and the Central State Archive of Higher Authorities and Administration¹²⁰.

Central Powers established separate camps solely for Ukrainians of the Imperial Russian Army — Freistadt and Jozefstadt in Austria-Hungary (approx. 40.000 Ukrainian POWs among overall 1.269.000 POWs of the czarist army), Rastatt, Wetzlar, Salzwedel, and Hannoversch Münden in Germany (approx. 70.000 among 2.8 million POWs of the czarist army)¹²¹. The Freistadt camp in Austria was the first example of high concentration of Ukrainians, czarist army soldiers imprisoned in WWI battlefields¹²².

These detention camps became the centers of Ukrainian national renaissance, fostered by the Union for the Liberation of Ukraine — the political organi-

¹⁰⁸ Davis, G. (1977). Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*, vol. 12, 623–624; Österreichisches Staatsarchiv, 1041, P.A.I., “Liasse Krieg” (56/38 Polen, 57 Litauen, 58 Ukraine), s. 3427.

¹⁰⁹ Privileged treatment of prisoners from Alsace-Lorraine in French captivity; better camps of European Russia intended for Slavs; attempt to recruit Poles by both sides; the establishment of a special prisoner-of-war camp at Limburg for Irish prisoners and Wünsdorf near Zossen for Muslims by Germany.

¹¹⁰ Jones, H. (2014). Prisoners of War. In: Winter J, ed. *The Cambridge History of the First World War*. The Cambridge History of the First World War. Cambridge University Press, 287–288.

¹¹¹ Sribniak I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)*; Sribniak I. (1999). Repatriatsiina diialnist ukrainskykh dyplomatychnykh i viiskovo-sanitarnykh ustanov u Yevropi v 1918 r., *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, vol. 5, 259–263.

¹¹² Pater I. (2000). *Soiuz Vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*, Lviv.

¹¹³ Trembitskyi V. (1972). Sanitarno-medychna sprava v Ukraini (lystopad 1917 – berezen 1918). *Visti Kombatanata*, vol. 1, 29–32.

¹¹⁴ Holubko, V. (1997). *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1917–1918: Utvorennia ta borotba za derzhavu*, Lviv.

¹¹⁵ Nachtigal, R. (2008). The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22, *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*, 26:1–2, 157–184.

¹¹⁶ Willis, E. F. (1951). *Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918–1919*. Stanford [in English].

¹¹⁷ Jones, H. (2014). Prisoners of war. In: Winter J, ed. *The Cambridge History of the First World War*. The Cambridge History of the First World War. Cambridge University Press, 266–290.

¹¹⁸ Moritz, V. (2014). The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915. In: G. Bischof, F. Karlhofer, & S. R. Williamson (Eds.), *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I* (Vol. 23, pp. 233–248).

¹¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, 1041, P.A.I., “Liasse Krieg” (56/38 Polen, 57 Litauen, 58 Ukraine); Österreichisches Staatsarchiv, 373, F36, “Krieg 1914–1918, Dep. 7 Friedensverhandlungen m. Ukraine, Finland”.

¹²⁰ TsDAVO Ukrainy. F. 1078 “Holovne upravlinnia Heneralnoho shtabu Ukrainskoi Narodnoi Respubliky, m. Kyiv; z liutoho 1919 r. — m. Zhmerynka, m. Rovno, z chervnia 1919 r. — m. Kamianets-Podilskyi”. Op. 2. Spr. 20; TsDAVO Ukrainy. F. 3192 “Ukrainska viiskovo-sanitarna misiia v spravakh ukrainskykh polonenykh v Nimechchyni, m. Berlin”. Op. 1. Spr. 14–16, 22–24; Op. 2. Spr. 5.

¹²¹ Steuer, K. (2013). First World War Central Power Prison Camps. *History Faculty Publications*, 1, 36; TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 2. Spr. 5. Ark. 57.

¹²² Freistadt also became a collection point for POWs from other Austrian camps, such as Knittelfeld. Initially hosting 18,000 Ukrainian POWs in the spring of 1915, the numbers later swelled to between 30.000 and 40.000 POWs in total.

zation, founded in 1914 by Ukrainian emigrants from the Russian empire in Lviv (then part of Austria-Hungary). The Union cooperated with German and Austria-Hungarian governments and camp commandants to separate Ukrainian POWs and have the permission¹²³ to organize various educational and cultural activities among them to cultivate patriotism, reconnect POWs with their heritage after decades and centuries of Russification (through history, language courses, theatrical performances, workshops with the help of Ukrainian educators who traveled to Central Powers' camps¹²⁴ or educated POWs who voluntarily joined these initiatives)¹²⁵.

Alongside this, in the light of Ukraine's independence aspirations, the whole new phenomenon emerged — the recruitment of paramilitary units among Ukrainian POWs within Austria-Hungarian and German camps. Coordinated by the Union for the Liberation of Ukraine, this phenomenon became the precursor for the recruitment of the regular army throughout the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Such recruitment strategies among POWs were not unique solely to Ukrainians¹²⁶ — Polish Committee for the Care of Polish POWs also recruited their compatriots in German captivity to the ranks of Polish Legions¹²⁷.

Emerging from POWs sports clubs (i.e. "Sich" at Freistadt camp), a Blue-Coaters division (in Germany) and Grey-Coaters division¹²⁸ (in Austria-Hungary) were recruited between February and March 1918¹²⁹. Given the revolutionary events and ultimate demise of the Russian empire, the aspirations for Ukraine's autonomy and, ultimately, independence, have found a response

in the hearts of an increasing number of POWs¹³⁰; moreover, cultural and educational work of Union's representatives also yielded tangible results in prisoners' patriotic upbringing¹³¹.

The significance of Ukrainian paramilitary POWs unit establishment within camps is also predetermined by its interconnectedness to the first instances of repatriation on a larger scale, not limited merely to the evacuation of sick and wounded. The ratification of the Treaty of Brest-Litovsk between the Ukrainian People's Republic and Central Powers on February 9, 1918, radically changed the fate of the Ukrainian territories and nation. As the first international legal act that recognized the UPR as a subject of international law, its Art. 6 also determined the prisoner exchange with the requirement of the "immediate release" with the establishment of special repatriation commissions from both sides (with four members each) to facilitate POWs transportation¹³².

Right after the ratification, the recruitment for the Ukrainian POW divisions were significantly intensified. The grave danger of the Bolshevik offensives into Ukrainian territories in the first half of February 1918 required urgent military reinforcement, leading to the decree by Ukraine's parliament (Central Rada) (on February 12, 1918), urging to join Ukrainian armed forces. Germany agreed to provide the UPR with financial support (1 million German marks) and arm two Ukrainian POW divisions. Consequently, on February 17, 1918, Bohun regiment (with 800 POWs) departed from German camp Rastatt to Kyiv, on March 3 — Vyhovskyi regiment (1.200 POWs). Ultimately, the Blue-Coaters division was comprised of 4 infantry

¹²³ On October 10 and 27, 1914, the Union for the Liberation of Ukraine received the permission from the Austria-Hungarian Ministry of Foreign Affairs to organize national and political work among Ukrainian POWs. The Union created a special questionnaire to form lists of POWs with questions about their biography, stance on Russian mobilization, Central Powers, etc.

¹²⁴ The Union for the Liberation of Ukraine involved teachers and other intellectuals in educational work; there were 12 people in the Freistadt camp, including 8 Galicians (V. Simovych, R. Dombchevsky, J. Ostapchuk, O. Okhrymovych, V. Levytsky, M. Holubets, V. Pachovsky, M. Chaykovsky), one Bukovynian (O. Beznalko), and 3 people from Dnipro Ukraine (O. Turula, O. Hnidiy, and M. Havrylko).

¹²⁵ Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)*. P. 41–71; Pater I. (2000). *Soiuz Vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv. Pp. 275–283.

¹²⁶ Jones, H. (2014). Prisoners of War. In: Winter J, ed. *The Cambridge History of the First World War*. The Cambridge History of the First World War. Cambridge University Press, 288; Nachtigal, R. (2008). The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22, *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*, 26:1–2. P. 163.

¹²⁷ In the Russian empire, anti-Habsburg military units were also mobilized from within the prison camp system. The largest of these units was the Czech Legion, made up of 40.000 Czech and Slovak POWs. Later (in May 1918) the Czech Legion became embroiled in the burgeoning civil war between Reds and Whites.

¹²⁸ 1st Ukrainian Rifle Cossack Regiment (consisting of three battalions and a machine gun unit) which was later planned to enforce the newly established division in Volodymyr-Volynsk on the territory of Ukraine.

¹²⁹ Holubko, V. (1997). *Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. 1917–1918: Utvorennia ta borotba za derzhavu*. Lviv. Pp. 190–193.

¹³⁰ Telegram from POWs to the Union for the Liberation of Ukraine in March 1918: the plead to be relocated to the Freistadt camp and join the divisions with aspirations to protect native lands from the Bolshevik threat.

¹³¹ Pater, I. (2000). *Soiuz Vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv. Pp. 295–298.

¹³² Österreichisches Staatsarchiv, 373, F36, "Krieg 1914–1918, Dep. 7 Friedensverhandlungen m. Ukraine, Finland", "Ukrainko-avstro-uhorskyi dodatkovy dohovir do myrovoho dohovoru mizh Avstro-Uhorschynoiu, Nimetchynnoi, Bolhariieu i Turechynnoi z odnoi, a Ukrainskoiu Narodnoi Respublikoiu z druhoi storony"; Sribniak M. (2021). Ukrainian diplomacy in the process of repatriating Ukrainian prisoners of war from the territories of Germany and Austro-Hungary (1918–1919). *Facta Simonidis 14 (1)*. Pp. 241–242.

regiments (each comprising with 1.200 people) under the lead of former POW, general Viktor Zelinsky¹³³.

It was followed by Austria-Hungary — on March 27, 1918, the Austro-Hungarian Ministry of War provided a monthly quota of 3.000 Austrian crowns to continue the recruitment campaign among Ukrainian POWs, establishing the Hetman Petro Doroshenko Regiment (approx. 4.000 men¹³⁴); in May 1918, it was deployed to the 1st Cossack Rifle Division (under the command of Lieutenant Colonel I. Perlyk), consisting of four infantry and cannon regiments. These Ukrainian units, manned with POWs, were recruited on a voluntary basis; their patriotism was a crucial criterion for joining their ranks¹³⁵.

The Union also gave paramount importance to the recruitment of czarist army officers who identified themselves as Ukrainians. They were grouped into separate officer camps (i.e., Jozefstadt, Theresienstadt in Austria, Hannoversch Münden in Germany) and at first, most of them were alien to the Ukrainian cause due to their conservatism and continued loyalty to the Russian empire. However, ultimately Union's activists succeeded in their efforts, Ukrainianizing approx. 40 officers from the Theresienstadt camp between 1917 and 1918, followed by approx. 100 in Jozefstadt. Many Ukrainian communities for imprisoned officers were organized across Central Powers camps (30 POWs in Reichenberg, 120 POWs in Hannoversch Münden) in 1917–1918, giving fruitful results¹³⁶ — changed allegiance of some officers led to their expert help in Ukrainian POWs' military training¹³⁷.

The repatriation of those Ukrainian POWs within the regiments from Germany and Austria-Hungary coincided with political turmoil, namely Hetman Pavlo Skoropadskyi's Uprising. The regime (deemed more authoritative, conservative, and having little support among the vast majority of Ukraine's population) was

not particularly appealing to hundreds of repatriates, predominantly UPR supporters. They might have also been perceived as dangerous Others, prone to cause social unrest, particularly within the army units. The perceived threat associated with Ukrainian POWs (and generally the Ukrainian army recruitment) was also inherent for Austrian authorities which could influence the delayed deployment of POW units to Ukrainian-controlled territories¹³⁸.

However, in 1918, not political but economic incentives were decisive in long-term delays in POWs repatriation¹³⁹. Despite the proclamations of immediate prisoner exchange, stated in the Treaty of Brest-Litovsk, detention of tens of thousands of Ukrainian POWs in Central Powers camps continued for months and even years afterward. The reason behind this was the overwhelming significance of POWs as cheap forced labor for German and Habsburg industrial and agricultural sectors. No agreements were made for POWs transportation to their homeland despite the diplomatic efforts of newly established Ukrainian repatriation commission.

The first Ukrainian repatriation commission — Permanent Commission for the Affairs of Prisoners of War — was founded on April 17, 1918, within the War Ministry of the Ukrainian People's Republic. Initially its primary tasks concerned the POW registration and their separation from Russians, humanitarian aid, cultural and educational work among POWs, diplomatic negotiations with Central Powers to organize repatriation, drafting legislations on Ukrainian POWs. As it was impossible to ensure full-scale evacuation of Ukrainian POWs, the Commission focused on providing medical and sanitary aid, food supplies, clothes to Ukrainian detained in camps in Germany and Austria-Hungary. However, between April 22 and May 13, 1918, the Commission managed to organize successful evacuation of wounded and sick Ukrainian POWs

¹³³ Holubko, V. (1997). *Armii Ukrainy 1917–1918: Utvorennia ta borotba za derzhavu*. Lviv. Pp. 190–193.

¹³⁴ Between April and May 1918, Ukrainian POWs (200–300 men daily) departed from the camp Freistadt to Volodymyr-Volynskyi in Ukraine. In mid-May, there were 20.000 soldiers in the division.

¹³⁵ Pater, I. (2000). *Soiuz Vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv. P. 296.

¹³⁶ Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)*. P. 130–139.

¹³⁷ Though all officers who voluntarily joined the divisions, had to complete the so-called “propaganda school” and only those deemed reliable and in favor of Ukrainian independence ideas, could commence their service; this could prolong and complicate the recruitment process.

¹³⁸ Österreichisches Staatsarchiv, 1041, P.A.I., “Liasse Krieg” (56/38 Polen, 57 Litauen, 58 Ukraine), Abt.10/Kgf., Hr. 43461.

¹³⁹ According to The Hague Convention on War of 1907, captive military personnel were not supposed to carry out any activities which had a direct connection with war efforts. In fact, however, many enemy soldiers controlled by the opposing troops were even employed near the front. Generally, the question arose for some countries as to whether the ‘foreign military persons’ had not become indispensable from an economic viewpoint. The repatriation or exchange of prisoners of war following the armistice with the Soviet government on March 3, 1918 was thus seen as a risk for the German and Austro-Hungarian elites in particular. Germany could not expect even 200.000 of its soldiers back home, yet had to give back more than a million ‘Russians’. ‘That would have to lead to the collapse of our entire economic life’, was the judgement of the Prussian generals. Although Austria-Hungary could receive back a larger ‘labour reservoir’ in this context than it had lost, yet one remained cautious in the Habsburg army, too. On the territory of the former Romanov Empire there were fears of difficulties with evacuation and transport, especially with the background of revolutionary events. The so-called ‘great exchange’ was seen as a heavy economic burden for the Danube Monarchy from this perspective, too.

with sanitary trains through Volochysk and Holoby stations¹⁴⁰.

The demise of the UPR and subsequent establishment of Hetman Pavlo Skoropadskyi's Ukrainian State led to changes in the organizational efforts for POWs repatriation. The most notable shift was the establishment of separate military and sanitary missions in states where Ukrainian POWs were detained. In early July 1918, the Hetman government sanctioned the establishment of a special military-diplomatic institution — the "Ukrainian Military-Sanitary Commission for Prisoners of War in Austria-Hungary" (led by Kostiantyn Novohatskyi), subordinate to the War ministry of the Ukrainian State¹⁴¹. Ukrainian commissions encountered numerous obstacles from Central Powers that hindered full-scale repatriation (and alienated many Ukrainian POWs who were more sympathetic to the UPR policies); however, they succeeded in evacuating approx. 40.000 POWs from Germany and 1.600 POWs from Austria¹⁴² (mostly people with disabilities)¹⁴³.

The assignment of POWs as forced laborers, though impressive in numbers, was no efficient solution to the lack of domestic farm laborers conscripted to the armed forces. Food shortages, social and internal political crises, and war losses approached the defeat of Central Powers, marked by the ratification of the Compiegne Armistice. This meant the beginning of a new era for Ukrainian prisoner-of-war repatriation. At first, it boosted spontaneous and unregulated waves of POWs in desperate endeavors to reach their homelands on their own as quickly as possible amid wretched chaos and weakened security at camps¹⁴⁴. Ukrainian military and sanitary missions, now facilitated under the UPR Dyrektory's lead, took ahold of the regulation of POWs relocations, humanitarian and medical care.

The spontaneous arrival of repatriates greatly complicated the work of Ukrainian reception and distribution centers, and by the end of 1918, temporarily paralyzed them altogether. At first, the repatriation infrastructure proved unable to effectively deal with

the huge mass of returnees, as it was not originally designed to receive tens of thousands of repatriates simultaneously. Despite the initial disarray, the UPR military and sanitary mission in Austria established its operations in short terms in cooperation with the UPR ministries and embassy in Vienna, ensuring proper distribution of food rations and medical aid among repatriates¹⁴⁵.

Vienna became a crucial transit and assembly point for hundreds of thousands of POWs and displaced persons. It was in stark contrast with the role of the First Austrian Republic as a small state which bore no resemblance to the former Habsburg empire and retained only a small number of POWs from the czarist army (overall approx. 120.000 men) (as opposed to approx. 1.200.000 Russian POWs in Germany) and hampered serious organizational chaos in Austria's hinterland, impacting technical preconditions for the repatriation.

Ukrainian transit points accommodated not merely Ukrainian POWs from the czarist army but also Galicians from the Imperial and Royal Army, mostly returning from Italy. The duality also concerned the repatriation organization and care for POWs after the establishment of the separate mission from the West-Ukrainian People's Republic which operated independently until the Unification Act of January 22, 1919, and its accession to the UPR¹⁴⁶.

In early 1919, Ukrainian POWs (approx. 40.000 in Germany and 2/3.000 in Austria) faced yet another challenge in their release from camps and subsequent repatriation. Under the threat of Bolshevik offensives and the spread of Communism westward¹⁴⁷, the Allies (in the framework of the special Inter-Allied Commission on Russian POWs) suspended all evacuation of POWs from the Imperial Russian Army to their homelands, rigorously supported by Ferdinand Foch and Lloyd George. This status quo with prisoners' forced detention lasted until September 1919¹⁴⁸, making them victims of fear, negligence, and shifting political interests. Though the treat of forced recruitment of POWs by Bolshevik forces was used as a pretense for this decision, Allies did not shy

¹⁴⁰ Sribniak, M. (2021). Ukrainian diplomacy in the process of repatriating Ukrainian prisoners of war from the territories of Germany and Austro-Hungary (1918–1919). *Facta Simonidis* 14(1). P. 242.

¹⁴¹ The staff included doctors, office clerks, and translators. The commission was also designated with 100.000 Ukrainian karbovantsi for aiding POWs.

¹⁴² TsDAVO Ukrainy. F.1084. Op.1. Spr. 7. Ark. 316; F. 3077. Op.1. Spr. 5. Ark. 5.

¹⁴³ In particular, Rastatt — 9.000 repatriated POWs, Wetzlar — 11.000, Salzwedel — 8.000, Rubelen — 652, Puchheim — 1.400, Schneidemühl (Piła) — 2.900.

¹⁴⁴ Steuer, K. (2013). First World War Central Power Prison Camps. *History Faculty Publications*, 1, 38.

¹⁴⁵ Sribniak, M. (2024). Ukraińska Wojskowo-Sanitarna Misja w Austrii i na Węgrzech w latach 1918–1919 (na podstawie materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Zarządzania Ukrainy), *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 115. Pp. 54–57.

¹⁴⁶ TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 1. Spr. 6. Ark. 17, 25, 29.

¹⁴⁷ Later pinnacled by the establishment of short-lived Hungarian Soviet Republic (March-August 1919), led by former POW Bela Kun.

¹⁴⁸ Willis, E. F. (1951). *Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918–1919*. Stanford. Pp. 16–30.

away from using Russian (and Ukrainian) POWs in military interventions, notably in the Baltic theatre in 1919¹⁴⁹.

This phenomenon was accompanied with POWs being torn between White and Red ideologies, as White commissars and Communist propaganda agents fought for their sympathies with promises of their repatriation in exchange for their allegiance and joining army ranks. Some POWs genuinely bought into the propaganda, while others were primarily motivated by a desire to escape prolonged imprisonment and return home as quickly as possible, even if it meant facing significant risks to their lives and health on the battlefield¹⁵⁰.

Even after the Allies lifted the suspension in September 1919, a range of obstacles continued to hinder or completely halt Ukrainian repatriation efforts. The Directory of the Ukrainian People's Republic grappled with complex military and political challenges that threatened the survival of an independent Ukrainian state. By late 1919, the Ukrainian People's Army, encircled by Bolshevik, Polish, and Denikin's White Guard forces (the latter supported by the Allies faced severe difficulties in managing full-scale repatriation. This situation was exacerbated by reduced financial support¹⁵¹.

Representatives from Ukrainian military and sanitary missions had to negotiate with German and Austrian governments for transportation means, such as trains or ferries, and for the opening of borders. Amid the political chaos in Central-Eastern Europe following World War I, countries like Poland, Romania, and Hungary closed their borders, further complicating the missions' efforts to organize the transportation of Ukrainian POWs. The mission representatives negotiated some repatriation routes (i.e. Vienna — Budapest — Stanislaviv — Tarnopol — Volochysk — Zhmerynka; Lavochna — Stryi — Ternopil — Volochansk — Proskuriv — Vinnytsia) via Hungary¹⁵² but external obstacles prevented the implementation of full-scale repatriation and an extensive network of evacuation routes¹⁵³.

Despite these challenges, Ukrainian activists and diplomats in Germany, Austria, and the successor states remained committed to supporting Ukrainian POWs and continued to provide care and engaged in diplomatic negotiations on their behalf. Under the lead of otaman Andrii Okopenko, Ukrainian military and sanitary mission in Austria — in Vienna and other assembly points (i.e., Innsbruck, March-Grenk, Badwill, Lebring) — accommodated 53.320 repatriated Ukrainians by giving them food (405.604 food parcels), clothing (6.798 shirts, coats) and shoes (1.399 pairs)¹⁵⁴.

In early June 1919, the Vienna point, located in the artillery barracks on Laerstraße (referred to as «станіція» — “stanytsia”), hosted 70 sick Ukrainians and 50 requiring treatment; mission representatives also cared for 650 repatriates in various hospitals in Vienna (overall, thanks to the assistance of the Mission, more than 1.000 Ukrainian POWs received qualified medical assistance). For the needs of this category of POWs, the Mission organized and maintained a small hospital with a shelter for sick Ukrainian repatriates who received regular food parcels (in total, 6.635 rations were issued)¹⁵⁵. In the summer of 1919, approx. 700 people stayed in the hospital every day (their number was constantly changing), they also received food parcels thanks to humanitarian assistance from the International Red Cross¹⁵⁶.

Food rations in Viennese hospitals was insufficient due to the difficult economic situation in post-war Austria. The Mission also provided the necessary parcels to all Ukrainians in need who received treatment here (approx. 1.300 POWs). The Mission provided returning individuals with small cash allowances for food during their journey home, covered medical treatments in emergency situations, and assisted with transit arrangements for those who faced extended delays in transportation back home¹⁵⁷.

Despite the significant care provided to POWs by Ukrainian military and sanitary missions, the Ukrainian government's failure to organize a full-scale repatriation along with extensive propaganda

¹⁴⁹ Williams, R. C. Russian War Prisoners and Soviet-German Relations: 1918–1921. Canadian Slavonic Papers, 9:2. 1967. P. 272.

¹⁵⁰ TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 2. Spr. 5. Ark. 46; Williams R. C. Russian War Prisoners and Soviet-German Relations: 1918–1921. Canadian Slavonic Papers, 9:2. 1967. P. 272.

¹⁵¹ TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 2. Spr. 5. Ark. 47–48.

¹⁵² From Germany, there were three ways to evacuate prisoners: 1) from Hamburg by sea through Gibraltar to Odesa or Mykolaiv; 2) from Regensburg by the Danube to Brail, Odesa, or Mykolaiv; 3) by rail through the Czech Republic and Romania or Poland.

¹⁵³ Sribniak, M. (2024). Ukraїnska Wojskowo-Sanitarna Misja w Austrii i na Węgrzech w latach 1918–1919 (na podstawie materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Zarządzania Ukrainy) [Ukrainian military and sanitary mission in Austria and Hungary in 1918–1919 (based on the documents of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine)]. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*, 115, P. 49–66.

¹⁵⁴ TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 1. Spr. 22. Ark. 56–60.

¹⁵⁵ Between March and May 1919, the Mission spent 1 million Austrian crowns on supporting and transporting POWs. The delay of the UPR government in providing a new package for the Mission's activities urged A. Okopenko to ask both embassies (ZURL i URL) for a loan, which he obtained (80 and 30 thousand Austrian crowns).

¹⁵⁶ TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 1. Spr. 22. Ark. 26.

¹⁵⁷ TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 1. Spr. 25. Ark. 36zv.

efforts by Soviet agents led many remaining Ukrainian POWs in Austria and Germany to shift their allegiance to Soviet Russia. This change was particularly influenced by the creation of an evacuation route from Stettin to Revel and promises of a swift return to their homeland. By mid-1920, support for the Ukrainian government was rapidly declining, especially due to propaganda agents, urging many POWs to alienate from Ukrainian organizations and align with the communist movement¹⁵⁸.

From the latter half of 1920 into 1921, the evacuation of Ukrainians under Soviet leadership commenced. Initially, Austria and the successor states of the Habsburg Empire viewed Soviet repatriation missions with skepticism, suspecting them of prioritizing political agitation and dubious financial activities over genuine repatriation efforts.

However, further repatriation agreements were facilitated by the International Red Cross and notably, with the active involvement of Fridtjof Nansen, the League of Nations High Commissioner for the Repatriation of Prisoners of War, who served as a mediator in negotiations with Estonia, Latvia, and Finland with evacuation routes established through the ports of Narva and Riga¹⁵⁹. Ultimately of particular significance also were the concessions made by the Soviet Union, which had conquered its opponents in most regions of the former Romanov Empire, and had reached bilateral agreements with various European states, including the Republic of Austria, at the beginning of the 1920s¹⁶⁰.

This brief overview of Ukrainian POWs of the czarist army and their repatriation from Central

Powers (with special attention on Austria) sheds light on a unique and multifaceted aspect of WWI and post-war upheaval in Central-Eastern Europe. Ukrainian POWs, deprived from years of imprisonment and harsh treatment, yearned for the release and return to their homeland but appeared on the crossroads of major geopolitical shifts that directly impacted their lives. The negligence of major geopolitical powers to the problems of POWs from the czarist army turned latter into insignificant Others, oftentimes relegating them to mere bargaining chips for economic and political interests.

For Ukrainian organizations and state institutions, however, these POWs represented a beacon of hope amid the nation's emerging statehood. Ukrainian activists and officials consistently provided them with humanitarian assistance, medical care, and uniquely, education and cultural activities to preserve their national identity. Despite financial limitations and numerous obstacles from key geopolitical players who controlled the prisoners' fates, Ukraine's efforts in organizing POW repatriation were relentless. The care for these POWs continued with all available means until the end, even as POWs loyalties and sympathies evolved.

Thus, the phenomenon of Ukrainian POWs repatriation is not just about the logistics of their transportation — it is a complex issue where the camps and assembly points for POWs became centers of national renaissance and aspirations for independence amid the crushing world and tumultuous shifts of international borders and interests.

REFERENCES

- Davis, G. (1977). Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*, vol. 12, 623–634 [in English].
- Holubko, V. (1997). *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1917–1918: Utvorennia ta borotba za derzhavu* [Army of the Ukrainian People's Republic. 1917–1918: Establishment and struggle for the state]. Lviv [in Ukrainian].
- Housden, M. (2007). When the Baltic Sea was a 'bridge' for humanitarian action: the League of Nations, the Red Cross and the repatriation of prisoners of war between Russia and Central Europe, 1920–22, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 38, No. 1, 61–83 [in English].
- Jones, H. (2014). Prisoners of war. In: Winter J, ed. *The Cambridge History of the First World War*. The Cambridge History of the First World War. Cambridge University Press, 266–290 [in English].

¹⁵⁸ TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 1. Spr. 24. Ark. 46.

¹⁵⁹ Housden, M. (2007). When the Baltic Sea was a 'bridge' for humanitarian action: The League of Nations, the Red Cross and the repatriation of prisoners of war between Russia and Central Europe, 1920–22, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 38, No. 1, 61–83.

The International Committee of the Red Cross agreed that the League's involvement had been invaluable and its expertise over finances indispensable. It had enabled 427,886 people, drawn from at least 26 national groups, to be returned home.

¹⁶⁰ Leiding, H., & Moritz, V. (2007). Die Repatriierung der k.u.k. Kriegsgefangenen 1918 bis 1922. In: *Politicum*, 28. Jg., Nov. 2007, 102: 1918 – Der Beginn der Republik, 53–56. It was under these conditions that initially 100,000 'new Austrians', i.e. citizens of the young First Republic, returned home from Italy, mainly. Between January 1920 and March 1922, nearly 120,000 former Austro-Hungarian soldiers then came back from Soviet territory, of which 25,000 were 'new Austrians'. On the part of the government in Vienna, the return of prisoners of war was thus considered finished. From 1922/23 onwards, responsibility for repatriation of late returning men lay with the Ministry of the Interior, and subsequently the Federal Chancellery.

- Leidinger, H., & Moritz, V. (2007). Die Repatriierung der k.u.k. Kriegsgefangenen 1918 bis 1922. In: *Politicum*, 28. Jg., Nov. 2007, 102: 1918 — Der Beginn der Republik, 53–56 [in German].
- Moritz, V. (2014). The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915. In: G. Bischof, F. Karlhofer, & S. R. Williamson (Eds.), 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I (Vol. 23, pp. 233–248). University of New Orleans Press [in German].
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1n2txft.14>
- Nachtigal, R. (2008). The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918–22, *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*, 26:1–2, 157–184 [in English].
 DOI: 10.1080/02619280802442662
- Pater, I. (2000). *Soiuz Vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti* [The Union for the Liberation of Ukraine: Statehood and unity problems]. Lviv [in Ukrainian].
- Rachmimov, A. (2014). *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. Berg [in English].
- Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)* [Ukrainian Prisoners of War in Austria-Hungary and Germany (1914–1920)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (1999). Repatriatsiina diialnist ukrainskykh dyplomatychnykh i viiskovo-sanitarnykh ustanov u Yevropi v 1918 r. [Repatriation Activity of Ukrainian Diplomatic, Military and Sanitary Missions in Europe in 1918]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 5, 259–263 [in Ukrainian].
- Sribniak, M. (2021). Ukrainian diplomacy in the process of repatriating Ukrainian prisoners of war from the territories of Germany and Austro-Hungary (1918–1919). *Facta Simonidis 14(1)*, 239–250 [in English].
<https://doi.org/10.56583/fs.23>
- Sribniak, M. (2024). Ukraińska Wojskowo-Sanitarna Misja w Austrii i na Węgrzech w latach 1918–1919 (na podstawie materiałów Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Zarządzania Ukrainy) [Ukrainian military and sanitary mission in Austria and Hungary in 1918–1919 (based on the documents of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine)]. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 115, 49–66 [in Polish].
<https://doi.org/10.18778/0208-6050.115.04>
- Steuer, K. (2013). First World War Central Power Prison Camps. *History Faculty Publications*, 1 [in English].
https://scholarworks.wmich.edu/history_pubs/1
- Trembitskyi, V. (1972). Sanitarno-medychna sprava v Ukraini (lystopad 1917 — berezen 1918) [Sanitary and medical field in Ukraine (November 1917 — March 1918)]. *Visti Kombatanta*, vol. 1, 29–32 [in Ukrainian].
- Williams, R. C. (1967). Russian War Prisoners and Soviet-German Relations: 1918–1921, *Canadian Slavonic Papers*, 9:2, 270–295 [in English].
- Willis, E. F. (1951). *Herbert Hoover and the Russian Prisoners of World War I: A Study in Diplomacy and Relief, 1918–1919*. Stanford [in English].

Дата надходження до редакції: 26.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 12.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Владислав Говоруха,

аспірант кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна

Vladyslav Hovorukha,

PhD student at the Department
of Eastern European History,
Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro, Ukraine

e-mail: vlad.hovorukha@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8520-6598>

Медична допомога АРА на Катеринославщині під час голоду 1921–1923 рр.

Стаття розглядає основні напрями, форми й методи медичної допомоги Американської адміністрації допомоги (АРА) на території Катеринославщини в період голодного лихоліття 1921–1923 рр. Автор висвітлює стан медичної галузі в регіоні на початку діяльності організації. Показано особливості організаційної структури АРА та її внесок у боротьбу з хворобами й епідеміями через мережу медичних пунктів і лікарень, забезпечення їх ліками й обладнанням, проведення цільових заходів та кампаній з вакцинації місцевого населення тощо. В основу аналізу окреслених питань ліг комплекс джерел, зокрема маловідомі архівні документи, періодика, статистичні дані та літературні пам'ятки. Результати дослідження дають змогу отримати нові уявлення про ефективність медичної допомоги АРА на Катеринославщині в 1921–1923 рр.

Ключові слова: медична допомога, Американська адміністрація допомоги, АРА, голод, Катеринославська губернія, гуманітарні акції.

Medical Assistance of ARA in Katerynoslav region during the Famine of 1921–1923

This article examines the medical assistance provided by the American Relief Administration (ARA) in Katerynoslav region during the famine of 1921–1923. It delves into the multifaceted approach employed by the ARA in addressing the healthcare needs of the local population amidst the devastating famine. The study explores the establishment of medical facilities, distribution of medicines, organization of medical personnel, and collaboration with local health authorities. Drawing upon archival materials, historical documents, and scholarly works, the article offers a comprehensive analysis of ARA's medical relief efforts. It assesses the impact of these initiatives on the health outcomes of the affected population and evaluates the effectiveness of ARA's interventions in mitigating the health crisis during the famine period. Despite its relatively short presence in Katerynoslav region (January 1922 — July 1923), the ARA made significant contributions to the modernization of local medical institutions, providing them with contemporary medicines, equipment, and organizing effective measures against epidemic diseases in the region. The ARA's medical program covered every corner of Katerynoslav gubernia. Over 800 institutions received medicines, clothing, blankets, instruments, bandages, and more, which played a crucial role in containing the epidemics that had ravaged these regions a year prior. Six percent of the total quantity of medicines imported into Russia and Ukraine were distributed in Katerynoslav gubernia. By shedding light on the intricacies of ARA's medical assistance program in Katerynoslav region, this study contributes to a deeper understanding of humanitarian relief efforts during the early 20th century. It underscores the importance of medical aid in alleviating suffering and promoting public health during times of crisis.

Keywords: medical assistance, American Relief Administration, ARA, famine, Katerynoslav gubernia, humanitarian actions.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Говоруха В., 2024

Голод 1921–1923 рр. на Катеринославщині, як і в інших регіонах України, завдав неймовірних страждань мільйонам людей. Хвороби й епідемії, тотальна бідність та масові смерті стали невід'єм-

ною частиною життя того покоління. Серед різноманітних організацій та ініціатив, які намагалися полегшити страждання населення, особливе місце належить Американській адміністрації допомоги (АРА). Конче важливим тоді було не лише

забезпечити голодуючих харчовими продуктами, але й надати необхідну медичну підтримку тим, хто її потребував. Тож цілком логічним напрямом гуманітарної діяльності АРА стала медицина, сфокусована переважно на боротьбі з побічними наслідками голоду, зокрема епідеміями різних хвороб, що почали масово поширюватись на тлі різкого фізичного ослаблення голодного населення. Забезпечення установ охорони здоров'я сучасними інструментарієм та обладнанням, вакцинами, лікарськими й медико-господарськими засобами найширшого призначення, продовольча підтримка лікарів та хворих — ось далеко неповний перелік реальних справ з активу АРА у медичній галузі.

Проблеми виникнення, перебігу й наслідків першого «радянського» голоду 1921–1923 рр. та налагодження допомогівих акцій його жертвам з боку міжнародних благодійних організацій постійно привертала увагу науковців, віддзеркалюючи, зокрема, різні вектори їхньої діяльності, насамперед медичний. У роботах американських дослідників впродовж століття висвітлювалися як елементи багатовекторної допомоги АРА¹⁶¹, так і внесок АРА у боротьбу з хворобами, що виникали внаслідок голоду, у контексті розгляду американської армійської медичної допомоги¹⁶². В українській історіографії медична допомога АРА вивчалася здебільшого в комплексі з іншими міжнародними гуманітарними організаціями¹⁶³. Окремо виділимо роботу миколаївського дослідника Віктора Погромського, який проблематикою свого дослідження вибрав саме медичну допомогу американських медичних організацій радянській Росії¹⁶⁴.

Мета статті полягає у реконструкції мотиваційної та практичної компонент медичної допомоги, організованої АРА на території охопленої голодом Катеринославщини у 1922–1923 рр. Аналіз цього аспекту нашої історії дасть змогу, з одного боку, краще зрозуміти цінність медичних сегментів голоду початку 1920-х років та їх-

ній вплив на здоров'я і долю населення, з іншого — повніше досягнути масштаби та внесок АРА у розгортання всебічної гуманітарної допомоги в одному з найбільш постраждалих від лиха регіонів УСРР.

Хвороби, які швидко виникали в ослаблених організмах людей і спричиняли спалахи епідемій, завжди були невід'ємними супутниками голоду. Досвід, отриманий в післявоєнній Європі, давав АРА чітке усвідомлення того, що, окрім продовольчої підтримки для подолання наслідків голоду, необхідно активно розвивати й медичний напрям, забезпечуючи органічний взаємозв'язок таких дій заради їхнього системного впливу в голодуючому середовищі.

Звернувшись до губернських звітів, бачимо, що на початок 1922 р. становище Катеринославської губернії в галузі медицини було близьким до катастрофічного. Внаслідок неухильного зростання під впливом голоду частоти епідемій всі сили органів охорони здоров'я були спрямовані на боротьбу та стримування спалахів інфекційних хвороб. Рівень захворюваності в регіоні сягав значних показників — близько 20 % від загальної чисельності населення. Через відсутність фінансування та велике навантаження медики працювали, як зазначалося, з «постійним напруженням сил та завдяки безмірній вірності справі»¹⁶⁵. Були випадки, коли лікарі, як, до прикладу, у 1-й інфекційній гублікарні, звалювалися з ніг під час роботи в буквальному сенсі цих слів. Штати скоротилися вдвічі, що спричинило введення 12-годинного робочого дня, а в деяких випадках робочий день сягав до 16 годин. Склалася ситуація, коли найменша затримка у видачі заробітної плати чи збій у постачанні залишали самих працівників лікарень на безвихідне голодування. Матеріальне становище лікарень теж було далеким від задовільного¹⁶⁶. На кінець 1921 р. у губернії налічувалося 92 лікарні на 5 000 ліжок для дітей і дорослих, а обслуговували їх 254 лікарі та 431 фельдшер¹⁶⁷.

¹⁶¹ Fisher H.H., Golder F.A. On the Trail of the Russian Famine / Frank Alfred Golder, Lincoln Hutchinson—Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. 630 p.; Patenaude B.M. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. Stanford: Stanford University Press, 2002. 817 p.

¹⁶² Foster G.M. The Demands of Humanity: Army Medical Disaster Relief. Washington, D. C.: Center of Military History United States Army. 1983. 188 p.

¹⁶³ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. XX ст. Миколаїв. 2020. 328 с.

¹⁶⁴ Погромський В. Медична допомога американських медичних організацій Радянській Росії за часів гуманітарної катастрофи 1921–1923 рр. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. № 35. С. 183–187.

¹⁶⁵ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. П — 1. Оп. 1. Спр. 262. Листування з профспілками та іншими організаціями з питань профспілкових кадрів, надання відпусток, продовольства для медперсоналу та ін., 24 листопада 1921 р. — 13 вересня 1922 р. Арк. 132.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 132 зв.

¹⁶⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 258. Оп. 1. Спр. 30. Матеріали про надання допомоги населенню, яке постраждало від неврожаю в Катеринославській губернії, 12 серпня 1921 р. — 16 вересня 1922 р. Арк. 34–35.

Надзвичайно сильно ускладнювала боротьбу з хворобами неможливість контролювати голодуючих і заражених біженців з Росії. Діставшись до України, вони не могли йти далі, оскільки на кордонах голодуючих губерній наражалися на смерть від куль прикордонної служби чи так званих загороджувальних загонів. Тому переселенці починали вештатись вулицями міст, стаючи небезпекою для місцевого населення¹⁶⁸.

У січні 1922 р. була підписана угода між Американською адміністрацією допомоги та Українською радянською республікою. Практично всі умови договору були стандартними для роботи АРА в Європі та повторювали російсько-американський договір від серпня 1921 р.: забезпечення вільного в'їзду-виїзду й пересування територією України для всіх представників АРА, надання безкоштовних транспортних засобів для перевезення вантажів, право на організацію місцевих комітетів з розподілу допомоги без будь-якого втручання з боку офіційної влади тощо¹⁶⁹. Показово, що в тринадцятому пункті угоди окремо наголошувалося на тому, що «українська влада забезпечить на вимогу АРА такий місцевий медичний персонал і сприяння, що необхідні для ефективного надання допомоги»¹⁷⁰.

На початку 1922 р. АРА відкрила свій медичний відділ, який розташовувався в Олександрівську. Нагадаємо: до Олександрівського медичного округу входили Катеринославська, Запорізька та Донецька губернії (за винятком Бахмутського району)¹⁷¹. Кількість осіб, що потребувала лікування, була дуже великою, до того ж нерівномірно розкиданою територією губернії. Тому було вирішено надавати медичну допомогу спільно з місцевими органами охорони здоров'я. Медичний відділ АРА здійснював свою діяльність за напрямками:

1) профілактика захворювань: прибирання, купання та проведення кампаній масового щеплення; розподіл дезінфікуючих засобів і створення дезінфікуючих служб; очищення і ремонт міських систем водопостачання;

2) лікування хвороб: забезпечення всіма необхідними поставками ліків діючі лікарні, диспансери, фельдшерські пункти, лабораторії, дитячі будинки тощо; організація нових амбулаторій і диспансерів у місцях, де їх немає;

3) як доповнення суто медичної допомоги і як частина основної операції допомоги голодуючим: харчування продуктами пацієнтів і вихованців дитячих будинків; забезпечення харчуванням та одягом медичного персоналу;

4) поширення медичної літератури в університетах та інших установах¹⁷².

Сформувавши у стислий термін за сприяння влади необхідну організаційну інфраструктуру й органи управління, Катеринославське відділення (представництво) АРА поволі робило перші практичні кроки. Розпочало воно, цілком зрозуміло, з аналітичного вивчення динаміки й розмаху поширення в регіоні голоду й зазвичай супроводжуваних його епідемічних захворювань, виявлення найбільш уражених ними категорій населення та місцевостей, з'ясування обсягів першочергових потреб у провізії, одягу, медикаментах, визначення джерел та механізму фінансування тощо. Задля цього була залучена й опрацьована різноманітна статистична інформація, отримана переважно офіційними каналами, з відповідних державних установ, але почасти й у приватному порядку: під час розмов із чиновниками, громадськими активістами, журналістами, з публікацій у пресі.

Урешті-решт було встановлено, що станом на січень 1922 р. масовий голод на Катеринославщині охопив практично всі округи, більшість населених пунктів, а загальна чисельність голодуючих складала приблизно 1 млн осіб, серед них 100 тис. дітей, до літа очікувалося зростання загального числа голодуючих до 2,5 млн¹⁷³.

Голодування призвело до зростання кількості хвороб і летальних випадків. На 1 травня 1922 р. в губернії на висипний тиф хворіло 4607 осіб, на поворотний — 7811, на черевний — 3202. Через хронічне недоїдання, лише за офіційними даними, захворіло 14 268 громадян. Голод відібрав життя у 1713 осіб¹⁷⁴. Окружний лікар АРА в Україні Мак Елрой повідомляв, що на літо 1922 р. «найбільша європейська епідемія холери почала виривати в Україні». Причому епідемія холери, як і тифу, проявилась в Україні у більших розмірах, ніж перед цим у голодуючих російських областях. А чи не головним каталізатором цього якраз і був постійний наплив біженців переважно з голодуючого Поволжя. В Україні було зафіксовано 500 тис. випадків захворювань на холеру, а кількість хворих на тиф — удвічі більша.

¹⁶⁸ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто — Київ, 1992. С. 488.

¹⁶⁹ Документи внешней политики СССР. 1960. Москва: Госполитиздат. Том 4: 19 марта 1921 г. — 31 декабря 1921 г. С. 246.

¹⁷⁰ Fisher H., Golder F., Op. cit. S. 530.

¹⁷¹ American Relief Administration: *Bulletin*, series 2. 1922. Oct. № 29. P. 36.

¹⁷² Fisher H. The Famine in the Soviet Russia. The Operations of the American Relief Administration. N.-Y., 1971. P. 438.

¹⁷³ Щоденний бюлетень інформаційно-статистичного підвідділу Губвиконкому. Зведення про надходження продподатку, допомоги голодуючим та ін., 1 січня 1922 р. — 11 липня 1922 р. ДАДО. Ф. П — 1. Оп. 1. Спр. 945. Арк. 10.

¹⁷⁴ Сирота О. Голод 1921–1923 рр. в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 20–21 листопада 2013 р.). Київ, 2013. С. 146.

Смертність від холери складала 60 %, тифу — близько 10 %¹⁷⁵. Складні економічні та соціальні умови, нестача медичних засобів, незбалансоване й недостатнє харчування, породжені наслідками голоду з 1921 р., створювали сприятливі умови для поширення туберкульозу¹⁷⁶. Навіть у емігрантській газеті «Свобода: Український деньник» статті вибухали гучними заголовками, що «холера на Україні набирає катастрофічних розмірів». Станом на 7 червня 1922 р. холеру виявлено в 274 містах, містечках і селах. Тільки за перші 5 місяців того ж року було зареєстровано 17 тис. випадків холери, тоді як роком раніше за той самий час фіксувалося лише 400¹⁷⁷.

Через стрімке поширення епідемії холери в період з 24 червня по 14 липня 1922 р. АРА в Катеринославській губернії провела низку заходів із боротьби з хворобою, зокрема: відпустила 800 дитячих пайків для 400 хворих та працівників холерного шпиталю; організувала 15 загонів для проведення кампанії масового щеплення дітей і дорослих, які отримували пайки АРА (працівникам загонів відпущено 30 пайків); налагодила доставку з центрального медичного складу АРА в Олександрівську достатньої кількості проти-холерної вакцини й необхідних для лікування медичних приладів та інших медикаментів, а для підвищення продуктивності роботи восьми спеціальних загонів щеплення було відпущено 16 пайків АРА. Крім того, всі працівники лікарень Катеринославської губернії отримували від АРА по 450 грам крупи на день¹⁷⁸. За даними на 14 липня 1922 р., у Катеринославі було зареєстровано 77 випадків захворювання на холеру¹⁷⁹.

У другій половині липня 1922 р. додалося дієтичне харчування для дитячих лікарень і було відпущено 100 пайків (ті ж 450 грам крупи) на день для лежачих хворих загальних лікарень Катеринослава. Водночас АРА додатково відпустила 800 пайків дієтичного харчування для 1-го інфекційного шпиталю (холерного призначення) як для хворих, так і медперсоналу, забезпечила повітові медзаклади й увесь особовий склад медперсоналу губернського центру 2000 пайками. Розпочалося постачання до лікарень

ковдр, білизни, предметів догляду за хворими, медикаментів, перев'язувальних матеріалів та інструментів. Діяльність АРА в лікарській справі на Катеринославщині досить швидко дала позитивний результат: смертність серед хворих, які потрапили під програму допомоги АРА, знизилась з 35 % до 15 %¹⁸⁰.

Одним із напрямів профілактики епідемій стала масова вакцинація населення. На додаток до вакцини АРА постачала шприци, абсорбуючу вату, антисептик і в деяких випадках «пайок» для медичного персоналу, задіяного на вакцинації. У серпні 1922 р. в Катеринославській губернії було імунізовано 13 200 дітей та 2367 дорослих. Лікарні, амбулаторії та інші заклади закритого типу забезпечувались дезінфікуючими засобами у достатній кількості для власних потреб. Міських лікарів повідомили про те, що за рецептом або довідкою від них можна отримати безкоштовні дезінфікуючі засоби. Сподівалися, що у такий спосіб рання дезінфекція стане можливою в приміщеннях, де є епідемічні випадки¹⁸¹.

Постійно проводилось забезпечення лікарень медикаментами й предметами, необхідними для стабільного функціонування закладів охорони здоров'я. Так, у серпні 1922 р. на лікарні м. Катеринослав з Олександрівського центрального складу АРА отримано товарів на суму 200 тис. доларів, зокрема: ковдри зимові — 1100 шт.; наволочки — 500 шт.; простирадла — 400 шт.; рушники — 1000 шт.; взуття для хворих — 1000 шт.; марля — 1066 м; муслін (різновид тканини) — 900 шт.; піжами (костюми для хворих) — 800 шт.; костюми для хворих дітей — 150 шт.; пальмове мило — 1500 шматків; шприців — 30 шт.; хірургічні набори — 5 шт.; бинт марлевий — 1800 шт.; халати для медперсоналу — 1500 шт. тощо¹⁸².

Зрештою активна діяльність АРА допомогла зняти напругу, що існувала на початку. Це помітили й катеринославські газети, в одній із яких з'явилася публікація з даними про те, що захворювання на холеру в місті пішли на спад і є вже поодинокими. З 17 по 23 серпня 1922 р. зареєстровано лише 9 випадків. Щодо тифу, то за вказаний період було виявлено хворих: на висипний

¹⁷⁵ Сербин Р. Назв. праця. С. 488.

¹⁷⁶ Joint Distribution Committee's Contribution for Feeding Starving Russian Populace Largest Made from Private Sources. *The Sentinel: American-Jewish Weekly Chicago*. 1923. 23 March. Vol. XLIX, № 12. Р. 7.

¹⁷⁷ Радянин. З країни смерті й неволі. *Свобода: Український деньник*. Джерзі Ситі. 1922. 19 липня. № 165. С. 2.

¹⁷⁸ ДАДО. Ф. П — 1. Оп. 1. Спр. 968. Звіти про діяльність Губекономради. Листування Губкому КП(б)У з Губкомісією допомоги голодуючим. Зведення, доповіді, звіти Губернської комісії допомоги голодуючим, 17 січня — 25 липня 1922 р. Арк. 31.

¹⁷⁹ Холера. *Робочий путь*. 1922. 16 липня. № 42 (383). С. 4.

¹⁸⁰ АРА и лечебное дело на Екатеринославщине. *Звезда*. 1922. 15 августа. № 15. С. 4.

¹⁸¹ American Relief Administration: *Bulletin*, series 2. 1922. October. № 29. Р. 38.

¹⁸² ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 122. Доповідні, звіти, кошториси Повноваженого Представництва Катеринославської губернії про діяльність Закордонних організацій в допомозі голодуючому населенню губернії, 11 травня — 18 вересня 1922 рр. Арк. 86.

тиф — 7 осіб, на поворотний — 41, на черевний — 13, не з'ясовано — 17¹⁸³.

На початку осені розпочалося закриття громадських їдалень, оскільки АРА мала надію, що врожаю 1922 р. буде достатньо для припинення голоду. Якщо 15 вересня в їдальнях харчувалося 18 710 дітей, то 20 вересня лише 9 тис., і то виключно у закритих дитячих установах та лікарнях. Тобто діяльність громадських їдалень була фактично призупинена¹⁸⁴. Однак такі заходи виявились надто раптовими й, головне, неочікуваними для досить великих мас голодуючих. Тому, певно, 10 вересня керівник представництва АРА в РСФРР В. Гаскелл заявив, що діяльність АРА вирішено продовжувати у скороченому форматі, передусім у найбільш уражених голодом місцевостях (Миколаїв, Запоріжжя, Донецьк, Єлисаветград і Катеринослав). Озвучувались перестороги, що, можливо, діяльність АРА доведеться продовжити до серпня 1923 р.¹⁸⁵ Правда, дещо зменшили й кількість дітей, які харчувалися, а основну увагу переакцентували на медичну допомогу, зокрема на боротьбу з інфекційними хворобами, санітарне обслуговування та харчування хворих¹⁸⁶.

У жовтні 1922 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР», за якою об'єднувалися Катеринославська й Запорізька губернії. З цього випливала потреба оптимізації діяльності АРА та об'єднання районів допомоги в один, з головним офісом у м. Катеринослав¹⁸⁷. Того ж місяця, відповідно до розпорядження центру, у Катеринослав з Олександрівська був переміщений медичний відділ АРА, для якого відведено приміщення під офіс та склад¹⁸⁸. Відділ продовжив охоплювати раніше визначені території, тобто відтепер Катеринославську та Донецьку губернії. До речі, медичний склад АРА розташовувався на Катеринославському проспекті в будинку колишнього купця Єфанова¹⁸⁹.

У жовтні — листопаді 1922 р., у зв'язку з переїздом, медичний відділ АРА на певний час призу-

пняв роботу. Проте з 8 листопада він відновив діяльність і розпочав забезпечення медзакладів губернії. Медичне обладнання розподілялося в усі лікарські заклади Криворізького, Нікопольського, Верхньодніпровського, Новомосковського та Павлоградського повітів. Зокрема, ковадрами, а за можливості й постільною білизною, були забезпечені дитячі будинки Катеринослава та його повіту, частково дитбудинки інших повітів. Загалом з 8 листопада 1922 р. до 20 січня 1923 р. було здійснено 399 видач, з них до 1 січня 1923 р. — 269 видач. На медичні заклади відпустились як власне медикаменти, так і предмети побуту, серед них: 9 123 ковдри, 8 332 простирадла, 7 190 махрових та інших рушників, 2664 піжами, 2824 дитячих сукні, 1844 наволочки, 1528 жіночих сорочок, 1353 матраци, 1187 пар взуття, 628 дитячих комплектів, 588 медичних халатів тощо¹⁹⁰.

Попри масштабність завдань, усю роботу виконувала порівняно невелика група фахівців. На початку 1923 р. штат медичного складу АРА на Катеринославщині складався з 13 співробітників, кожен з них виконував важливу роль у забезпеченні ефективної роботи організації. Завідувач відділу Грінберг відповідав за загальне керівництво й координацію роботи медичного складу; його помічник Александровський допомагав у виконанні адміністративних та організаційних завдань. Машиністки Войтанник та Андреева відповідали за друк документів, зведення обліку й звітність. Водій Авданін забезпечував транспортування медикаментів та іншого медичного обладнання. Кресляр Гурвич займався технічним кресленням та підготовкою планів. Контролер Розенкранц перевіряв якість і кількість отриманих та відправлених товарів. Конторники Бакумова, Грінберг, Гутман та Скворцова відповідали за облік і видачу медичного устаткування. Робітники Бельський і Савін виконували фізичну роботу, пов'язану з обробкою та переміщенням вантажів¹⁹¹.

¹⁸³ Епидемии в Екатеринославе. *Звезда*. 1922. 24 августа. № 30. С. 3.

¹⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 122. Доповідні, звіти, кошториси Повноваженого Представництва Катеринославської губернії про діяльність Закордонних організацій в допомозі голодуючому населенню губернії, 11 травня — 18 вересня 1922 рр. Арк. 108.

¹⁸⁵ Haskel and Bogen Fear Ukraine winter. *The Sentinel: American-Jewish Weekly Chicago*. 1922. 24 November. Vol. XLVIII, № 8. P. 14.

¹⁸⁶ Деятельность АРА. *Пролетарская правда*. 1922. 19 сентября. № 205. С. 2.

¹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 60. Листування з Американською адміністрацією допомоги про методи і шляхи допомоги голодуючим, перевезення, охорону та розгрузку продуктів і ін., 7 серпня 1922 — 23 травня 1923 рр. Арк. 107.

¹⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 123. Доповідні, звіти, кошториси Повноваженого Представника Катеринославської губернії про діяльність Закордонних організацій в допомозі голодуючому населенню губернії, 21 жовтня 1922 — 8 лютого 1923 рр. Арк. 85–86.

¹⁸⁹ Там само. Арк. 9.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 2. Спр. 39. Звіти завідувача медичного відділу АРА Грінберга про кількість відпущеного медсанмайна та про кількість лікувальних закладів, дитячих будинків та ін., 23–26 травня 1923 р. Арк. 1.

¹⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 64. Телеграми Катеринославського уповноваженого Допголу про виділення коштів, перевезення вантажу і ін., відомість про виплату працівникам АРА та список студентів Катеринославського робітничого технікуму, 27 липня 1922 — 29 червня 1923 рр. Арк. 78.

За березень 1923 р. в Катеринославській губернії були забезпечені необхідними матеріалами 85 госпіталів із загальною кількістю 2539 ліжок, 108 амбулаторій з місячним числом відвідувань — 131 тис. осіб, 59 дитбудинків з 6 151 дитиною, 9 їдалень для харчування 3930 дітей, 4 Краплі молока (спеціалізовані пункти допомоги для грудних немовлят та їхніх матерів), які обслуговували 1250 дітей, 9 лабораторій з можливістю 5250 аналізів на місяць, 3 аптеки, що виписували до 18 000 рецептів на місяць. Окрім того, було видано для розподілення 7 комітетам АРА 7,3 тис. літрів риб'ячого жиру, додаткові матеріали для 12 пунктів, стоматологічні матеріали для 18 медичних закладів на 15 288 відвідувань на місяць¹⁹².

У міру зниження чисельності голодуючих і динаміки захворювань у регіоні АРА поступово почала згортати свою діяльність. В останній звітний період (1 — 15 травня 1923 р.) медвідділ АРА забезпечував необхідним медико-санітарним наповненням 30 лікарень (на 1216 ліжок), 54 амбулаторії (45 840 хворих на місяць), 7 дитбудинків (1134 дитини), 2 Краплі молока (800 дітей), 14 універсальних клінік (на 766 ліжок), 7 лабораторій, 2 аптеки (400 рецептів на день), 1 пункт для щеплень, 1 санаторій (на 10 ліжок), 5 комітетів АРА. Всього було проведено 121 видачу¹⁹³.

Медичний відділ АРА був ліквідований 16 травня 1923 р., що виявилось досить несподівано для губернського апарату й викликало ті чи ті труднощі¹⁹⁴. Залишки майна медичного відділу розподілили між університетськими клініками, амбулаторіями, субсидованими Джойнтом, лікарнями Новомосковського, Верхньодніпровського та частково Павлоградського, Катеринославського й Бердянського повітів¹⁹⁵. У результаті медичні заклади отримали все необхідне на 2 місяці наперед. Одночасно всі лікарні, інші медичні заклади та дитячі будинки в системі управління освіти й охорони здоров'я губернії були забезпечені

продовольством від АРА до 5 — 10 серпня 1923 р. за розрахунками меню АРА¹⁹⁶.

Після спонтанного згортання медичної допомоги до ліквідації інших відділів АРА почали готуватися завчасно. На Катеринославщині все майно АРА (продовольство, тара, автотранспорт тощо) було взято на облік губнаслідголом, щоб уникнути, як зазначалося, «розбазарювання»¹⁹⁷. У червні 1923 р. розпочався загальний процес ліквідації структурних підрозділів АРА. 15 червня припинив існування посиловий відділ, а залишок продуктів, що перебували на його балансі, передано до лікарень і дитячих закладів міста. Наступного дня був ліквідований центральний склад, а остання тара передана Наслідголоду. Тож на 1 липня 1923 р. в губернії під опікою АРА залишилося всього 13 лікарень та 16 амбулаторій, на які було видано 787 пудів медикаментів¹⁹⁸.

Таким чином, незважаючи на досить короткий термін свого перебування на Катеринославщині (січень 1922 — липень 1923 рр.), АРА чимало зробила для оснащення місцевих медичних закладів сучасними препаратами, обладнанням та організації ефективної боротьби з епідемічними захворюваннями в регіоні. Медична програма АРА охопила всі куточки Катеринославської та більшої частини Донецької губерній. Понад 800 закладів отримали ліки, білизну, ковдри, інструменти, перев'язувальний матеріал тощо, що мало неабияке значення для стримування епідемій хвороб, які спустошували ці губернії рік тому. Шість відсотків від загальної кількості медикаментів, завезених до Росії та України, розподілили на території Катеринославської губернії. Як зазначалося у звітах, згортаючи діяльність на Катеринославщині, АРА залишила за собою амбулаторію та аптеку АРА, яка була забезпечена ліками на кілька місяців і яка й надалі продовжувала опікуватися нужденними людьми, що потребували медичної допомоги¹⁹⁹.

Загалом комплексний підхід організації гуманітарної місії АРА одночасно за низкою життєво

¹⁹² ДАДО. Ф. П — 1. Оп. 1. Спр. 644. Протоколи засідань Губвійськради. Витяг з доповіді про діяльність Катеринославського відділу ДПУ з іноземних місій, що знаходяться на території губернії, 21 грудня 1922 р. — 2 березня 1925 р. Арк. 27.

¹⁹³ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 2. Спр. 39. Звіти завідувача медичного відділу АРА Грінберга про кількість відпущеного медсанмайна та про кількість лікувальних закладів, дитячих будинків та ін., 23–26 травня 1923 р. Арк. 2.

¹⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 123. Доповідні, звіти, кошториси Повноваженого Представника Катеринославської губернії про діяльність Закордонних організацій в допомозі голодуючому населенню губернії, 21 жовтня 1922 — 8 лютого 1923 рр. Арк. 33–34.

¹⁹⁵ Ликвидация медотдела «АРА». *Звезда*. 1923. 23 мая. № 251. С. 4.

¹⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 123. Доповідні, звіти, кошториси Повноваженого Представника Катеринославської губернії про діяльність Закордонних організацій в допомозі голодуючому населенню губернії, 21 жовтня 1922 — 8 лютого 1923 рр. Арк. 1.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 263. Звіти губернської комісії допомоги голодуючим про їхню діяльність, серпень 1923 р. Арк. 215.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 261, Оп. 1. Спр. 123. Доповідні, звіти, кошториси Повноваженого Представника Катеринославської губернії про діяльність Закордонних організацій в допомозі голодуючому населенню губернії, 21 жовтня 1922 — 8 лютого 1923 рр. Арк. 7.

важливих напрямів на уражених голодом територіях Катеринославщини, хоч і не став вирішальним чинником прискореного подолання цього лиха, але, як мінімум, точно сприяв суттєвому скороченню в регіоні кількісної траєкторії мож-

ливих жертв українців від голодної смерті. Водночас важко переоцінити й роль АРА у боротьбі з голодом, епідеміями й злиднями, які ставили під загрозу життя та здоров'я значної кількості місцевого населення.

REFERENCES

- Fisher, H. (1971). *The Famine in the Soviet Russia. The Operations of the American Relief Administration*. N.-Y. [in English].
- Fisher, H. H., Golder, F. A. (1927). *On the Trail of the Russian Famine / Frank Alfred Golder, Lincoln Hutchinson*. Stanford, CA: Stanford University Press [in English].
- Foster, G. M. (1983). *The Demands of Humanity: Army Medical Disaster Relief*. Washington, D. C.: Center of Military History United States Army [in English].
- Patenaude, B. M. (2002). *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*. Stanford: Stanford University Press [in English].
- Pohromskyi, V. (2013). Medychna dopomoha amerykanskykh medychnykh orhanizatsii Radianskii Rosii za chasiv humanitarnoi katastrofy 1921–1923 rr. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky*, 35, 183–187 [in Ukrainian].
- Serbyn, R. (1992). *Holod 1921–1923 i ukrainska presa v Kanadi*. Toronto-Kyiv: Ukrainsko-kanadskyi doslidno-dokumentatsiinyi tsentr [in Ukrainian].
- Syrota, O. (2013, 20–21 Nowember). Holod 1921–1923 v Ukraini ta yoho ruinivni naslidky dlia ukrainskoho narodu. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychyny ta naslidky (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (pp. 143–147). Kyiv [in Ukrainian].
- Tryhub, O., & Mykhailovskyi, T. (2020). *Mizhnarodni humanitarni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 20-kh pp. XX st.* Mykolaiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 08.07.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 02.09.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Інна ШУГАЛЬОВА,

старша наукова співробітниця
відділу досліджень Голодомору
та масових штучних голодів
Національного музею Голодомору-геноциду,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Inna SHUGALYOVA,

Senior Researcher of Holodomor
and Massive Artificial Famines Research Department,
National Museum of Holodomor-Genocide,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shug_im@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

Роман МОЛДАВСЬКИЙ,

старший науковий співробітник
відділу усної історії Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Roman MOLDAVSKYI,

Senior Research Fellow,
Department of Oral History of the Holodomor,
National Museum of the Holodomor-Genocide,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mold1@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6893-6620>

Трансформація образу міст в роки Голодомору-геноциду (на прикладі Києва, Харкова, Запоріжжя)

Автори на основі наративних та усноісторичних джерел дослідили трансформацію образу українських міст у роки Голодомору. На прикладі вибраних населених пунктів було продемонстровано, що організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР Голодомор здійснювався не лише в українському селі, а й у містах і охоплював всі соціальні групи населення УСРР. Для аналізу вибрані Харків — як тодішня столиця УСРР, Київ — місто, що мало впливовий культурний і суспільний статус, Запоріжжя — центр, який розбудовувався та мав значення форпосту індустріалізації. Образ міста для його мешканців зазнав значних змін під час Голодомору. За свідченнями очевидців тих подій, буденністю міського життя стали довгі черги за хлібом, в які люди вишикувалися з ночі, а також тіла померлих від голоду, насамперед селян, що шукали порятунку в місті. Міські вулиці, як свідчили очевидці, були заповнені безпритульними, які просили милостиню, стрімко зростала злочинність, що проявлялася у численних крадіжках і грабунках. Комуністичний режим, заперечуючи вчинений ним геноцид, намагався всіма способами викреслити із міського простору задику про Голодомор. Тому сьогодні принциповим є питання не лише детального дослідження цього злочину, а й встановлення місць масових поховань загиблих.

Ключові слова: Голодомор, міста, міф, безпритульні, діти, трансформація.

Transformation of the Image of Cities in the Years of Holodomor-Genocide (Kyiv, Kharkiv, Zaporizhzhia as the example)

The article examines the transformation of the image of Ukrainian cities during the Holodomor on the basis of narrative and oral historical sources. It is demonstrated on the example of selected cities that the Holodomor organised by the leadership of the CPSU(b) and the USSR government was carried out not only in the Ukrainian countryside, but also in the cities of the USSR and covered all social groups of the USSR population. The analysis is focused on three cities: Kharkiv was selected for analysis as it was the capital of the USSR, while Kyiv was chosen as a city with an influential cultural and social status, Zaporizhzhia was chosen as a centre that was being developed and which played an important role as an outpost in the context of industrialisation.

The image of the city for its residents underwent significant changes during the Holodomor. According to the testimony of eyewitnesses of those events, among the new phenomena that changed the appearance of cities, one should first of all include the long queues for bread, which people occupied since the night, the bodies of those who died of hunger, first of all, peasants who were looking for salvation, became a commonplace of city life. The city streets, as eyewitnesses testified, were filled with homeless people begging for alms, crime was growing

rapidly, which was manifested in numerous thefts and robberies. The communist regime, denying the genocide it had committed, tried by all means to erase references to the Holodomor from the city space. Therefore, today it is a matter of principle not only to investigate this crime in detail, but also to establish the places of mass burials of the dead.

Keywords: Holodomor, cities, myth, homeless, children, transformation.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Шугальова І., Молдавський Р., 2024

Серед частини українського суспільства донедавна побутував стереотип про те, що промислові центри радянської України за роки перших п'ятирічок перебували у відносно благополучному продовольчому становищі: нібито робітники і службовці, які брали участь у будівництві «гігантів індустріалізації», мали нормальне харчове забезпечення та менше відчували голодне лихоліття. Проте це лише стереотип. Свідчення очевидців доводять, що мешканці усіх без винятку міст УСРР страждали від голоду й недоїдання.

Образ міста для його жителів у роки Голодомору зазнав суттєвих змін. Міста заповнили черги за хлібом, що вишиковувалися з ночі, вагаги безпритульних вуркаганів створювали загрозу й могли пограбувати, безпритульні жебраки просили милостиню. Буденністю для містян стали не лише численні тіла померлих від голоду, що лежали на вулицях, а й поховальні команди, які кожного ранку збирали й вивозили загиблих. У приміських смугах створювали братські могили померлих від голоду. До прикладу, у Харкові сотні трупів вивозили до яру в Олексіївці, де ховали у братній могилі, а згодом землю вирівнювали. У Києві, як доводили свідки, міліція на світанку збирала селян, які напередодні прийшли до міста, й вивозила їх на цвинтар, навіть тих, хто ще дихав²⁰⁰. У нашій статті ми розглянемо зміни, що відбулися у містах УСРР у роки Голодомору-геноциду. Для аналізу було вибрано Харків — як тодішню столицю УСРР, Київ — місто, що мало впливовий культурний та суспільний статус, Запоріжжя — центр, який розбудову-

вався як форпост індустріалізації та здійснення плану ГОЕЛРО.

Певний час голодоморознавчі студії як в Україні, так і за кордоном були сфокусовані на дослідженні Голодомору в українських селах. Тематика аналізу зміни міської інфраструктури у роки Голодомору 1932–1933 рр. розглядалася у контексті дослідження українського геноциду. Вступні статті Василя Марочка²⁰¹, Федора Турченка²⁰², Василя Білоцерківського²⁰³ до обласних томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні містять окремі характеристики міського простору в роки Голодомору. Становище у Києві в роки Голодомору-геноциду аналізують Іван Петренко та Андрій Іванець²⁰⁴. Окремлену тему лише фрагментарно розглянув у монографії Мирослав Борисенко²⁰⁵, хоча автор в окремих розділах згадував про руйнівний вплив Голодомору 1932–1933 рр. на міське господарство, але спеціальної уваги проблемі деструктивного впливу голоду дослідник не приділив.

Вичерпну інформацію щодо трансформації міського життя у роки Голодомору містять наративні та усноісторичні джерела. Ми використовували інтерв'ю, записані Дж. Мейсом під час його роботи Виконавчим директором Комісії Конгресу США з дослідження Голоду 1932–1933 рр. в Україні, спомини киян, записи валлійського журналіста Гарета Джонса, звіти іноземних дипломатів, які працювали в УСРР напередодні та в роки Голодомору.

Мета статті — на основі наративних та усноісторичних джерел дослідити трансформацію образу українських міст у роки Голодомору, продемонструвати на прикладі вибраних міст, що

²⁰⁰ Свідчення Юриняка Анатолія Богдановича (SW5S), 1917 р. н., м. Проскурів (нині м. Хмельницький). *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. П. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 752–762, 754–755.

²⁰¹ Марочко В. Територія і населення Києва та приміської смуги. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*: місто Київ / В.К. Борисенко, О.М. Веселова, В.М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. Марочко. Київ: Фенікс, 2008. 584 с. С. 11–15.

²⁰² Турченко Ф. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Запорізька область / Ф. Турченко, О. Стадніченко, О. Ігнатуша та ін. Запоріжжя: Дике поле, 2008. 1080 с. С. 8–39.

²⁰³ Білоцерківський В. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Харківська область / В. Білоцерківський, О. Кириченко, О. Корнев та ін. Харків: Фоліо, 2008. 1023 с. С. 6–20.

²⁰⁴ Іванець А., Петренко І. Київ під час Голодомору-геноциду (1932–1933). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 94–101. DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko.

²⁰⁵ Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20–30-х роках ХХ століття: монографія. Київ: ВД «Стилос», 2013. 270 с.

організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР Голодомор здійснювався не лише в українському селі, а й у містах і охоплював всі соціальні групи населення УСРР.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі архівних та наративних (у тому числі нещодавно введених до наукового обігу) джерел доведено масштаби Голодомору в містах УСРР, схарактеризовано його руйнівні зміни, завдані українським містам.

За влучним ствердженням В. Марочка, Київ 1923–1933 рр. залишався агроіндустріальним та культурно-освітнім центром²⁰⁶ і не відчував на собі пафосу сталінської індустріалізації, якщо порівнювати з промисловими осередками, а саме Донбасом, Харковом, Запоріжжям. Утім, комуністичний режим упродовж 1920-х років настільки намагався змінити традиційний міський простір, замінивши його так званим «новим», радянським: змінювалися назви вулиць, створювалися установи й осередки, що мали забезпечувати розбудову радянської логістики, закривалися звичні для киян осередки міського простору, а на їхньому місці виникали нові. Зокрема, на Печерську зводилися багатоквартирні будинки для керівного складу заводу «Арсенал» і «Більшовик», а школи для дітей німецької, польської, єврейської національностей масово закривалися²⁰⁷. Олена Лисківська, свідок Голодомору, характеризувала місто напередодні трагедії: «...ті керівники, яких портрети вішають, то ми звичайно знали, якщо портрети знімають, то, очевидно, його нема вже. І все. І кожне травневе свято, перед тим, як ми мали парад, виставлялися портрети, і якщо ми бачили, кого бракує на тій виставці, то значить він уже не є святий, уже зійшов, відійшов від святих. І тоді змінювалося дуже легко. А потім так само було видно. Той нещасний ми мали, той стадіон “Динамо” здається, Любченка він був. Потім його змінили. Перейменовували його на Постишева, потім Постишев полетів, а тоді Косіора, і Косіор полетів. Одним словом, нарешті вирішили, що не треба нічого чипляти, був стадіон “Динамо”, і то все, і вже не було нічого»²⁰⁸.

Київ у роки Голодомору зазнав жакливих змін. Більшість людей, яким випала можливість приїхати до Києва у 1932–1933 рр., діставалася до міста

залізницею або Дніпром. Річковий вокзал («Приплав Київ») продовжував приймати пароплави, але річковим транспортом перевозили не лише пасажирів, а й тіла померлих від голоду селян, які намагалися дістатися Києва, але від виснаження гинули у дорозі. Гіршою ситуацією була на Центральному залізничному вокзалі. Селяни, яким вдалося у будь-який спосіб потрапити на потяг, приїздили до Києва у надії знайти роботу або потрапити на Житній ринок, щоб виміняти крам, який дивом зберігся у родині, на продукти. Дістатися залізницею до Києва ще не означало успішно подолати шлях. На вокзалі міліцейські патрулі влаштовували облави щодо селян, постійно перевірялися документи (з 1933 р. було запроваджено паспортний режим, але селяни паспортів так і не отримали, у такий спосіб їх перетворили на заручників тоталітарної системи, не випускаючи з голодуючого села до міста). Багато людей від виснаження помирало в приміщенні вокзалу чи на Привокзальній площі. Мертвих збирали так звані площадники.

Українці, яким щастило пройти через міліцейські кордони вокзалу, поспішали на базар, щоб придбати чи виміняти речі на щось їстівне. Галицький, або, як його називали кияни, Євбаз (Єврейський базар), Бессарабка, Житній ринок на Подолі. Останній був відомий криміногенно-спекулятивною атмосферою, що панувала там у роки Голодомору. Тут продавали, перепродавали крадені речі, непоодинокими були випадки некрофагії²⁰⁹. Свідок Голодомору 1932–1933 рр. оповідав, що: «...коло Жидівського базару, бо єврейський базар був, ото селяни приходили, продавали останні сорочки, ще до комерційного хлібу, щоб купити кусок хлібу. Останні речі привозили. Так само деяке міське населення теж продавало останні речі, щоб купити, бо наприклад, фунт картоплі в 1933 році коштував 70 карбованців на базарі, на чорному ринку. Ну а вчитель в той час заробляв 350 рублів на місяць»²¹⁰.

Ще один киянин свідок Голодомору Лавро Нечипоренко у своїх споминах зазначав, що за свою роботу педагогом він отримував на хлібну картку 200 г хліба, а члени родини вважалися його утриманцями, їм давали по 100 г хліба та 400–600 г пшоняної або яшної крупи на місяць²¹¹.

²⁰⁶ Марочко В. Територія і населення Києва... С. 15.

²⁰⁷ Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю LH28), 1917 р. н., Попільнянський район Київської (нині Житомирської) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 513–537, 528.

²⁰⁸ Свідчення Олени Лисківської (LH35), 1922 р. н., м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 628–640, 634.

²⁰⁹ Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю LH28), 1917 р. н., Попільнянський район Київської (нині Житомирської) області... С. 530–531.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Нечипоренко Л. 33-й рік [Текст]: спогади / упорядники: Молдавський Р., Шугальова І. Тесленко Л. Житомир: «ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2013. 264 с. С. 141.

Олена Лисківська констатувала, що у 1933 р. селяни майже не привозили на базар продуктів, бо вже самі нічого не мали, а якщо й вдавалося щось знайти з харчів на місцевому базарі, то вони просили не гроші, а щось натурою. «А натура яка була? Або сіль або дріжджі...»²¹² Крім базарної торгівлі та продажів так званого комерційного хліба (магазини з «комерційним» почали працювати наприкінці весни 1933 р. й вартість хліба там коливалася від 2.50 до 3.50 крб за один буханець за середньої заробітної плати робітника 125 крб), у великих містах діяли торгсини. Це була мережа державних магазинів, що торгували промисловими й продовольчими товарами за іноземну валюту й побутове золото. У роки Голодомору вітрини торгсинів були заповнені різним крамом, а головне — коровами хліба, м'ясними делікатесами, крупами. Свідок Голодомору 1932–1933 рр. Лавр Нечипоренко у своїх споминах описував роботу торгсину в центрі Києва: «...різного люду товпилося біля вітрин отих “Торгсинів”... Переважна більшість “іноземців”, які заходили в магазини, були обшарпані й виснажені люди з села. Вони несли сюди “кріхти” “благородного металу”, якийсь дріб'язок, що так чи інакше зберігався в сім'ї. Несли золоті й срібні хрестики, обручки, сережки, даровані милим чи куплені на зароблені тяжкою працею гроші... Іноді приносили якийсь червінець чи срібний карбованець, що довго десь потайки в вузлику зберігали дід чи бабуса, щоб потім подарувати на перший зубок внукові, або берегли на “посмертне”»²¹³.

Олена Лисківська також наголошувала, що у Києві міняли все, що можна було: «...тоді дуже багато цінних речей, таких історичних речей в Києві на тих базарах так званих, Бульомбас або Бесарабка, ви могли купити за безцінь, буквально за безцінь. Бо люди тоді все, що в скрині — колись у нас наготовлялося від баби-прабаби, діда-прадіда, то виносилося, віддавалося за шматок хліба. Всі речі...»²¹⁴ Інший свідок, характеризуючи київські базари, відзначив: «Робилося дуже страшне видовище через той хліб. Про решту продуктів,

такі, як молоко, чи масло, чи той, немає що говорити, тяжко було дістати чи купити...»²¹⁵

Всі базарні площі були залюднені не лише крамарями, а й виснаженими людьми, що просили милостиню, численними безхатченками, безпритульними дітьми й навіть трупами померлих від голоду, на яких вже не звертали уваги, настільки узвичаєними стали випадки смерті від голоду для українського повсякдення.

Київ було вичищено до приїзду французького прем'єр-міністра Едуарда Ерріо: міліція жорстоко розігнала хлібну чергу й повивозила людей вантажівками²¹⁶. «...зранку там же, на тій вулиці Леніна, Фундуклеєвська колись вона називалася до революції, до війни, як стояла велика черга до хлібного магазину, то міліція розгонила її. То було страшне... міліціонери, на конях, і то всі люди попадали на землю, посідали, а вони їх розгоняли... людей хватили за коси, на коні сидів, хватав за коси, і як потім коня так поведе і людину кидали, люди падали, як то на дорогу, на камінь, хватили за руки, за ноги, тягнули, підвезли truck-и, в ті truck-и людей кидали так, як худобину, як колоди...»²¹⁷ Сусідні з вул. Воровського (Хрещатиком) квартали були залюднені голодними, виснаженими людьми, поневіряння яких геть не цікавили комуністичних функціонерів²¹⁸.

Хоча селяни заповнили міста в пошуках їжі, їм не дозволяли залишатися там. Зі слів Варвари Діберт: «Ніхто в Києві не мав права дозволити переночувати в себе вдома навіть найближчим родичам. Треба було йти до коменданта будівлі з довідкою і проштампувати її з вказанням дати й тривалості перебування. Багатьом селянам, особливо чоловікам і хлопцям, було нелегко дістати такі довідки. Незаміжнім жінкам і дівчатам щастило більше. Інколи їм вдавалося знайти роботу прислугою в партійних чиновників і так отримати профспілкові картки, навіть без дозволу на проживання»²¹⁹.

Занедбанними стали й міські оселі. Як повідомляв представник київської комісії МКК РСІ Загоруко, у хатах робітників підприємств, які він від-

²¹² Свідчення Олени Лисківської (ЛН35), 1922 р. н., м. Київ... С. 635.

²¹³ Нечипоренко Л. 33-й рік [Текст]: спогади... С. 139–140.

²¹⁴ Свідчення Олени Лисківської (ЛН35), 1922 р. н., м. Київ... С. 637.

²¹⁵ Свідчення анонімного оповідача (ЛН36), 1914 р. н., с. Березівка Коростишівського району Київської (нині Житомирської) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 641–661, 643–644.

²¹⁶ Там само. С. 643–644.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*: місто Київ / авт. кол.: В.І. Марочко (кер. авт. кол.), В.К. Борисенко, О.М. Веселова, В.М. Даниленко, М.С. Дорошко, Г.Г. Єфіменко, О.М. Мовчан, Ю.І. Шаповал; відп. ред. В.І. Марочко / Український інститут національної пам'яті України; Київська міська державна адміністрація. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.

²¹⁹ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с. С. 261.

відав, було холодно й брудно. У кімнатах площею 12 кв. м мешкало по 5–7 осіб. Діти навіть взимку були напівголими й ховались на печі. На стінах — іній, кімнати не опалювалися, бо вся заробітна платня витрачалася на комерційний хліб²²⁰. Отже, у роки Голодомору змістилися всі акценти в уявленнях про добробут. Про порядок, чистоту й охайність у хаті вже ніхто не думав — на це просто не зважали. Всі думки та увага перемістилися на хліб. Люди лише існували, всі цінності становила їжа. Діти опухали від голоду, хворіли й вмирили на очах у батьків. Останні, намагаючись знайти продукти, часто залишали дітей без догляду. Матері, які вирушали за хлібом, ніколи не могли знати, чи повернуться вони, чи застануть своїх дітей живими.

Київ являв собою гнітюче явище. Довжелезні черги за хлібом, у які містяни мали вставати ще з ночі, ховаючись у сутінках від міліцейських патрулів; юрби безпритульних дітей, власне вуркаганів, які блискавично лавірували у чергах, намагаючись вкрати картки на хліб або гроші у втомлених людей, що втратили пильність, або увірватися до магазину, аби поцупити там їжу, а потім перепродати її спекулянтам. Коли у квітні 1933 р. розпочався продаж комерційного хліба, то у перший день була зовсім невелика черга — людей з 300, а вже на наступний черга оповила весь квартал²²¹. Очевидець подій Олександр Гончаренко під час інтерв'ю Дж. Мейсу наводив прецедент: «...черга стоїть. Цілий день, цілу ніч, на другий день чекає, поки дійде його черга, щоб купити хліб. Він стояв два, три дні в черзі, і з голоду впав і вмер. Я на свої очі бачив це в Києві»²²². Дітей до хлібної черги брати було небезпечно: їх могли розчавити або витіснити з черги у штовханині, тому був ризик загубитися назавжди.

Анонімний оповідач, 1914 р. н., який дав свідчення Дж. Мейсу, згадував про Київ у роки Голодомору: «...дуже обкрадали людей через вікна, через двері, обкрадали... Злодійства, вбивства...»²²³. Стрімке зростання криміналітету відбувалося у всіх містах УСРР, охоплених голодним мором.

Батько свідка Анастасії К. інколи приїздив з голодного села до міста, щоб купити хліба. Жінка згадувала, як зрідка її брали із собою: «...Але

коли надходила моя черга брати хліб, мені зазвичай казали, що хліба не залишилося або що я була замала, щоб купувати хліб. Можете собі уявити, якою нещасною я почувалася, простоявши довгі години в черзі й повернувшись із порожніми руками»²²⁴. Нескінченність довжелезних черг за хлібом підтверджував і Посол Королівства Італії в СРСР у своєму листі до Королівського міністерства Закордонних справ у Римі²²⁵.

Консул Королівства Італії в Харкові С. Граденіго в одному зі своїх звітів приділив окрему увагу масштабу криміналітету: «Зараз у Харкові небезпечно ходити вночі у віддалених від центру районах. Звичними стали випадки, коли з людей знімали весь одяг. Проїтися голяка випало й старому лікареві німецького консульства д-ру Розе. Здається, досить часто трапляється... Здебільшого ж бандити не задовольняються одягом жертви, а ще й вбивають її. Вранці на базарі нерідко знаходять голі трупи вбитих уночі людей; такі ж тіла днями лежать вздовж закритого берега річки Харків. Із дітьми ці бандити поведуться ще жорстокіше. У Харкові за останні 6 тижнів зникло понад 300 дітей. Цю цифру підтвердили численні джерела, і в її правдивості немає сумнівів. Ця трагічна форма злочинності поширилася по всій Україні. Від одного одесита я дізнався, що о 16-й годині посеред людної вулиці біля Одеського театру двоє жінок схопили й роздягли дитину, а потім пішли собі геть на очах у перехожих, які навіть не звернули уваги на інцидент. Я знаю про випадок, коли сімох хлопчиків і дівчаток знайшли мертвими на вулицях Пушкінській і Лібкнехта. Мені це відомо особисто»²²⁶.

Харків був столицею УСРР з 1919 (1920) р. Харківську область (що охоплювала межі сучасної Харківської, Сумської, частини Полтавської та Чернігівської областей) утворено у лютому 1932 р. Валійський журналіст Гарет Джонс писав: «У 1930-му я бачив Харків, столицю України, з повітря. Щогли будівельних риштувань височили в центрі міста, де незабаром мала вирости шеренга хмарочосів... у 1931 р. я знову побачив Харків. Нові вулиці та будинки вразили мене. Серед молодих робітників панував дух авантюризму... у 1933-му я ще раз побачив Харків. Він уже

²²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6276. Арк. 101.

²²¹ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. І. С. 530–532.

²²² Свідчення Олександра Гончаренка (ЛН38), 1913 р. н., м. Сміла Київської (нині Черкаської) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 682–701, 696.

²²³ Свідчення анонімного оповідача (ЛН 36). 1914 р. н., с. Березівка... С. 355.

²²⁴ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с. С. 261–262.

²²⁵ Там само. С. 490.

²²⁶ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*. Т. IV. С. 482.

не був містом 1930-го, коли хмарочоси сприймали як символи щасливого майбутнього. Дух авантюризму 1931-го зник... Будинки мали вигляд напівзруйнованих, наче ніхто про них не піклується. Багато з нових будівель порожні... Сільські діти сиділи на сходах і кричали: «Дядьку, дайте копійок (або хліба)»²²⁷. У чергах за хлібом було від 4 до 7 тисяч людей, які стояли всю ніч на морозі.

На базарі Гарет побачив обірваних голодних і хворих людей, що тинялися між рядами. Журналіста вразила надзвичайна кількість безпритульних дітей, які вешталися вулицями, їх збирали міліціанти й звозили до приміщення вокзалу. Там Джонс побачив те, що пригнітило його найбільше за час цієї останньої подорожі: кілька сотень безпритульних дітей. Один хлопчик лежав на підлозі з багряним від гарячки обличчям і важко дихав, інший лежав у лахміттях на землі, частина його тіла була відкрита, показуючи всохле тіло й тонкі руки²²⁸.

У Харкові з початком голоду всі підібрані на вулиці трупи мали проходити судово-експертний огляд, але небіжчиків було настільки багато, що судмедексперти працювали цілодобово. Потім трупи вивозили на окраїну міста, де ховали у братських могилах. Зауважимо, що експертизи здійснювалися лише у Харкові. У невеликих містах та селах їх не проводили. Лев Копелев, який у 1932–1933 рр. працював у редакції харківської газети, згадував, як щоночі вантажівки, криті брезентом, збирали трупи на вокзалах, під мостами й у підвороттях. Вони курсували містом у ті години, коли люди не виходили з осель. Інші такі самі машини збирали безпритульних. Усі лікарні Харкова були переповнені. Морги теж. Всіх міцніших відвозили за місто й там залишали²²⁹.

За словами свідка Голодомору Івана Оранського, Харків дуже різнився тим, хто отримував їжу, а хто ні. Були люди, які належали до партії, службовці й подібні до них. У Харкові розташовувалося багато промислових підприємств, і робітники, які виконували найважчу фізичну роботу, отримували більше їжі, тоді як інші мали менші пайки. Іван Оранський був студентом і діставав 400 г хліба на день. Таку ж тезу підтверджував і Г. Джонс. Він зауважив, що на вокзалі Харкова, куди звозили упійманих голодних безпритульних дітей, біля вагону стояла дівчинка зі шматком торта в руці — донька комуністичного функціонера. Вражений

Джонс занотував: «У 1930-му році я зауважив класову нерівність... у 1933-му — це найвиразніша риса Радянського Союзу»²³⁰.

Рівень продовольчого забезпечення партійно-державної та господарської номенклатури також вражав своїми нормами. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу одного з райвиконкомів Запорізького краю, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника. Невелике зменшення норм видачі круп і м'яса, порівняно з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням поставання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 л молока на голову сім'ї. Також «пайка» включала мило туалетне й господарче, промислові товари. Діти номенклатурників, так звані «утриманці», також були на обліку й одержували свої пайки. Влада виокремлювала дві вікові категорії утриманців: до 14 років та старше 14 років. Норми для утриманців до 14 років становили: 400 г хліба (на день), по 500 г крупи та м'яса (на місяць), жирів та цукру по 400 г, 20 яєць, по 0,5 кг оселедця та свіжої риби, 10 л молока й чай. Розміри номенклатурних пайків в області були приблизно однаковими. Запорізькі чиновники та їхні діти отримували аналогічні норми продовольства та промтоварів²³¹.

Ситуація в потужних промислових центрах не була набагато ліпшою. До прикладу, Запоріжжя, яке на початку 1930-х років входило до складу Дніпропетровської області. Залучення цього регіону до плану сталінської «надіндустріалізації» визначило його промисловий розвиток. Проголошення курсу на індустріалізацію зумовило масове прибуття людей з території усього СРСР для роботи на будівництві. Книги РАГСу свідчать про те, що радянські новобудови були ушент наповнені переселеними з інших регіонів робітниками²³² (ми аналізували реєстри про народження, обов'язковою інформацією було надання даних про термін перебування батьків у тому чи тому районі. Новобудови були представлені переважно переселенцями). Найматися на роботу до Запоріжжя їхало й чимало селян. Біржа праці не брала їх на облік через відсутність документів. У результаті з'явилося багато фіктивних довідок, з якими до бригад робітників потрапляли не лише селяни, але й злодії та безпритульні. За споминами члена Національної спілки художників України Івана Василенка, його односельці з Полтавщини

²²⁷ Джонс Г. Ціна правди. Київ: Вид-во «Жнець», 2019. С. 83.

²²⁸ Там само. С. 84.

²²⁹ Копелев Л. І сотворив собі кумира. Київ: Дух і Літера, 2023, 368 с. С. 297.

²³⁰ Джонс Г. Ціна правди. С. 84.

²³¹ Гудзь В.В. Голод 1932–1933 років у мелітопольському районі як явище геноциду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 350 с. С. 82–99, 92; Турченко Ф.Г. Пізнати правду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 350 с. С. 19–20.

²³² У часи Голодомору 1932–1933 років на Полтавщині діяв «концтабір для дітей». 05366 Сайт города Кременчуга. URL: <https://www.05366.com.ua/news/1454574> (дата звернення: 22.12.2017).

спробували дістатися Запоріжжя, щоб влаштуватися на будівництво. Але майже всі знайшли свою смерть на станції «Шлюзова» у м. Запоріжжя (нині там розташовується Критий ринок)²³³. Загалом упродовж 1927–1932 рр. Запоріжжя було поділено на дві частини: старі райони міста з розвиненою інфраструктурою і так зване Нове Запоріжжя, де зводився Дніпробуд та заводи й тільки планувалися виселки для пролетарів, а робітники жили у бараках навколо новобудов у нелюдських умовах. Вони мешкали у землянках та напівземлянках поблизу будівництва. Комфортабельні кам'яні та цегляні котеджі іноземних інженерів розташовувалися на правому березі. Їхні мешканці були ізольовані від пересічних робітників. Останнім навіть не дозволялося спілкування із іноземцями.

На заводах робітники отримували мізерні продовольчі пайки чи незначну заробітну платню, на яку не могли прогодувати родину. Це було типовим для промислових центрів того часу. За свідченнями іноземного інженера Джеррі Бермана, який працював на Сході України в Станиці Луганській і керував спорудженням мосту, рівень заробітної плати робітників, задіяних на будівництві стратегічних об'єктів, був дуже низький. Багатогадинний графік їхніх робочих змін, відсутність лікарняних, декретних і просто вихідних днів спонукали багатьох матерів, які працювали на новобудовах, віддавати дітей до ясел і притулків. Це прирікало малюків на голодне, злиденне існування.

З нагоди державних свят та знакових подій партійні функціонери влаштовували пишні бенкети. Особливого розмаху набуло відзначення пуску Дніпробуду, яке за часом збіглося з початком масової смертності на селі від голоду. За спогадами Б. Вейде: «...два дні тривали банкети в ресторанах на правому і лівому березі. На столах — великий вибір страв, вина з підвалів Масандри. ...У конторах відділів стояли столи з горілкою, м'ясом, хлібом. Будь-хто міг випити і закусити, скільки душа забажає!»²³⁴ Запрошені високопосадовці розміщувалися в готелях, розташованих на лівому березі (так званій «старій частині») Запоріжжя. Тут було одразу три будинки для короткочасного проживання «трудящих»: «Інтурист» (вул. Чекіста, 19), Запорізький комунальний готель (вул. Червоноармійська, 6) та Бу-

динок колективіста (вул. Міхеловича, 5). Це були комфортабельні заклади, що традиційно приймали партійних функціонерів з Москви, Харкова та іноземних гостей, які регулярно відвідували індустріальні новобудови.

До Запоріжжя на урочистості з нагоди пуску Дніпрогесу приїхали голова Всесоюзного центрального виконавчого комітету Михайло Калінін, нарком промисловості Серго Орджонікідзе, перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор; французький письменник Анрі Барбюс, американський інженер Хью Купер; відомі партійні та профспілкові функціонери: Макаров, Дубовий, Фукс, Скрипник, Лепік, секретар Запорізької парторганізації Соколов²³⁵, керівники будівництва: заступник начальника Дніпробуду Михайлов, Веденєєв, Роттерт, секретар парткомітету Дніпробуду Лейбензон²³⁶. На мітингу всі виступили з барвистими промовами, але у жодній з них не пролунало, ціною яких людських жертв було реалізовано це «будівництво століття». Газетярі, передаючи слова цих ораторів, вторили партапарату щодо «високих досягнень» та жодною фразою не обмовилися про справжній стан речей на будівництві й поруч з ним.

З листопада 1932 р. смертність від голоду та голодового виснаження в Запорізькому краї набула масового характеру. Батьки, насамперед із сільської місцевості, з єдиною метою — врятувати дітей від голоду, часто привозили їх до міста та залишали у людних місцях: на вокзалах, базарах, у під'їздах будинків або біля порогу ясельних установ і будинків немовлят. Про це є безліч свідчень по всіх областях, охоплених голодом.

За спогадами Івана Василенка, серед жінок все частіше було чути розмови щодо необхідності віддати дітей до притулку: «Слово “приют” обнадіявало кожну матір. І більшість жінок не знали де, у якому “приюті” їхні діти, чи живі самі, але з яким полегшенням зітхали, плекаючи надію, що діти їхні живі»²³⁷. Один із таких «приютів» розташовувався в так званій «старій частині» Запоріжжя. Цей район, що на лівому березі Дніпра, був заселений уродженцями краю і частково людьми, які переїхали сюди впродовж 1920-х років²³⁸. Це була центральна частина міста (тоді — Сталінський район). Тут, на вул. Розі Люксембург, розташовувалися головні адміністративні, правоохоронні та партійні установи. Поряд у комфортних

²³³ Свідчення Василенка Івана Васильовича, 1922 р. н., м. Запоріжжя. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.* Запорізька область... С. 815–816.

²³⁴ Вейде Б. Записки строителя (1908–1935) / упорядник Н. Швайба. Київ: Б.м., 2012. С. 71.

²³⁵ Из репортажа газеты «Пролетар Дніпробуду» о торжественном митинге, посвященном пуску Днепротгэса. 10 октября 1932 г. *Днепровская гидроэлектростанция им. Ленина: сб. документов и материалов. 1932–1980* / сост. Л.Ф. Крупина. Днепропетровск: Промінь, 1980. 255 с.

²³⁶ Велике будівництво закінчено. *Червоне Запоріжжя*. 1932. 11 жовтня. С. 1.

²³⁷ Свідчення Василенка Івана Васильовича, 1922 р. н., м. Запоріжжя. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.* Запорізька область... С. 815–816.

²³⁸ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-5593. Оп. 13. Спр. 477. 306 арк.

будинках міста жили й чиновники. Якщо врахувати членів їхніх сімей, загальна кількість становила десятки тисяч осіб. Це була найзаможніша й найбільш забезпечена продовольством і предметами першої необхідності частина жителів Запоріжжя.

Саме у цьому місці, у центрі благополуччя більшовицького керівництва міста, працював справжній конвеєр смерті. За півтора року — з травня 1932 по листопад 1933 рр. — у стінах притулку на вул. Рози Люксембург, 7 (нині вул. Олександрівська, 7, до 2016 р. — вул. Дзержинського, 7) загинуло близько 800 дітей віком від 1 тижня до 7 років. «Будинок малютки» був підпорядкований міському відділу охорони здоров'я. Це була непримітна, невелика за розмірами одноповерхова споруда в центрі кварталу. У ній було дві кімнати, де можна було розмістити по 30–35 дітей, і невеличкі службові приміщення. Поруч — у радіусі до 1 км — міський комітет ВКП(б), райрада (вул. Рози Люксембург, 10), міська прокуратура й три дільниці народного суду (у будинку № 4), міліція (буд. № 29), нотаріальні контори, райкомунгосп, райздороввідділ, інспекція держстраху, райспоживспілка (буд. № 10), редакція газети міськпарткому, міськради та міськпромради «Червоне Запоріжжя» (буд. № 9). У цьому ж кварталі містився й готель «Інтурист», гастроном, бакалія, «міськхарчторг»²³⁹. Співробітники владних установ, розташованих навкруги дому немовляти, не могли не знати про масову загибель дітлахів. Але місцеві партійні функціонери, отримуючи продовольчі пайки на власне забезпечення, не бажали визнавати дитячий мор. Аналогічні ситуації зростання динаміки дитячої смертності простежувалися по всій Україні.

Запоріжжя, як й інші міста УСРР, було охоплено голодом, чергами за хлібом, наповнено бродягами й безпритульними. У 1932–1933 рр. вся Україна перебувала у голодному морозі. Українські села, міста й містечка, столиця — Голодомор не оминув жодного населеного пункту, всюди були численні жертви.

Не менш важливим на сьогодні залишається увіковічення пам'яті загиблих у роки трагедії 1932–1933 рр. Проте у Запоріжжі навіть встановлення меморіальної дошки на фасаді колишнього будинку немовляти тривалий час наражалось на численні перепони. Перші докази оприлюднення фактів про дитячі смерті припадають на 1993 р. У 2013 р. під час дослідницької роботи (на сьогодні незвершеної) було встановлено кількість жертв у притулку — 788 осіб. Ініціативна громадськість

Запоріжжя запропонувала встановити пам'ятний знак на цій будівлі, проте до Революції гідності 2014 р. міська влада не давала на це дозволу. І мова не йшла про кошти: небайдужі люди зібрали необхідні ресурси, від влади вимагалось лише дати дозвіл. Проте прокомуністична бюрократична машина затягувала цей крок роками. Але людська пам'ять зуміла подолати й цю перешкоду. Після Революції гідності, восени 2014 р., на фасаді будинку № 7 на вул. Олександрівській було нарешті відкрито меморіальну дошку пам'яті загиблим там дітям у роки Голодомору 1932–1933. У листопада 2020 р., напередодні роковин Голодомору 1932–1933 рр., її було понівечено вандалами, однак невдовзі поновлено. Проте чи було проведено детальне розслідування та встановлено винуватців наразі інформації немає.

Отже, Голодомор 1932–1933 рр. змінив все в Україні: село, великі й малі міста. За влучним зауваженням однієї зі свідків подій: «...місто не може без села жити. Знаєте, так, що як згине село, то згине й місто. Як місто буде жити, то й село має що продати, то ні, гроші нічо не допоможуть... Село нам не принесло, в них відібрали й тоді не можемо піти закупити. Приватної торгівлі нема. Значить, ми вже стали голодувати після села, як село було голодне»²⁴⁰.

Таким чином, на основі наративних та усно-історичних джерел ми можемо констатувати, що образ міста для його жителів у роки Голодомору зазнав суттєвих змін. За свідченнями очевидців тих подій, новими явищами, що змінили обличчя міст, насамперед треба назвати довгі черги за хлібом, у які люди вишиковувалися з ночі. Буденністю міського життя стали тіла загиблих від голоду, насамперед селян, що шукали порятунку. Щоранку представники комунальних служб або так звані площадники зачищали міські вулиці та збирали небіжчиків на підводи, щоб вивезти їх за міську смугу, іноді з-поміж мертвих були й живі, проте їх не рятували, бо надії на те, що виживуть, не було.

Міські вулиці, за свідченнями сучасників, були заповнені безпритульними людьми, що просили милостиню. На вокзалах, пристанях було багато селян, які намагались потрапити до міст, щоб на базарах або в торгсині виміняти останні цінні речі на стакан крупи чи борошна. Ще однією типовою картиною, що зафіксувала пам'ять мешканців міст, були юрби селян біля крамниць з комерційним хлібом і торгсинів. Водночас у містах стрімко зростала злочинність, що виявлялася у численних крадіжках та грабунках.

²³⁹ Короткий інформаційно-адресний довідник по УРСР «Вся Україна» на 1938 рік / відповід. ред. С.М. Зінгер. Одеса: Видавництво «Чорноморська комуна», 1938. С. 193–196.

²⁴⁰ Свідчення анонімною оповідачки (SW75) 1912 р. н., м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 153.

Комуністичний режим, заперечуючи вчинений ним геноцид, намагався всіма способами викреслити із міського простору згадки про Голодомор. З 1933 р. відбувалася процедура закриття цвинтарів, перенесення їх на нові місця, перетво-

рення старих кладовищ на паркові зони. Тому на сьогодні принциповим є питання не лише детального дослідження цього злочину проти українців, а й встановлення місць масових поховань загиблих у роки Голодомору.

REFERENCES

- Bilotserkivskiy, V. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni. In V. Bilotserkivskiy, Yu. Kyrychenko & O. Korniev (Eds). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*, Kharkivska oblast, 6–20, Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Borysenko, M. (2013). *Zhytlo i pobut miskoho naselennia Ukrainy u 20-30-kh rokakh XX stolittia*. Kyiv: VD «Stylos» [in Ukrainian].
- Shvaiba, N. (Ed.). (2012). *Veyde B. Zapiski stroitelia (1908–1935)*. Kyiv [in Russian].
- Mace, J. (Ed.). (2008). *Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*. (Vol. IV). Kyiv [in Ukrainian].
- Hudz, V. (2008). Holod 1932–1933 rokiv u melitopolskomu raioni yak yavyshe henotsydu. *Holodomor 1932–1933: Zaporizkyi vymir*, 82–99, Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].
- Dzhons, G. (2019). *Tsina pravdy*. Kyiv [in Ukrainian, in English].
- Krupina, L. (Ed.). (1980). Iz reportazha gazety «Proletar Dniprobudu» o torzhestvennom mitinge, posviashchenom pusku Dneprogesa. 10 oktiabria 1932 g. *Dneprovskaia gidroelektrostantsiia im. Lenina: Sb. dokumentov i materialov*, 1932–1980, Dnepropetrovsk: Promin [in Russian].
- Ivanets, A. & Petrenko, I. (2021). Kyiv pid chas Holodomoru-henotsydu (1932–1933). *Ukrainskyi selianyn*, 25, 94–101 [in Ukrainian].
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko
- Kopeliev, L. (2023). *I sotvoryv sobi kumyra*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Zinger, S. (Ed.). (1938). *Korotkyi informatsiino-adresnyi dovidnyk po URSR «Vsia Ukraina» na 1938 rik*. Odesa [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2008). Terytoriia i naselennia Kyieva ta prymiskoi smuhy. In V. Marochko, V. Borysenko, O. Veselova, V. Danylenko, M. Doroshko, H. Yefimenko, O. Movchan & Yu. Shapoval (Eds.). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: Misto Kyiv*, (pp. 11–15), Kyiv [in Ukrainian].
- Turchenko, F. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv na Zaporizhzhii. In F. Turchenko, O. Stadnichenko & O. Ihnatusha. (Eds.). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Zaporizka oblast, (pp. 8–39), Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Turchenko, F. (2008). Piznaty pravdu. *Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vymir*. Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 20.08.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 22.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Архімандрит Митрофан
(Олексій Божко),**

учений секретар
Київської духовної академії і семінарії,
доктор філософії
у галузі Православне богослов'я, доцент,
Київ, Україна

**Archimandrite Mitrophan
(Oleksii Bozhko),**

Academic Secretary
at Kyiv Theological Academy and Seminary,
PhD in Orthodox Theology, Associated Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: alexiusavgyst@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7235-5351>

Особливості структурно-функційної організації духовних семінарій за радянських часів (на прикладі Київської духовної семінарії)

Стаття аналізує структурно-функційні зміни в діяльності духовних семінарій за радянських часів на прикладі Київської духовної семінарії. Метою дослідження є вивчення трансформацій у системі підпорядкування семінарій церковній та державній владі, внутрішньої структури й функцій керівних органів. Порівнявши статутні документи дореволюційного та радянського періодів, зокрема Статут 1884 р. і Положення 1946 р., автор доходить висновку про те, що духовні семінарії орієнтувалися на дореволюційні зразки, зокрема щодо повноважень адміністрації та викладачів. Попри деякі зміни, спричинені радянською реальністю, модель управління в них залишилася майже незмінною. Разом з тим державні органи, офіційно декларуючи невтручання в церковне середовище, через Раду в справах РПЦ та її уповноважених здійснювали значний вплив на діяльність закладів духовної освіти, маніпулюючи процесами через неформальні механізми.

Ключові слова: духовні семінарії, трансформація духовної освіти, релігійна освіта в СРСР, церковно-державні відносини, Рада у справах РПЦ, Київська духовна семінарія.

Peculiarities of the Structural and Functional Organization of Theological Seminaries in Soviet Times (The case of Kyiv Theological Seminary)

The purpose of the article is to identify the transformations that theological seminaries underwent in the Soviet era in their structural and functional organization. These changes are followed through the determination of the system of subordination of the seminary to the church and state authorities, consideration of the internal structure of the institution, and the outline of the functions of its governing bodies. The study is based on a comparison of the statutory documents of pre-revolutionary and Soviet times. Some institutional aspects are illustrated by the example of the Kyiv Theological Seminary, which functioned in 1947–1960. The study found that in their subordination to church authorities, seminaries in the USSR followed the model established in the Russian Empire. In their structure and functions of governing bodies and pedagogical personnel, they also reproduced pre-revolutionary models and were guided by well-tested mechanisms. Only those pre-revolutionary norms that were not consistent with the new reality underwent certain modifications. In particular, the positions of seminary confessor and honorary supervisor of the economic part were abolished, the ban on part-time work for seminary employees was lifted, and all teachers were allowed to participate in the Pedagogical Assembly. At the same time, an important factor in the functioning of seminaries in the Soviet era was the existence of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church and its local authorized representatives. Formally, church educational institutions were not subordinated to state bodies, since the Church was separated from the state, but in practice, the Soviet authorities exercised significant influence on the course of processes within the seminary and its communication with the outside world, using informal mechanisms.

Keywords: theological seminaries, transformation of theological education, religious education in the USSR, church-state relations, Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church, Kyiv Theological Seminary.

Система духовної освіти, як й інші галузі церковного життя, зазнала значних трансформацій за умов існування в Радянському Союзі. Спрямована на підготовку священнослужителів, богословів та інших спеціалістів для потреб Церкви, духовна освіта була змушена враховувати принципи більшовицької політики у сфері релігії та перебудовуватися відповідним чином. З одного боку, офіційно проголошувалася свобода сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, з іншого — допускалася лише антирелігійна пропаганда, а релігійна освіта та просвітництво витіснялися з публічного простору й оголошувалися приватною справою віруючих. Проте реальна ситуація виявилася далекою від декларацій, адже партійно-державний контроль пронизував усі ланки суспільного життя, зокрема й церковну.

Порівняно з попередньою підтримкою з боку держави в дореволюційні часи, духовна освіта в радянський період опинилася в надзвичайно складних умовах. Це й відсутність офіційного статусу, й матеріальна невизначеність, і принципова розбіжність з атеїстичною ідеологією, і нестача кваліфікованих кадрів. Усе це примножувалося на відверте прагнення держави ліквідувати церковну освіту як таку. Реалізація особливого бачення свободи совісті з перших років більшовицької влади призвела до закриття духовних навчальних закладів. У Києві, зокрема, духовна семінарія припинила свою діяльність в 1919 р.²⁴¹, а духовна ака-

демія хоча й реорганізувалася в приватну установу, проте змогла функціонувати лише до 1924 р.²⁴² Під час Другої світової війни відбулося певне «потепління» у ставленні держави до Церкви, результатом чого став дозвіл на відновлення системи богословської освіти в СРСР. Проте умови були вже принципово іншими. Тому виникає питання: що стояло за традиційними назвами «духовна академія» та «духовна семінарія»? Наскільки ці заклади в організаційній структурі та навчальному процесі відповідали своїм попередникам у дореволюційний період? З'ясування цих речей є досить важливим, адже вони впливали на кінцевий результат — підготовку церковних кадрів, які, у свою чергу, мали вплив на релігійне життя суспільства.

В історичній літературі питанням трансформації системи духовної освіти в Радянському Союзі спеціальних досліджень присвячено не було. У деяких працях з історії Православної Церкви в СРСР розглядається відновлення богословських навчальних закладів у післявоєнний період, характеристика загальних тенденцій, динаміка кількісного складу студентів, втручання партійно-державного апарату в діяльність установ, а також їхня доля в роки хрущовської антирелігійної кампанії. Це фрагменти робіт Дмитра Поспеловського²⁴³, протоієрея Владислава Ципіна²⁴⁴, Михайла Шкаровського²⁴⁵, Віктора Войналовича²⁴⁶ та Наталі Шліхти²⁴⁷. В окремих аспектах їх доповнюють статті дякона Сергія Матюшина²⁴⁸, Олексія Катаєва²⁴⁹, священника Дмитрія Конюхова²⁵⁰, Андрія Альошина²⁵¹, Максима

²⁴¹ Яковчук В., свящ. Київська духовна семінарія у 1918–1919 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. № 21. Київ, 2014. С. 147–148.

²⁴² Див. більше: Стародуб А.В. Академія в останні роки свого існування (1919–1923). *Національний університет Києво-Могилянська академія. Наукові записки*. Київ, 2005. Т. 35. С. 66–78; Стародуб А.В. Статут Київської Православної Богословської Академії (1920–1924). *Труди Київської Духовної Академії*. № 12. Київ, 2010. С. 253–258; Стародуб А.В. Київська православна богословська академія (1920–1924): викладацький склад, контингент студентів, особливості функціонування. *Academia.edu [портал]*. URL: <https://www.academia.edu/34929262/> (дата звернення: 10.08.2024).

²⁴³ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. С. 256–313; его же. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособие. Москва: Библийско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. С. 312–318, 329–333.

²⁴⁴ Цыпин В., прот. История Русской Церкви 1917–1997. Москва: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. С. 622–634.

²⁴⁵ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. С. 332–394; его же. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва: Вече, 2010. С. 339–382.

²⁴⁶ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. С. 257–293.

²⁴⁷ Шліхта Н.В. Церква тих, хто вижив: Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. С. 69–75.

²⁴⁸ Матюшин С., диак. Духовное образование в России при Н. Хрущеве (1954–1964). *Церковь и время*. 2001. № 1 (14). С. 296–322.

²⁴⁹ Катаев А.М. Духовные школы Русской Православной Церкви в 1943–1949 годах. *Вестник церковной истории*. 2006. № 1. С. 176–190.

²⁵⁰ Конюхов Д.А. Православное образование в России после 1917 г. и в СССР. *Человек и образование*. 2011. № 2 (27). С. 50–54.

²⁵¹ Алешин А.А. Проблемы развития духовного образования на страницах «Журнала Московской Патриархии» в период Великой Отечественной войны и первые послевоенные годы. 1943–1948 годы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2014. № 8 (337). История. Вып. 59. С. 79–87.

Каїля²⁵² та інших. Проте у цих розвідках не дається відповідь на поставлене вище питання.

Мета статті — визначити трансформації, що їх зазнали духовні семінарії за радянської доби у своїй структурно-функційній організації. Обмеження саме семінаріями зумовлено тим, що в СРСР їх було більше, ніж академій, і вони мали ширший вплив на підготовку священнослужителів. Ці зміни ми спробуємо прослідкувати, визначивши систему підпорядкування семінарії органам церковної та державної влади, розглянувши внутрішню структуру закладу й окресливши функції його керівних органів шляхом порівняння статутних документів дореволюційних і радянських часів.

Основними документами, що будуть взяті до розгляду, є Статут духовних семінарій (1884) (далі — Статут), який був чинним на момент закриття їх радянською владою²⁵³, та Положення про православні духовні семінарії (1946) (далі — Положення). Останнє джерело потрапило в наше розпорядження з колекції проректора з наукової роботи Волинської духовної семінарії протоієрея Олександра Федчука, оскільки виявити його в архівних установах Києва нам поки не вдалося. Цей машинописний документ не містить конкретної дати, проте її вдалося встановити відповідно до відомостей, опублікованих Н. Шліхтою, а також зважаючи на наявний у ньому перелік предметів, що зазнав змін у 1948 р.²⁵⁴ Цей нормативний акт діяв по всій території СРСР, тому зроблені спостереження стосуватимуться духовних семінарій у радянських час загалом. Проте деякі положення та імплементацію їх ми розглянемо на прикладі Київської духовної семінарії (далі — КДС), яка діяла в 1947–1960 рр. Останнім часом з'явилася низка публікацій, присвячена загальному огляду її діяльності, окремим аспектам організації навчальної та виховної роботи тощо. Це в основному розвідки архімандрита Митрофана (Божка)²⁵⁵ та В'ячеслава Оліцького²⁵⁶. У них зібрано фактичний матеріал, який дає змогу не лише ознайомитися з функціонуванням закладу,

але й простежити застосування на практиці окремих норм дореволюційного Статуту, не прописаних у Положенні.

Відновлені духовні семінарії з'явилися на радянському просторі після розпорядження Ради Міністрів СРСР № 3537-рс від 9 липня 1946 р., яким дозволялося перетворити пастирсько-богословські курси в Москві, Ленінграді, Києві, Саратові, Львові, Одесі, Мінську, Луцьку й Ставрополі на духовні семінарії з 4-річним терміном навчання²⁵⁷. У своїй діяльності вони керувалися Положенням про православні духовні семінарії, ухваленим того ж року Учбовим комітетом при Священному Синоді Російської Православної Церкви (далі — РПЦ). Згідно з ним, семінарії перебували у підпорядкуванні вертикалі церковних органів: Священний Синод РПЦ, Учбовий комітет при Священному Синоді та єпархіяльний архієрей. Нижче ми розглянемо права й обов'язки кожного з них.

До безпосереднього відання Священного Синоду належало призначення ректора та інспектора семінарії за поданням єпархіяльного архієрея (п. 10). Він також міг викликати кращих випускників семінарії до вступу до академії без екзаменів (п. 22). Спеціальним органом Священного Синоду, який завідував галуззю духовної освіти, був Учбовий комітет. Його прерогативою було вирішення концептуальних і кадрових питань. Він, зокрема, затверджував навчальні програми закладів (п. 16) і призначав викладачів за поданням єпархіяльного архієрея з осіб, що мали богословську освіту (п. 10). Варто відмітити, що рішення Учбового комітету затверджувалися патріархом як главою Священного Синоду.

Найбільший вплив на функціонування духовних семінарій мав єпархіяльний архієрей. Семінарія перебувала в його безпосередньому віданні, він утримував її матеріально на кошти єпархії (п. 8). Він міг подавати на призначення кандидатури ректора, інспектора й викладачів семінарії (п. 10), а також затверджував постанови Правління семінарії (п. 13). Крім цього, єпархіяльний ар-

²⁵² Каїль М.В. (Вос-)создание российской высшей духовной школы в контексте реализации дипломатической миссии Московской патриархии послевоенного периода. *Вестник Пермского университета. История*. 2022. № 4 (59). С. 81–91. DOI: <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2022-4-81-91>

²⁵³ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями Святейшего Синода. Санкт-Петербург, 1888. С. 1–114.

²⁵⁴ Шліхта Н.В. Церква тих, хто вижив... С. 71–73.

²⁵⁵ Bozhko, Mitrophan. The Kyiv Theological Seminary in 1947–1960: A Brief Introduction to Further Study. *Теолошки погледи*. Т. LIII. № 3. Београд, 2020. С. 723–742. DOI: <https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-723-742>; Митрофан (Божко), ієром. Київська духовна семінарія 1946–1947 рр.: обставини відкриття та перший навчальний рік. *Труди Київської Духовної Академії*. № 33. Київ, 2020. С. 186–196; його ж. Культурно-виховні заходи у Київській духовній семінарії в радянський період її існування (1947–1960 рр.). *Київ і киляни*: матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 13. Київ, 2021. С. 193–196; його ж. Персональний склад адміністративно-викладацької корпорації Київської духовної семінарії 1947–1960 рр.: біографічні матеріали. *Труди Київської Духовної Академії*. № 40. Київ, 2024. С. 128–158.

²⁵⁶ Оліцький В. Навчання та побут студентів Київської духовної семінарії (1947–1960 рр.). *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 147–159. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).587](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).587)

²⁵⁷ Катаев А.М. Духовные школы... С. 183.

хієрей для нагляду за господарським життям призначав до складу Розпорядчого зібрання Правління Семінарії одного члена від єпархіального управління (п. 13).

Досить широкі повноваження місцевого єпископа щодо до семінарії були зумовлені тим, що саме єпархія утримувала її, будучи основним роботодавцем для випускників. Власне семінарія створювалася для задоволення потреб єпархії у священно-церковнослужителях. Разом з тим, маючи значний вплив на справи семінарії, єпархіальний архієрей усе ж не був останньою інстанцією. Зрештою, він сам призначався на свою кафедру рішенням Священного Синоду, і той самий Синод впливав на навчально-виховний процес через Учбовий комітет. Цю структурно-функціональну модель можемо представити на схемі 1.

Під час роботи з Положенням 1946 р. одразу випадає в око його відносно малий обсяг порівняно зі Статутом 1884 р. Якщо останній з відповідними доповненнями і додатками мав 144 сторінки, то Положення складало лише 4. Загальна схема підпорядкованості семінарії по церковній вертикалі зберігалася тут та сама, як і до революції, проте прерогативи кожного з церковних органів були лише ледь окреслені, залишалось поза увагою багато нюансів. Це давало простір для розв'язання нерегламентованих питань у «ручному режимі». Можемо припустити, що Положення 1946 р. було лише накидом (скетчем) для світської влади, у той час як саме священноначалля керувалося нормами Статуту 1884 р., звичайно, з урахуванням радянського законодавства. Проте така схематичність Положення відкривала й простір для маневрів державних органів.

Дійсно, викладена схема офіційного підпорядкування духовних семінарій залишає за дужками наявність у СРСР Ради у справах РПЦ та її уповноважених на місцях. У Положенні про управління Російської Православної Церкви, ухваленому на Помісному Соборі 31 січня 1945 р., вказувалося, що в питаннях, які потребували дозволу уряду, патріарх мав здійснювати зв'язок з Радою у справах РПЦ (п. 11)²⁵⁸. Цей орган був створений 14 вересня 1943 р. після зустрічі Йосифа Сталіна з церковними ієрархами. Згідно з Положенням про Раду у справах Російської Православної Церкви при Раднакомі СРСР від 7 жовтня 1943 р.,

його завдання полягало у здійсненні зв'язку між урядом та патріархом у справах, що потребують вирішення уряду (п. 1). До вказаних прерогатив належали попередній розгляд питань, які потім направлялися до уряду, нагляд за виконанням Церквою законодавства у сфері релігії, інформування уряду про стан РПЦ і загальний облік церков. Для виконання цих завдань Рада мала своїх уповноважених на місцях (п. 3, 4). Окрім того, всі центральні установи й відомства СРСР мали попередньо узгоджувати з Радою заходи, що стосувалися РПЦ (п. 6)²⁵⁹. Таким чином, Раду в справах РПЦ можна окреслити в категоріях посередництва й зв'язку з державою. Характерно, що у своїх вказівках щодо її діяльності, висловлених у вересні 1943 р., Й. Сталін наголошував: «Раді не являти собою колишнього обер-прокурора, не робити прямого втручання в адміністративне, канонічне й догматичне життя церкви і своєю діяльністю наголошувати на самостійності церкви», а також «не перешкоджати організації семінарій, свічних заводів тощо»²⁶⁰.

Як слушно помітила Н. Шліхта, створення Ради у справах РПЦ стало показником того, що більшовицький режим фактично визнав існування Церкви в радянській державі. Водночас саме існування Ради підірвало життєдіяльність Церкви. Декларована посередницька роль цього державного органу втілювалася на практиці досить специфічно, невдовзі він перетворився на дієвий інструмент контролю. Виконуючи роль «зовнішнього посередника», Рада контролювала відносини Церкви з державними установами й суспільством, чим сприяла її ізоляції. Крім цього, вона перебрала на себе й роль «внутрішнього посередника», втручаючись у відносини між ієрархами, духовенством і мирянами, чим послаблювала зв'язки між ними й руйнувала інституційне підпорядкування²⁶¹.

Таке втручання в церковні справи відбувалося не лише на рівні Ради, але й на рівні її уповноважених на місцях, які перетворювалися на альтернативних керівників єпархій. З цього цілком природно випливає, що вони здійснювали значний вплив на перебіг процесів у духовних семінаріях. Якщо все ж спробувати порівнювати Раду з обер-прокурором Святішого Синоду, то в освітній системі Російській імперії його діяльність перебувала в публічному просторі та була чітко визначеною.

²⁵⁸ Положение об управлении Русской Православной Церкви 1945. *Древо*. URL: <https://drevo-info.ru/articles/17773.html> (дата обращения: 30.08.2024).

²⁵⁹ Онищенко А.Б. Совет по делам Русской Православной Церкви при СНК (СМ) СССР. Первые годы существования. *Богослов.Ру*. URL: <https://bogoslav.ru/article/1415465> (дата обращения: 30.08.2024).

²⁶⁰ Сталин И.В. Сочинения. Т. 18. Тверь, 2006. С. 328.

²⁶¹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... С. 84–85.

Більше про Раду у справах РПЦ та її уповноважених див.: Шліхта Н.В. «Посередницька» роль Ради у справах Російської православної церкви (на матеріалах Української РСР, 1943–1965 рр.). *Наукові записки НАУКМА: Історичні науки*. Київ, 2008. Т. 78. С. 39–45; її ж. Церква тих, хто вижив... С. 80–95.

На відміну від нього дії Ради та її уповноважених виходили за межі правового поля, регулювалися таємними інструкціями. Через це прослідкувати механізм та зрозуміти логіку ухвалення рішень буває досить складно. Питання ж про те, яка з двох згаданих інституцій переймалася інтересами Церкви, буде риторичним.

Неофіційна залежність семінарії від радянської влади мала цілком відчутний вплив на їх функціонування: дозвіл на ремонт, будівництво чи придбання нових приміщень, відбір і прописка викладачів та студентів, звітність з приводу адміністративної, освітньої, виховної та дипломатичної роботи тощо. Власне, ці й схожі документи складають основу фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ в архівних установах пострадянського простору.

У своїх мемуарах колишній студент КДС протоієрей Павел Адельгейм так свідчить про один із аспектів цієї тіншової підпорядкованості: «Абітурієнти піддаються іспитам, а їхні списки надходять на розгляд уповноваженому й особливий комісії при КДБ. Тут здійснюється остаточний відбір. Насамперед зараховують тих, про чий благонадійність є неофіційні, але авторитетні відомості. Другою чергою приймають хлопчиків із середніми здібностями. Розвинених і обдарованих відсівають. Хлопчики з інтелігентних сімей проходять як виняток. Укладається акт прийому пропискою»²⁶². Наявні досліджені ілюструють цю інформацію за допомогою кількісних показників. Так, у перший рік існування КДС було подано 52 заяви абітурієнтів, з'явитися на вступні іспити змогли лише 23 особи. З відібраних 11 чоловік на кінець навчального року лишилися тільки 8 (плюс 1 вільний слухач). Таким чином, у 1946/1947 н. р. у семінарії змогли навчатися лише 15 % охочих²⁶³. Таблицю зі статистичними даними, яка за неостаточними підрахунками демонструє співвідношення вступників, учнів та випускників у радянські часи, ми опублікували в окремій статті²⁶⁴.

Ще один, менш глобальний, але показовий приклад. Після відкриття КДС 18 лютого 1947 р. виявилось, що вона не має у своєму розпорядженні достатньої кількості книг і підручників. Простим виходом з цього дефіциту була б можливість користуватися колекцією колишньої бібліотеки Київської духовної академії, яка після експропріації стала філіалом № 2 Бібліотеки Академії наук УРСР. Але, очевидно, відкритого доступу до неї викладачі КДС не мали. Тому 25 лютого Правління семінарії просило митрополита Київського Іоанна (Соколова) підняти клопо-

тання про це перед владою. Подальша хронологія подій така: 27 лютого митрополит звернувся до уповноваженого по УРСР Павла Ходченка, а 1 березня той звернувся до керівництва Академії наук. Подальший розгляд питання відбувався майже два тижні. Лише 13 березня вчений секретар Президії Академії Георгій Карпенко повідомив, що директору бібліотеки Юрію Меженку були дані вказівки дозволити викладачам КДС користуватися бібліотекою на рівні з науковими працівниками Києва. Митрополиту про це рішення повідомили 18 березня. Ланцюжок переписки демонструє, наскільки ускладненим було розв'язання навіть зловбодених питань. За сприяння відповідних органів таке просте рішення, як отримати доступ до бібліотеки, мало чекати три тижні²⁶⁵.

Щоб мати цілісне уявлення про трансформації духовних семінарій у радянський час, звернемося до її внутрішньої структури. Згідно з Положенням, головним органом управління семінарії було Правління. Воно складалося з двох частин: Педагогічного й Розпорядчого зібрань на чолі з ректором. До компетенції Педагогічного зібрання належали справи навчання та виховання. Крім ректора, туди входили інспектор, усі викладачі та секретар. Розпорядче зібрання опікувалося господарчими справами. Воно складалося з інспектора, одного викладача, якого обирало Педагогічне зібрання, одного представника від єпархіального управління, якого призначав керуючий єпархією, секретаря та завідувач господарства. Усі протоколи з ухваленими рішеннями підлягали затвердженню єпархіального архієрея (пп. 12, 13) (див. *схему 1*).

Серед посадових осіб семінарії Положення називає такі: ректор, інспектор, викладачі, секретар, бібліотекар і завідувач господарства (п. 9). Обов'язками ректора були: очолювати семінарію та керувати нею за посередництва Правління (п. 12), піклуватися про всі сторони життя семінарії (п. 14), головувати на засіданнях Правління (п. 14), відвідувати уроки й спостерігати за ходом і церковним спрямуванням викладання (п. 14), наглядати за виконанням посадовими особами своїх обов'язків (п. 14), відповідати за благоустрій та належний стан семінарії (п. 14).

Положення не деталізує обов'язки інспектора, вказуючи лише, що він допомагає ректору в усіх напрямках керування семінарією та є його заступником за необхідності. Найближчим колом його обов'язків було безпосереднє завідування навчально-виховною частиною та спільно-

²⁶² Адельгейм П., ієрей. Своими глазами: повесть в трех частях. Москва: Крестовоздвиженское малое православное братство, 2010. С. 174–175.

²⁶³ Митрофан (Божко), ієром. Київська духовна семінарія 1946–1947 pp... С. 196.

²⁶⁴ Див.: Bozhko, Mitrophan. The Kyiv Theological Seminary... С. 730–731.

²⁶⁵ Митрофан (Божко), ієром. Київська духовна семінарія 1946–1947 pp... С. 193.

життям учнів (п. 15). Таким чином, інспектор буквально був завучем семінарії та в. о. ректора за потреби.

В обов'язки викладачів входило вести заняття згідно з програмами, затвердженими Учебним комітетом, керувати читанням учнів, проводити річні іспити й брати участь у засіданнях Правління у педагогічній частині (п. 16). Обов'язки секретаря, бібліотекаря й завідувача господарства у Положенні не вказувалися, їх мали визначати інструкції Правління та вказівки ректора (п. 17).

У визначенні внутрішнього устрою семінарії та функцій її працівників Положення 1946 р. так само залишається доволі схематичним. Якщо порівняти його зі Статутом 1884 р., то окреслені в них сфери відповідальності адміністрації та викладачів в основному збігаються. Однак у Статуті більш деталізовано порядок призначення посадових осіб, їхніх повноважень і звітності. З високою долею вірогідності можемо стверджувати, що у своїй внутрішній діяльності духовні семінарії орієнтувалися на Статут 1884 р. До прикладу, за Статутом, ректор семінарії з ченців мав бути в сані архімандрита, а з одружених священників — у сані протоієрея (§ 24). Якщо семінарія розташовувалася в монастирі, то ректор міг бути одночасно і його настоятелем (§ 26). На викладання ректору відводилося Святе Письмо у випускному класі як найбільш вагомий предмет (§ 27). Інспектор мав призначатися переважно з осіб у духовному сані (§ 38), а помічники інспектора — з кандидатів богослов'я та лише у виключних випадках — з випускників семінарії (§ 50). Викладачі з богословських дисциплін повинні були мати ступінь кандидата богослов'я, а вчителі світських предметів — право викладати відповідні предмети в гімназії (§ 57–58)²⁶⁶.

Перелічені норми не вказувалися в Положенні, але реалізовувалися в силу традиції та через рішення вищого керівництва. Зокрема, у КДС усі ректори мали сан протоієрея (одружені священники) чи архімандрита (ченці). Ті з них, які вступали на цю посаду, не маючи відповідного сану, отримували його, як, наприклад, протоієрей Сергій Афонський та архімандрит Філарет (Денисенко). Коли КДС розташовувалася на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (1947–1949 рр.), ректори не обіймали посаду його настоятеля, адже монастирське

й семінарське життя йшли окремими шляхами. Проте, коли з 1949 р. КДС перебувала в стиліба-ті Андріївської церкви, ректори семінарії ставали одночасно її настоятелями (протоієрей Борис Шулькевич, Володимир Ганецький і Миколай Концевич та архімандрити Іоанн (Вендланд) і Філарет (Денисенко)). Викладання конкретного предмета ректором могло варіюватися, але це були найбільш пріоритетні предмети для богословської формації. Так, на момент очолювання семінарії ректори залишали за собою здебільшого догматичне богослов'я (5 з 6 ректорів), далі йшли комбінації з основного богослов'я, порівняльного богослов'я та Святого Письма. Що стосується інспекторів, то всі 4 особи, які обіймали цю посаду в радянський час, мали священний сан. З 4-х помічників інспектора лише перший не був кандидатом богослов'я (це був ієромонах Антоній (Козяр), випускник семінарії, що дозволялося як виключення). Відносно педагогічного складу, то з 37 викладачів усі, хто викладав богословські дисципліни, мали ступінь кандидата. Виключенням було лише двоє — протоієрей Василій Успенський (викладав церковний устав 5 років) та священник Іван Кузнецов (викладав біблійну історію 3 роки), але їхні предмети важко назвати власне богословськими. Щодо решти навчальних дисциплін (мовний блок, церковний спів та Конституція СРСР), то вони викладалися педагогами зі спеціальною освітою²⁶⁷.

Якщо поглянути на компетенцію Педагогічного зібрання за Статутом 1884 р., до неї належали такі права і обов'язки: прийом учнів, розгляд їхньої успішності, складення списків за результатами екзаменів, визначення кращих учнів для нагород і кращих випускників для вступу в академію, виключення неблагонадійних учнів з семінарії, затвердження розкладу занять, розгляд пропозицій щодо змін у програмі, обговорення методів викладання, вибір книг для бібліотеки, утворення екзаменаційних комісій, складання інструкцій для працівників, а також правил для учнів тощо (§ 103)²⁶⁸. Порівнявши цей перелік з питаннями, які зафіксовані в протоколах Педагогічних зібрань у радянські часи, можна побачити, що коло повноважень у них цілком збігається²⁶⁹. Це ж можна зарахувати й до діяльності Розпорядчого зібрання (§ 104)²⁷⁰. Інше питання, наскільки керівництво семінарії враховувало позицію уповноваженого Ради в справах РПЦ.

²⁶⁶ Уставы православных духовных семинарий... С. 8–22.

²⁶⁷ Див. детальніше: Митрофан (Божко), архім. Персональний склад... С. 128–158.

²⁶⁸ Уставы православных духовных семинарий... С. 39–44.

²⁶⁹ Порівняти хоча б із протоколами Педагогічного зібрання КДС за 1953/1954 н. р. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 139. Арк. 154–158 зв., 161–165, 169–172, 179–191 зв., 200–201, 227–228 зв., 233–238; Спр. 159. Арк. 41–45 зв., 68–70, 94–114, 118–174, 232–241 зв.

²⁷⁰ Уставы православных духовных семинарий... С. 44–50. Див. протоколи Розпорядчого зібрання за 1955/1956 н. р.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 177. Арк. 95–97, 179–182, 191–191 зв.; Спр. 193. Арк. 114–120.

Однак були й такі норми Статуту 1884 р., що в радянський час не виконувалися. Приміром те, що з обов'язками помічника інспектора не можуть поєднуватися інші обов'язки чи посади (§ 54)²⁷¹. Зокрема, у КДС помічники могли бути одночасно й викладачами або служити за сумісництвом на парафіях. Це можна пояснити тим, що, на відміну від дореволюційних семінарій, кількість учнів була невеликою, тому не потребувала надмірних зусиль від помічників інспектора. На відміну від Статуту (§ 66–67)²⁷², у Положенні не передбачалася посада духівника семінарії, проте його обов'язки — сповідь учнів, проведення бесід з ними й звершення богослужінь у семінарському храмі — розподілялися серед інших викладачів КДС²⁷³. Також була відсутня посада почесного наглядача з господарчої частини (§ 82–86)²⁷⁴, яким до революції могла бути особа з дворянського стану, почесних громадян чи купців. Очевидно, це було пов'язано з тим, що семінарія як приватний церковний заклад перебувала на утриманні єпархії та не могла офіційно користуватися підтримкою сторонніх осіб.

Дещо відрізнявся від дореволюційних часів і склад Правління семінарії. За Статутом, до Педагогічного зібрання, крім ректора й інспектора, входили три члени з викладачів і два члени з єпархіальних священнослужителів, яких затверджував місцевий єпископ (§ 92)²⁷⁵. Проте за Положенням, туди входили усі викладачі. Цей порядок виявляється більш демократичним і, можливо, відповідав офіційним ідеологічним установам. Хоча варто враховувати, що викладацький склад семінарії в радянські часи не був надто великим. Що ж стосується складу Розпорядчого зібрання, то він зовсім не відрізнявся (§ 94)²⁷⁶, якщо не брати до уваги відсутність у радянські часи посади почесного наглядача.

Отже, у субординації церковним органам влади духовні семінарії в СРСР йшли за моделлю, закладеною в Російській імперії. Це була вертикаль Священний Синод — Учебний комітет — єпархі-

альний архієрей. У своїй структурі та функціях керівних органів і педагогічних працівників вони також відтворювали дореволюційні зразки й орієнтувалися на добре відпрацьовані механізми. Це підтверджується порівняльним аналізом Положення 1946 р. та Статуту 1884 р. Навіть у тих випадках, коли якісь норми не були прописані в Положенні, церковні ієрархи застосовували відповідні позиції Статуту, що вже мали силу вкоріненої традиції. Певних модифікацій зазнали лише ті дореволюційні норми, які не узгоджувалися з новою дійсністю. Зокрема, були відсутні посади духівника семінарії та почесного наглядача за економічною частиною, відмінялася заборона семінарським службовцям працювати за сумісництвом, до роботи Педагогічного зібрання допускалися усі викладачі.

Разом з тим важливим фактором у функціонуванні духовних семінарій у радянську добу стало існування при всесоюзному уряді Ради у справах РПЦ та її уповноважених на місцях. Формально церковні навчальні заклади не були підпорядковані державним органам, оскільки Церква була відокремлена від держави. За радянських часів була відсутня інституція, обов'язкова для дореволюційної моделі церковно-державних відносин, — наявність оберпрокурора. Проте на практиці радянські органи здійснювали значний вплив на перебіг процесів у середині семінарії та її комунікацію із зовнішнім світом. Діючи за межами правового поля та керуючись таємними інструкціями, вони робили так, щоб офіційні рішення ухвалювалися самим церковним керівництвом.

Питання, розглянуті в цій статті, не вичерпують трансформацій, яких зазнали духовні семінарії в Радянському Союзі. Подальшого дослідження потребують такі аспекти життєдіяльності цих закладів, як формування контингенту слухачів, організація навчального процесу, внутрішній уклад тощо. Ці речі окреслюють перспективу майбутніх розвідок.

²⁷¹ Уставы православных духовных семинарий... С. 15.

²⁷² Там же. С. 29.

²⁷³ Більше про виховну складову КДС див.: Митрофан (Божко), ієром. Культурно-виховні заходи... С. 193–196.

²⁷⁴ Уставы православных духовных семинарий... С. 31–32.

²⁷⁵ Там же. С. 33.

²⁷⁶ Там же. С. 37.

ДОДАТОК

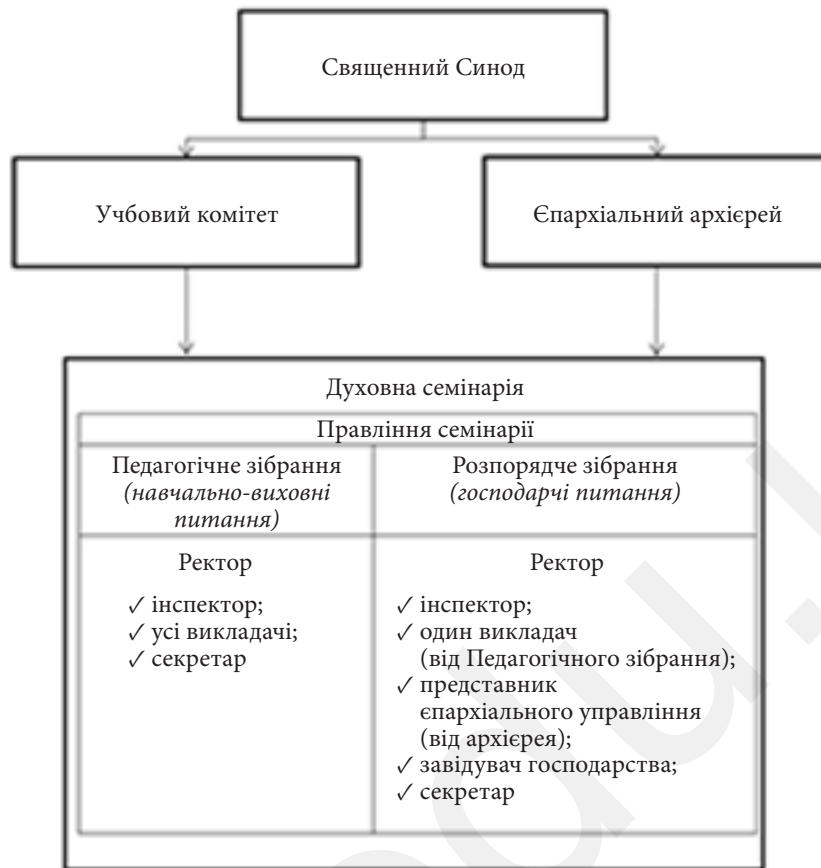

Схема 1. Структура духовної семінарії в системі церковної субординації за Положенням 1946 р.

REFERENCES

- Adelgeym, P. (2010). *Svoimi glazami: povest v trekh chastyakh*. Moscow: Krestovozdvizhenskoe maloe pravoslavnoe bratstvo [in Russian].
- Aleshin, A. A. (2014). Problemy razvitiya dukhovnogo obrazovaniya na stranitsakh «Zhurnala Moskovskoy Patriarkhii» v period Velikoy Otechestvennoy voyny i pervye poslevoennyye gody. 1943–1948 gody. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, 8 (337). *Istoriia*, 59, 79–87 [in Russian].
- Bozhko, Mitrophan (2020). Kyivska dukhovna seminariia 1946–1947 rr.: obstavyny vidkryttia ta pershyi navchalnyi rik. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 33, 186–196 [in Ukrainian].
- Bozhko, Mitrophan (2020). The Kyiv Theological Seminary in 1947–1960: A Brief Introduction to Further Study. *Theological Views*, 53, 723–742 [in English]. <https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-723-742>
- Bozhko, Mitrophan (2021). Kulturno-vykhovni zakhody u Kyivskii dukhovnii seminarii v radianskyi period yii isnuvannia (1947–1960 rr.). *Kyiv i kyiany. Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 13, 193–196 [in Ukrainian].
- Bozhko, Mitrophan (2024). Personalnyi sklad administratyvno-vykladatskoi korporatsii Kyivskoi dukhovnoi seminarii 1947–1960 rr.: biohrafichni materialy. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 40, 128–158 [in Ukrainian].
- Kail, M. V. (2022). (Vos-)sozdanie rossiyskoy vysshey dukhovnoy shkoly v kontekste realizatsii diplomaticheskoy missii Moskovskoy patriarkhii poslevoennogo perioda. *Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya*, 4(59), 81–91 [in English]. <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2022-4-81-91>
- Kataev, A. M. (2006). Dukhovnye shkoly Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi v 1943–1949 godakh. *Vestnik tserkovnoy istorii*, 1, 176–190 [in Russian].
- Konyukhov, D. A. (2011). Pravoslavnoe obrazovanie v Rossii posle 1917 g. i v SSSR. *Chelovek i obrazovanie*, 2 (27), 50–54. [in Russian].

- Matyushin, S. (2001). Dukhovnoe obrazovanie v Rossii pri N. Khrushcheve (1954–1964). *Tserkov i vremya*, 1 (14), 296–322 [in Russian].
- Olitskyi, V. (2022). Education and Everyday Life of Students of Kyiv Theological Seminary (1947–1960). *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2(38), 147–159 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).587](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).587)
- Onishchenko, A. B. (2024, August 30). *Sovet po delam Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi pri SNK (SM) SSSR. Pervye gody sushchestvovaniya*. Bogoslov.Ru [in Russian]. <https://bogoslov.ru/article/1415465>
- Pospelovskiy, D. (1996). *Pravoslavnaya Tserkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR: Uchebnoe posobie*. Moscow: Bibleysko-bogoslovskiy institut sviatogo apostola Andrey a [in Russian].
- Pospelovskiy, D. V. (1995). *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*. Moscow: Respublika [in Russian].
- Shkarovskiy, M. V. (1999). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniya v SSSR v 1939–1964 godakh)*. Moscow: Krutitskoe Patriarshee Podvore [in Russian].
- Shkarovskiy, M. V. (2010). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX veke*. Moskva: Veche [in Russian].
- Shlikhta, N. V. (2008). «Poserednytska» rol Rady u spravakh Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy (na materialakh Ukrainskoi RSR, 1943–1965 rr.). *Naukovi zapysky NaUKMA: Istorychni nauky*, 78, 39–45 [in Ukrainian].
- Shlikhta, N. V. (2011). *Tserkva tykh, khto vyzhyl: Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh — pochatok 1970-kh rr.* Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
- Starodub, A. V. (2005). Akademiia v ostanni roky svoho isnuvannia (1919–1923). *Natsionalnyi Universytet Kyievo-Mohylianska akademiia. Naukovi zapysky*, 35, 66–78 [in Ukrainian].
- Starodub, A. V. (2010). Statut Kyivskoi Pravoslavnoi Bohoslovskoi Akademii (1920–1924). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 12, 253–258 [in Ukrainian].
- Starodub, A. V. (2024, August 10). *Kyivska pravoslavna bohoslovka akademiia (1920–1924): vykladatskyi sklad, kontynhent studentiv, osoblyvosti funktsionuvannia*. Academia.edu [in Ukrainian]. <https://www.academia.edu/34929262/>
- Tsypin, V. (1997). *Istoriya Russkoy Tserkvi 1917–1997*. Moskva: Izdatelstvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya [in Russian].
- Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs*. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].
- Yakovchuk, V. (2014). Kyivska dukhovna seminariia u 1918–1919 rr. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 21, 147–148 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 28.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 15.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Історіографія та джерелознавство

Historiography and Source Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.28>

УДК 930. 2:09[908:2](477.41)"16/17"

Юрій МИЦИК,

провідний науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Yurii MYTSYK,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

З вістових листів про початковий період війни Речі Посполитої з Османською імперією 1672–1676 рр.

Автор розглядає у статті вістові листи (новини, авізи, відомості, реляції тощо), що стосуються першого року польсько-турецької війни 1672–1676 рр. Ці документи відігравали в той час роль своєрідних газет і переважали друковані праці своєю чисельністю та оперативністю. Вони дають змогу досить точно відтворити картину першого півріччя 1672 р. (до падіння Кам'янця-Подільського), у подіях якого брали участь васали Османської імперії — Кримське ханство, Молдова й Волощина. Водночас вістові листи яскраво відбивають складну ситуацію на Правобережній Гетьманщині, яка була змушена воювати з Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією, що зумовило розгортання міжусобної боротьби. Крім того, ці тексти додатково висвітлюють військово-політичну ситуацію на Поділлі, містять невідомі факти діяльності гетьманів Петра Дорошенка, Михайла Ханенка, полковників (Іван Сірко, Лисиця, Кияшко та інші). Слід зазначити, що, окрім безумовних позитивних властивостей, вістові листи мають певні недоліки, що вплинуло на ступінь їхньої достовірності. Передусім це використання чуток, неперевіреної інформації з других рук, хоча далеко не завжди можна було верифікувати отримані відомості.

Ключові слова: Гетьманщина, Річ Посполита, Османська імперія, Кримське ханство, гетьмани, козаки, газети.

From the Newsletters on the Initial Period of War between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire in 1672–1676

In this article, the author examines the newsletters (news, vouchers, information, relays, etc) related to the first year of the Polish-Turkish war in 1672–1676. These documents served as contemporary newspapers, and were more numerous than printed works in terms of both quantity and efficiency. They allow us to reveal the details of the events in the first half of 1672 (before the fall of Kamianets-Podilskyi), during which the Ottoman Empire's vassals — the Crimean Khanate, Moldova, and Wallachia — were actively engaged. At the same time, they vividly reflect the difficult situation in the Right-Bank Hetmanate, which was forced to fight the Polish-Lithuanian

Commonwealth, the Muscovy, and the Ottoman Empire, which led to the outbreak of internecine struggle. Furthermore, the military and political situation in Podillia and unknown facts about the activities of Hetmans Petro Doroshenko, Mykhailo Khanenko, and colonels (Ivan Sirko, Lysytsia, Kyiashko, and others) are presented. It should be noted that, despite the undoubted positive aspects, newsletters have certain drawbacks that affected the degree of their reliability. First of all, this is the use of rumors, unverified second-hand information, although it was not always possible to verify the information received.

Keywords: Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Crimean Khanate, hetmans, Cossacks, newspapers.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Мицик Ю., 2024

Під час роботи в архівосховищах Кракова впродовж 2023–2024 рр., зокрема у відділі рукописів бібліотеки Польської академії наук (далі — БПАН ВР), ми звернули увагу на збірник № 1070 другої половини 17 ст., який містить листування королів Речі Посполитої з гетьманами України, кримськими ханами, московськими царями та дипломатичні інструкції, сеймові щоденники тощо. Особливо зацікавили вістові листи та «новини» (авизи, «летючі листки», відомості, реляції тощо), що тоді слугували своєрідними газетами. Вони містили інформацію передусім про військово-політичну історію, рідше там знаходимо дані з історії Церкви, про стихійні лиха (землетруси, повені, пожежі, пошесті). Нерідко за основу брали послання учасників подій, скорочували приватну інформацію та поширювали далі цей текст. У багатьох містах Речі Посполитої, а також у Стамбулі, Москві, Львові, Батурині тощо, перебували особи (дипломати, шляхтичі, купці, шпигуни), які охоче ділилися отриманою інформацією. Зрозуміло, що ці новини не завжди були достовірними, оскільки рядовий учасник подій нерідко не знав більше того, що бачив на власні очі, тому використовував чийсь свідчення, недостовірні чутки. До того ж часто-густо виявлялася тенденційність авторів. Та й важко чекати об'єктивності від польського шляхтича чи жовніра, які брали участь у придушенні визвольної боротьби українського народу. Попри це вістові листи проливають світло на важливі події, нерідко містять унікальну інформацію, що зумовлює їхню цінність як історичного джерела.

Частину документів збірника № 1070 оприлюднив відомий польський історик й археограф XIX ст. Амброзій Грабовський²⁷⁷. Їх активно використовували польські дослідники, насамперед Януш Волінський²⁷⁸. Українські історики з низки причин тривалий час не могли користуватися цією збіркою та лише в наш час починають уводити її матеріали до наукового обігу.

У публікації містяться лише ті вістові листи й новини, що стосуються початкового періоду

війни між Річчю Посполитою та Османською імперією 1672–1676 рр., а саме перебігу подій першої половини 1672 р. на Правобережній Україні, що передували падінню Кам'янця-Подільського. Українська держава в той період перебувала у складній політичній ситуації. Намагання Речі Посполитої та Московської держави її знищити змушували гетьмана Петра Дорошенка шукати союзника деінде. Зокрема, з 1669 р. таким спільником стала Османська імперія.

Оттоманська Порта впродовж 16–17 ст. проводила експансіоністську політику, тому охоче сприйняла протекцію, що посилювала її позиції у Центрально-Східній Європі. Українсько-турецький союз давав Османській імперії більше шансів на успіх у війні проти Речі Посполитої, тим паче, що остання послаблювалася з часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Зіткнення між двома імперіями стало неминучим після поразки об'єднаних сил Дорошенка і кримського хана Селіма I Гірея від військ Речі Посполитої коронного гетьмана Яна Собеського у 1671 р. Значно активізувався пропольські налаштований уманський полковник Михайло Ханенко, суперник Дорошенка у боротьбі за гетьманську булаву. З цього моменту Стамбул розпочинає підготовку до відкритих воєнних дій.

Вістові листи цієї публікації охоплюють період з січня по липень 1672 р. У першому з них (від 05.01.1672 р.) йдеться про контрнаступ Дорошенка, який разом з татарами захопив Тростянець, що був під польською владою. Тут, вірогідно, йдеться про нинішній райцентр Вінницької області. Цей сюжет розвивається в наступних листах із Замостя від 13 і 15 січня (№ 2, 3). Тоді Дорошенко завдав відчутної поразки польським силам і козакам Ханенка. Але вже в листі від 15 січня говориться про те, що Ханенко у свою чергу завдав поразки козакам Дорошенка. Тут особливу цінність мають свідчення про сина Ханенка Павла, який жив у княгині Гризельді Вишневецької (уродженої Замойської), матері короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького, і був відправ-

²⁷⁷ Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / ed. Ambrozij Grabowski. Kraków, 1845. T. 2. 275 s.

²⁷⁸ Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Warszawa, 1983. 233 s.

лений до батька у супроводі пишного ескорту. З інших джерел довідуємося, що перебуванню Павла Ханенка при королівському дворі сприяв колишній гетьман Павло Тетеря (тепер уже брацлавський староста), що йому дякував Михайло Ханенко. У червні 1672 р. гетьманич передав королю Михайлу на сеймі Речі Посполитої присягу козаків Уманського полку²⁷⁹. Потім він лишився при королівському дворі фактично як заручник. Дивно, що про цю постать зовсім не згадується у фундаментальному творі видатного українсько-го історика-генеалога Вадима Модзалевського²⁸⁰.

Лист № 4 стосується переважно тих подій, що відбувалися в сусідній Молдові, хоча в них йдеться і про підготовку турецьких військ до наступу. Про це ж стисло згадується в новині від 21 травня (№ 8). Ці сюжети розвиваються в листі № 5, але тут подіям в Україні відводиться більше місця. Особливо важливими є відомості про вдалий напад кошового отамана Івана Сірка на ординців. Разом із Сірком у цьому нападі брав участь його сват — майбутній молдовський господар Хінкул. Про родичання Сірка з Хінкулом згадується в листі № 7, про який мовиться нижче. Про намір Сірка напасти на Крим сповіщається у листі немирівського підстарости до меджибізького коменданта (№ 6). Але в основному тут йдеться про оволодіння ханенківцями низкою міст Правобережної Гетьманщини, насамперед Уманню, де було схоплено полковника Жеребила.

У листі № 7 розповідається про драматичні події в Корсуні, Летичеві, Чернівцях, згадується про долі полковників Кияшка, Остапа Гоголя (вінницький, потім подільський), Костянтина Мигалевського (подільський, потім корсунський). У новині від 24 травня (№ 9) описано нехиті козаків до Ханенка, причому тут знаходимо унікальне свідчення про його походження. Козаки відмовлялися коритися Ханенку, бо «ми цього кушніра не приймемо», тобто вказували на його міщанське походження, до того ж неваговите. І ця інформація вочевидь правдива, бо В. Модзалевський не знайшов ніяких даних про батька Ханенка, а шляхетство його трьох синів було надано їм лише у 1661 р. Йдеться і про посилення Дорошенка та арешт Сірка. Новина з Кам'янця-Подільського від 26 травня (№ 10) сповіщає про події 21–22 травня. Тут йдеться про очікування наступу турків на Рашків, де стояв гарнізон полковника Зеленецького (оригінальна звістка!). Варто додати, що колишній сотенний центр Брацлавського полку — місто Рашків — у 1925 р. було передано Молдовській Автономній Республіці УРСР, а нині воно є у складі самопроголошеного Придністров'я. По-тім наводяться точні дні про безпосередню підготовку турків до нападу на Річ Посполиту.

У новинах від 25 червня (№ 11) розповідається про ординський наскок на Поділля, згадується про перебування Сірка в Могилеві-Подільському. Того ж дня було написано листи летичівського намісника Анджея Кондрацького (№ 13) та подільського хорунжого Войцеха Гумецького (№ 13). У першому листі детально розповідалося про вищезгаданий напад ординців на Поділля, відзначалося, що у ньому брали участь яничари. У другому йшлося про підготовку до війни Кримського ханства, про налагодження його контактів з черкесами, про перехоплення козаками ханського посла до Халіл-паші. Відзначимо, що Гумецький ці відомості отримав з України від підлясько-го старости (?) Станіслава Кароля Лужецького. Днем пізніше датована новина з Ясс (№ 14), де мовиться про наскок і вперше сповіщається про намір турків захопити Кам'янець-Подільський. Лист Заблоцького (№ 15) кінця червня інформує про підхід військ Дорошенка з союзними турками й татарами під Умань і про переправу турецького війська на лівий берег Дунаю. Нарешті два останні документи датовані 19 липня. Це новина (№ 16) і лист невідомого до коронного польного гетьмана князя Дмитрія Вишневецького (№ 17). Останній був написаний «товаришем». Так у Речі Посполитій звичайно окреслювався шляхтич, член певної хоругви, щоб відрізнити його від рядових жовнірів. У цих документах йшлося про поразку Речі Посполитої під Четвертинівкою від військ Дорошенка, причому документ № 17 написаний безпосереднім учасником битви.

Таким чином, наведені джерела подають досить детальну картину першого півроку польсько-турецької війни 1672–1676 рр., повніше розкривають підготовку до неї Оттоманської Порти, становище Правобережної України. Вони висвітлюють подробиці біографій гетьманів (Петро Дорошенко, Михайло Ханенко), полковників (Іван Сірко, Лисиця, Кияшко) та інших. Додамо, що звичайні тогочасні скорочення як-от: й. м. — його милість, й. к. м. — його королівська мость, й. кн. м. — його князівська мость, п. — пан, нами не розкриваються.

* * *

ЛИСТИ

№ 1

1672, січня 5. Пілашковичі. Новина.

«5 січня 1672. З Пілашкович, де тоді була резиденція його мості пана гетьмана.

Сумні новини принесено сьогодні з України. Дорошенко з усією своєю потугою, перейшовши Буг, підступив з татарами під Тростянець в день святого Яна. Вони вдерлися в місто, забрали всіх

²⁷⁹ Бібліотека-музей князів Чарторийських (Краків). ВР. Спр. № 3912 IV. С. 27, 41–42, 93.

²⁸⁰ Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Ч. 3. Київ; Санкт-Петербург, 2004. С. 46–47.

коней, дуже багато порубали наших. Було там вісім хоругв, полк його мості пана коронного крайчого [Вацлава Лещинського] і драгуни його мості пана гетьмана. Трохи їх відступило до маленького замку, але там ні води, ні куль не мають. Двоє з них, поранені, вночі з замку перебралися на балуку(!) через неприятельський табір до його мості пана Вижицького. Пан Домбровський, товариш його мості пана крайчого, і пан Гумецький два дні штурмували місто. Всієї потуги Дорошенка з ордою дванадцять тисяч. Його мость пан Вижицький пішов з Шаргороду під Бар. Козаки Ханенка на відсіч не хочуть йти, а наші сили слабкі, про відсіч через найбільш внутрішні струни милосердя Бога волає його мость пан Вижицький, а у нас ні жовнірів, ні грошей нема. З міст війська не сміємо гуртувати, бо і мало їх і певно до них не повернулися б, хоч і в містах їм буде тяжко, особливо з кіннями, для яких не приготували сіна, бо зима застала їх у таборі. Його мость пан гетьман часто пригадує як їх два рази наші вигнали з Тросянця в поле і багато неприятеля полягло, але від подальшої потуги зазнали поразки. В інших гарнізонах грошей, куль і пороху не мають. Певно підніметься дух у татар, якщо їм раз пощастило. В містах селяни й козаки (...) *ши, скільки разів це публічно оголошували. [...] Тисяча татар пішло до Паволочі, бо їм хтось сказав, що литва з Пивом йде від Полісся».

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 441 зв. Тогочасна копія)

№ 2

1672, січня 13. Замостя. Новина.

«З Замостя 13 січня.

Я застав у Замості новини, котрі прийшли з України і з Москви до її мость княгині, і виписую їх. Дорошенко після приходу понад десяти тисяч орди зібрав близько десяти тисяч козаків і підступив під Тросянець, де був Ханенко з кількома сотнями кінноти і чотирма хоругвами кінного війська, котрих обложив. Ханенко, вчинивши вилазку з понад сотнею людей, заподіяв неприятелю чималі втрати, але і в своїх поніс не менші. Пораховано, що по тисячі людей полягло як з боку Дорошенка, так і нашого. Бо крім наших людей у хоругвах зібралось до кількох тисяч з цього міста Тросянця, котрі й дали бій, але наші не витримали, їх вибили з міста і вони мусили відступити до малого замку. Але дали знати наміснику, пану Вижицькому, і далі послали до самого пана Вижицького, найбільше пишучи, щоб їм було дано сил і про відсіч. Їм було послано достатньо куль [...]. Про що Дорошенко зрозумівши з перехоплених листів, відступив зі своїм військом від цього Тросянця. У цьому найбільшій шкоди зазнав Ханенко з нашими хоругвами, бо у них забрали їхні коні і речі, коли вони відступали з містечка до замку [...].

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 442. Тогочасна копія)

№ 3

1672, січня 15. Замостя. Новина.

«З Замостя 15 січня 1672.

З України пише пан Прушковський, котрий залишається в Стіні, що козаки напали на хоругви, які були при ньому і вбили кількадесят людей. Але у самих козаків втричі більшими були втрати, а решта втекла. Також Ханенко дав добру відсіч Дорошенку з татарами, що вони відступили на понад десять миль. Але бояться нового їх наступу. Син Ханенка відправлений від її мость княгині (де досі жив) до батька дуже порядно, з кількадесятьма кінних в ескорті, гарно вдягнений. Й інших козаків при ньому вона також вдягла, обдарувала і відправила до князя польного гетьмана (Дмитро Ежі Корибут Вишневецький. — Ю. М.), а він резидує в Ляхвицях. Київські депутати, їдучі на сейм, прибули до її мость княгині. Пан Коваловський, ловчий, і пан Чаплич, київський підстолий, пан Олізар, обраний послом, мають між собою суперечності, заради яких їде пан Коваловський».

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 452 зв. Тогочасна копія)

№ 4

1672, лютого 1. Ясси. Новина.

«Під датою 1 лютого 1672 з Ясс.

У ці дні ми мали відомості з Порти щодо господарської трансакції перед султаном, що колишній господар Дука в Адріанополі вже добре свою справу відправив. А повертаючись до Ясс, зустрів на дорозі посланців, які їхали з Молдовської землі зі скаргою на нього султану, то їх сплундрувавши, кількох наказав стратити. Потім став у Бреїлі з умислом збройною рукою до Ясс для поновлення свого права володаря. Але коли про це довідався султан, наказав його знову привести до себе. Він тепер є в страху, бо і силістрійський паша тримає сторону народу. Однак скоро побачимо хто буде паном цієї землі. Все посольство вирішало, що жодною мірою не хоче бути в підданстві цьому володарю, навіть якби їм прийшлося до останку загинути. [...] Про турка тепер тихо, хіба що паша наказав, щоб Молдовська земля готувала 20 возів ачменю, стільки ж борошна та іншого провіанту, а в Кічанові магазин або швидше склади наказав будувати. [...].

З Могилева. Нашим жовнірам, які втікають до Молдови, платять по два левка на тиждень [...].

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 442. Тогочасна копія)

№ 5

1672, березня 6. Язловець. Новина.

«З Язловця 6 березня.

Господь Бог знає, що буде діятися, коли турок неодмінно намірився з нами воювати. Він за Дунай переправив чимало гармат і татар мають напоготові. А інші татари на минулому тижні галасували у Підлісці (Podlesiu). У нас хвала Господу Богу було тихо і далі нас збереже Господь Бог. Господар

Дука уже уфундувався на господарстві через що великий галас, коли він дав силістрійському пані 500 мішків левків або пангів (rangów). І до того в хаколових (?) селах дозволив йому взяти до неволі 500 людей. Окремо дозволив татарам брати ясир і вони набрали немало. Це почувши, Хінкул з'єднався з Сірком і вдарив з 5 000 на Ясси та сильно пограбував. Далі побачимо, що буде. Наше військо вже було відступило з України на Поділля для відпочинку до двох тижнів. В Покутті мають залишатися до п'ятнадцятого числа цього місяця, а потім є наказ, щоб поверталися в Україну».

(БЧ ВР. № 1070. Арк. 473 зв. Тогочасна копія)

№ 6

1672, квітня 23. Немирів. Лист немирівського підстарости до меджибізького коменданта.

«Копія листу його мості пана немирівського підстарости до його мості пана меджибізького коменданта 23 квітня 1672.

Умань зовсім недавно піддався на ім'я його кор. мосці, спочатку мавши битву у понеділок на другий день після великоддя від раннього обіду до ночі. Уманці вбили насамперед Суліцина (Sulicina), свого наказного гетьмана, потім вбили одніх сердюків, а інших роззброїли. Також Жеребила, найбільшу довірену особу Дорошенка, закували, котрий вже під час замішання втік за місто, його потім вночі з вогнем шукали і знайшли. Те саме вчинили Корсунь, Канів, Черкаси, піддаючись під протекцію їх мостей панів вождів, як його мості пана регіментаря, так і його мость пана запорозького гетьмана. Цього Жеребила ці ж уманці мають везти до його кор. мості, котрі були у його мості пана регіментаря. Але відбулася військова рада, вирішили зараз же йти вглиб з двох боків тільки обложивши Кальник, тепер це відмінилось. Вже його мость пан регіментар мав виступити під Кальник сьогодні або вчора. Виступив з Немирова з військом, щоб тут міг нападати доти, доки не підійде більше нашого війська. А сам пан запорозький гетьман йде просто до Умані, щоб відібрати його на милість й. к. м. На Задніпрі там само вчинила вся чернь. До котрого (!) Солонина, відізвавшись на ім'я й. к. м., обложив Многрішного в Батурині, про котрого непевні висті, але (...) чутка нібито до цього ж часу він вбитий Сірком. Сірко в диких полях пішов на кримську орду з наміром взяти на допомогу калмиків і напасти на Крим. Дай Боже, щоб це сталося».

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 481–482 зв. Тогочасна копія)

№ 7

1672, березня 30. Кам'янець-Подільський. Новина.

«З Кам'янця під датою 30 березня.

Вчора прийшли посли від Ханенка до його мості пана підляського, регіментаря військ й. к. мості, просячи, щоб збирав війська, маючи

нагоду вчинити експеримент з ордою, котрої небагато. Тоді вийшов наказ хоругвам, щоб 19 березня зібралися під Летичевом. Ці ж привезли автентичний універсал Дорошенка, котрий бунтує козаків Ханенка і чернь, аби до нього, а не до Ханенка, збиралися, обіцяючи їм свою ласку. Хінкула, Сірка як свого свата (бо свою дочку видав за Сіркового сина) посадив на Молдовському господарстві, як чути. Його мость пан підляський, регіментар війська, за послами Ханенка прибув до Кам'янця. Посли дають знати, що чернь Дорошенка забила двох своїх полковників Ганібила (Hanibylę) (Жеребила?) корсунського і Гамалію паволоцького, також корсунського писаря. Орду по містах не пускають зовсім, прислали до Ханенка просячи про швидку допомогу. Також послали і до пана Пива, щоб якнайшвидше наступав на Корсунь. За цим присланням Ханенковим пішов з військом його мость пан підляський в Україну, але з початку пішло якнайшвидше кілька хоругв, бо так просив Ханенко. Кияшко також був у Ханенка і затягає військо на його ім'я в Черніївцях. Все наше військо рушилося і мало стати вчора під Летичевим. Кияшко перейшов на наш бік і виконав присягу на вірність королеві його мості перед Ханенком, за котрого [Кияшку] клопочеться, щоб його мали за свого і затягає в Черніївцях на ім'я короля його мості. Гоголь з Костянтином пішли з Ясс з господарем Дукою до Валахії. Твердять, що двадцять тисяч турецького війська нібито мали переправлятися на цей бік Дунаю. Але чути, що воно дуже нужденне, ледь не повернулося».

(БЧ ВР. № 1070. Арк. 473 зв. Тогочасна копія)

№ 8

1672, травня 21. Кам'янець-Подільський. Новина.

«З Кам'янця 21 травня.

Пишуть, що молдовські бояри послані до господаря повернулися до султана. Кажуть, що найвищий візир вирушив [в похід], але в якій потузі не можуть знати».

(БЧ ВР. № 1070. Арк. 498. Тогочасна копія)

№ 9

1672, травня 24. Брацлав. Новина.

«З Брацлава 24 травня.

Його мость пан регіментар ще залишається на своєму старому місцю в Немирові. Ханенко ж дуже м'яко поводився з фортецями, які обсажені були вояками Дорошенка. [Вони йому не підкорялися], хоча він пробачив їм за їхню прихильність, але побачив, що без нашого війська не можна нічого вдіяти. Коли ж голосно казали, що ми цього кушніра не приймемо, хіба що його королівська мості будемо служити, і він мусив з нічим відступати до Ладижина. А між тим Дорошенко зміцнюється і хоча вийшов з Чигирина

до Островка, тепер однак поставив у Чигирині гарнізон з двох тисяч турків, а ще вісім тисяч мають прийти до нього. Білгородська, Буджацька орда скоро (?) сподіваються на Україну. Про Сірка теж відомість, що московити із старої неприязні схопили його і попровадили до царя. Він був пустився до калмицьких татар, прагнучи їх затягнути і про Крим подумати, але йому мали перекрити шляхи і взяли його. Листи Дорошенка писані до турецького султана були перехоплені людьми Ханенка. В них Дорошенко пише, обіцяючи туркам частину України за допомогу(?)».

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 498. Тогочасна копія)

№ 10

1672, травня 26. Кам'янець-Подільський. Новина.

«Знову з Кам'янця 26 травня.

21 травня в минулу суботу перед вечором прийшов до нас під місто регімент його мості пана Денгофа, котрий був над гарнізоном в Рашкові. Цього ж регіменту його мость пан майор сказав нам, що в шести від Рашкова в Тягині бачили шість тисяч турків, котрі були у великому страху, що не тільки вдень, але й вночі не розсідлювали коней і чатували, взявшись за віжки. Ханенко поставив у Рашкові Зеленецького з кількома сотнями козаків.

22 травня приїхав один вірменин, значний кам'янецький купець і міщанин. Його допитали старші пани, тобто від пана коменданта. Він сказав, що по обох берегах Дунаю стоять турецькі війська і щоденно по кількасот переправляються через Дунай. Власне під Кам'янцем наміряються зібратися, однак мають йти під Окоп. Кількасот наметів вже бачив на цьому боці Дунаю. В цей час було війська, як він вважає, понад двадцять тисяч, але щодня їх прибуває. З Хотина привезли якогось француза, котрого турки схопили на морі і він був у них в'язнем. Цей каже те, що бачив і був між цими військами, коли їх у півтора милях від Адріанополя переписували, рахує це військо на сорок тисяч, не рахуючи того, що прибувало.

Цей же бачив міст через Дунай і скрізь у Молдовській землі на переправах будуються мости і готують провіант. Його мості пану підляському добре ведеться, хоча не у великому ескорті жовнірів, бо лише з трьома хоругвами залишається під Кам'янцем. Однак скоро прибуде нашого війська до його мості, як тільки Кальник і решта України схиляться до нас [...]».

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 498 зв. Тогочасна копія)

№ 11

1672, червня 25. Меджибіж. Новина.

«З Меджибіжа 25 червня 1672 року.

Підтверджують відомість з Бару від 23 ц. м. про прихід орди в Україну, котра 20 числа йшла біля Вінниці, Ніжановиць і тут, йшли до Браїло-

ва. В перший набіг напало кілька тисяч під Немирів. Після їхнього відходу наш гарнізон відтіля вийшов, почувши про велику потугу кримського й турецького війська, боячись що не зможуть витримати велику неприязельську потугу, бо від них міщани цієї ж ночі повтікали до лісів. Взявши відомість, що його мость пан регіментар мав раду щодо цієї орди і тоді ухвалили, щоб польське військо залишалися на квартирах. Сам його мость пан регіментар мав залишитися в Брацлаві з полком князя Острозького, а його мость пан Прушковський з полком й. к. м. — в Ладижині. Про московське військо є відомість, що воно стоїть над Дністром, а Сірко в Могилеві, маючи пильне око на Чигирин. Він чекає тільки того, щоб ця орда оголосила і щоб її більше прийшло. Тоді Дорошенко, який теж сподівався орди, вийшов би з Чигирина.

Пост скриптум. Білгородська орда з турками, також нуредін-солтан прийшли і зараз же Дорошенко з'єднався з ними коло Кальника й Немирова. Йдуть на Вінницю. Його мость пан підляський певно пішов з військом в Подністров'є і при Ханенку залишив кілька хоругв. Ханенко послає до короля й. м., просячи про допомогу. З Ясс. Війна неодмінно почнеться, бо турецькі війська збираються. Подають, що за вісім днів мають стати, тільки чекають польського посла (котрого до них відправили, пана Бейковського, що був радником (consiliatorem) союзу). Назустріч йому на хотинський кордон послали чауша, щоб швидко спішив. Молдовани чекають на останню декларацію виходу в поле коли вже військові спорядження і фінанси були готовими.

(БПАН ВР. № 1070. Арк. 507 зв. Тогочасна копія. Інший список зберігається в ДА у Кракові. Ф. «Зібрання Піночі». № 372. Арк. 228)

№ 12

1672, червня 25. Кам'янець-Подільський. Вістовий лист подільського хорунжого Войцеха Гумецького.

«Копія вістового листу з Кам'янця 25 червня 1672.

За листовне навідання вельми вдячний в. м., м. м. пану. А що мені в. м., м. м. пан, зволив писати у своєму листі про авізи, у нас всі співають пісеньку, що буде турецька війна, оскільки є всіляка поганська готовність. Від його мості пана підляського з України мав відомість, що кримський хан погодився з черкесами і обіцяє прийти до нас після перепочинку коней. До Халіл паші він відправив одного мурзу з упоминком для нього — черкешенкою. На цього мурзу напали козаки в Кочубеї, вбили самого мурзу і ханського писаря, а інших взяли в полон. Тоді Ханенко послав цих полонених до й. к. м. разом з великою торбою листів, з яких й. к. м. може поінформуватися про неприязельські наміри. Черкешенку Ханенко відіслав

королеві її мость. Сірко за Дніпром звільнений з ув'язнення, став задніпровським гетьманом.

Войцех Гумецький, подільський хорунжий».
(БПАН ВР. № 1070. Арк. 508. Тогочасна копія)

№ 13

1672, червня 26. Летичів. Вістовий лист летичівського намісника Анджея Кондрацького.

«Копія відомостей з Летичева 26 червня.

В. м., м. м. пану, повідомляю, що в суботу сталася у нас велика тривога, бо у четвер і п'ятницю прийшло 3 000 орди і 2 000 яничарів до Кальника і дуже велика тривога сталася в Україні. Мусило наше військо, яке рушило з табору в поля, відступити, а по містах позакриватися при деяких фортецях і щоденно в обережності виглядати орду і по селах не сидіти людям та шляхті в домах. Бо це певно, що вже орда в Україні з'єдналася з Дорошенком; і не тільки орда, але й турки вже на цьому боці Дунаю. Котрих вже щоденно сподіватися треба, особливо орди, яка має розділитися на три частини в чамбул і певно в ці дні мають пустити загони. Котрих вже не чути і, не покладаючись на сторожу, щоденно своїми очима треба її виглядати.

Анджей Кондрацький, летичівський намісник».
(БПАН ВР. № 1070. С. 508 зв. Тогочасна копія)

№ 14

1672, червня 27. Ясси. Новина.

«З Ясс 27 червня.

Явно кожному, що турецький султан з великим візиром веде військо і за кілька днів стане біля Дунаю, а після святого Петра руського зразу має вирушити під Кам'янець. У них добре приготування і так думають, що з цією атакою недовго затримуються. Кримський хан вже тринадцять днів як з кримськими ордами вийшов з Криму. Частина турецького війська з двома пашами переправилися через Дністер, взявши з собою кілька тисяч піхоти яничар і всю буджацьку орду, пішли до Чигирини на допомогу Дорошенку. Там вони з'єднуються з ханом і нападуть на Корону Польську. Тим часом великий візир підступить під Кам'янець і буде його штурмувати. Треба б місто завчасно зміцнити провіантом, гарматами і порохом, щоб воно могло втримати такі стусани. Бо чимало потуга туди прийде, також і посполити рушення треба, щоб воно якнайшвидше стало коло Львова, громило татарські загони, поки до них прийде інша допомога».

(БПАН ВР. № 1070. С. 508 зв. Тогочасна копія)

№ 15

1672, червня 29. Меджибіж. Вістовий лист меджибізького коменданта Станіслава Заблоцького.

«Копія відомості з листу з Меджибіжа 29 червня.

Що маю свіжих відомостей з України, це повідомляю в. м., м. м. пану. Достовірно, що Дорошенко коло Умані став табором, маючи при собі орду, яка вийшла під сто тисяч з двома пашами. Оскільки нам загрожує така ординська потуга, яка вже тут, в Україні, як дома, треба нам бути постійно обачними. Я послав своїх певних шпигунів, що нового вони принесуть, повідомлю.

Станіслав Заблоцький, меджибізький комендант».

(БПАН ВР. № 1070. С. 509. Тогочасна копія)

№ 16

1672, червня 30. Могилів-Подільський. Новина.

«З Могилева 30 червня.

Дорошенко стоїть у одній чи півтори милі від Умані, звідки часто нападає роз'їздами, але його не раз били уманські козаки. Війська має при собі разом вісім тисяч з турками, козаками й татарами. Видав свої універсали до міст, щоб йому знову піддавалися. Цей універсал перехоплений і у його мості пана регіментаря залишається. Московське військо мало переправитися через Дністер з Ромодановським, з ним повинно бути двадцять тисяч. Сірко теж на Запорозжі має трохи московського війська, при Ромодановському крім московського війська мають бути задніпровські полки, котрі йдуть нам на допомогу. Халіл-паша стоїть під Кілією і кілька тисяч війська, котре має піти до Дорошенка. Його мость пан регіментар добре укріпивши гарнізонами Умань, Брацлав і Ладижин, сам прийшов під Могилів. Дурак з Хінкулом пішли для ліпшої відомості, уже повернулися і сказали, що турок цілком готується воювати. З тих хоругв, котрі прийшли під Могилев з його мостю паном регіментарем переправилося в Молдовський край з його мостю паном Павловським і його мостю паном Лаським 600 жовнірів, де набравши бидла й овець, повернулися. Знову 28 червня пішли тринадцять рот у Молдовський край, але їм послужило щастя абияк. Деякі дістали бидла і овець, однак піхота, котрій дісталось двісті голів бидла, вийти не могли, бо кількадесят піхоти було при цьому бидлі. Каралюсі (Karalusie) напали, відбили своє бидло і потріпали наших. 29 червня єврей-перекладач Іваницький повернувся з Кілії, котрий на власні очі бачив, що двадцять дев'ять галер приплило до Кілії, навантажені лише ядрами, порохом, ланцюгами і гарматами, на кожній галері по триста яничарів, по чотириста невольників, котрі працювали веслами. Халіль-паша має сорок дві тисячі війська і стоїть там, де збудований міст. Білгородська орда не пристала до нього, котрі сліпих і хромих залишивши в домах, вийшли. Турки, котрих шість тисяч зимувало в Умані, повернулися додому через нездорову воду, їх багато поздохало».

(БПАН ВР. № 1070. С. 509. Тогочасна копія)

№ 17

1672, липня 19. Бар. Новина.

«Різні авізи про поразку наших під Четвертинівкою.

З Бару 19 липня 1672 року.

Повідомляємо в. м. пану, що вчора рано наше військо за Четвертинівкою до Батога розгромлено. А це сталося так, як ці втікачі кажуть, хоча різно, що й. м. пан регіментар з Ханенком послали одному полковнику на відсіч, але він, не довіряючи своїм силам, відступив і гарнізон з одного містечка, звівши з Ладижина, прогнав цю орду, котра на нього напала, аж за Буки. Ханенко пішов до Ладижина з усіма своїми вояками, сказавши й. м. п. регіментареві, що війни не буде, оскільки ми татар прогнали. На це й. м. п. регіментар сказав, що треба бути обережним і на тому місці залишився надовго. Коли орда почала переправлятися. Ми ж їх зможемо при милості Божій зараз прогнати і так сталося, бо кілька разів потужно її тиснули. Але їх більше прибуло з другого берега. Було наказано нашому війську вже не битися, а відступати. Цей відступ був у доброму порядку і нашим зовсім не шкодив неприятель, аж поки під Четвертинівкою наші стали переправлятися. Там всі драгуни й. м. пана Лінкальза загинули. У самому містечку орда багато наших порубала, а пізніше кілька хоругв, котрі йшли в резерві, всі полягли. Все військо пішло одні до Ладижина, інші до Тульчина, але й досі невідомо, кого Господь Бог зберіг від смерті.

З Брацлава 19 липня. Від й. м. пана коменданта повідомляю в. м. пану, що й. м. пан підляський з Ханенком під Ладижином пішов вчора під Четвертинівку, де натрапивши на неприятеля, вдарив, але програв битву і мусив втікати під Ладижин. Неприятель їх гнав і куди повернув один Господь Бог знає. Ханенка ще не могли знайти. Дорошенко з турками виступає на тому боці Бугу, а татари на цьому боці. Господь Бог знає як ми тут залишимося, бо вже місцеві шляхи відрізані (?). Про дії Дорошенка нема відомостей.

Оказія для удару по неприятелю. Були до наших листи від серденят, послані через одного козака. В цих листах писали до Ханенка, запевняючи його, що якби наші вдарили на неприятеля, вони б мали в тилу турків і Дорошенка, але на(...)*, тільки наших в то подати».

(БПАН ВР № 1070. Арк. 522. Тогочасна копія. Інший список зберігається у Держархіві (Краків). Ф. «Зібрання Піночі». № 372. Арк. 231)

№ 18

1672, липня 19. Бар. Лист одного товариша до князя Димитрія Вишневецького (?).

«Копія листа одного товариша до князя й. мості, котрий був у цій битві під Четвертинівкою.

Думаю, що в. кн. мость уже маєш досконалу реляцію про значну поразку на Батозі, однак

і я з моєї повинності опишу те, що з нами діялося і в якому становищі є тепер військо. Насамперед коли ми йшли з-під Бару під Ладижин і приходячи під Ладижин, були у трьох милях від Ладижина, то стали на попас. Тут дає знати Ханенко, що орда обложила один запорозький полк в містечку Четвертинівці. Ми негайно вирушили і пішли просто до Ладижина. Там ми застали Ханенка, який вже був готовий з табором в полі. Ми поставили свій табір під Ладижином і пішли на цілу ніч. Прийшли ми до орди вже темної ночі, тому чекали світанку. Коли почало розвиднюватися, й. м. пан регіментар дав знати і наказав мені вдарити на неприятеля. Його ми потужно відтіснили на той бік переправи, дали відсіч запорожцям і з'єдналися із своїми козаками. Однак три тисячі орди не хотіли відступити від цієї переправи. Потім знову цей же п. регіментар наказав мені переправлятися із полком в. кн. мості. Як ми вдарили, то загнали їх в Буг, вважаючи в сам козацький табір і між турецькі намети. Бо коли ми йшли через Буг, по нас з табору били з гармат і не тільки гарматні, але й мушкетні кулі нам шкодили. Коли ми після цієї вікторії почали йти з поля, було дано знати нурадин-солтану, що хан вже в милі і тут же до хана прийшло вісім тисяч добірної орди. Тоді вони почали переправлятися через Буг до нас в кількох місцях, а інші не обираючи броду, вплав пішли до нас. Всією потугою вони вдарили на нас, але не можучи зразу розірвати нас, мали з нами бій на добрі півмилі. Тоді наше військо досить добре трималося. Боронилися полками, відступали і билися, помагаючи один другому. Але коли ми вже переправлялися через річку Батог, там під час загального замішання вони вдарили на нас, прагнучи розірвати. Але на переправі коло грібельки був спішений полк й. мості пана польного писаря (Стефана Станіслава Чарнецького. — Ю.М.). Військо ж, котре було вже змішане на цій переправі, пішло в розсипну, а цей полк загинув, бо з них втекло лише семеро. Там попрощалися п. Попіль, пан Божецький, пан Кошовський і пан Рончковський і подякували за компанію знаку в. князівській мості; також рядової челяді понад двадцять. Ми ж зразу пішли до Ладижина і кілька днів нас навколо Ладижина облягала орда. Вона стоїть турками і з Дорошенком під Керзнівкою (Kierznówką) у півтора милі від Ладижина; зовсім понищила нам пашу для коней [на той випадок], якщо цілком вийде тамтешнє військо й піхота. Тому п. регіментар прагнучи, щоб їх мость панове гетьмани якнайшвидше дали нам допомогу, попросив мене, щоб я про все розповів й. м. п. маршалку, бо якщо протягом двох-трьох тижнів не буде нам допомоги, то певно загине все це військо. Ханенко, не чекаючи нас під час цієї оказії, тікав з табором. Врешті разом зі своїми козаками, табором і артилерією втік спочатку

до Ладижина, а тепер він є з нами в облозі. Але бачу, що з нього мала допомога Речі Посполитій, бо нема у нього своїх людей і двох тисяч. Всі городи піддалися Дорошенку крім Ладижина, Брацлава й Умані, але думаю, що й Умань скоро брикне до цього підданства городів. Початком цього був брацлавський полковник Лисиця, котрий першим піддався в Тульчині. Що я призабув, то вчиню добру усну реляцію вашій князівській мості».

(БПАН ВР. № 1070. С. 522–522 зв. Тогочасна копія)

ДОДАТКИ

РЕГІСТРИ ЛИСТІВ В. БОРЕЙШИ ДО ПІДКАНЦІЛЕРА І ПОЛЬНОГО ГЕТЬМАНА ВКЛ МІХАЛА КАЗИМИРА РАДЗИВІЛА (АРХІВ ГОЛОВНИЙ АКТИВ ДАВНІХ У ВАРШАВІ. Ф. «АРХІВ РАДЗИВІЛІВ». ВІДДІЛ 5. № 1156)

№ 1

1672, квітня 15. Варшава.

4 000 молдаван піддалися нашим і є при Ханенку. Вони радять зруйнувати міст через Дунай, який збудували турки. З Ясс прийшло понад 6 000 яничар, але невідомо куди мають йти. Вісті з України. Нашому війську щастить, часто перемагають козаків. Немирів вирубали, Кальник обіцяє піддатися, чимало козаків переходить на бік Ханенка. Пан підляський з Ханенком йдуть під Чигирин, що дуже не смакує Дорошенку, у якого мало війська. Орди тільки 500 кінних, жодних підкріплень не дали. Що бачачи козаки, полками відходять від Дорошенка, особливо Черкаський і Корсунський. Дорошенко думає схилитися на бік к. й. м. і тому наказав звільнити від ув'язнення дружину Ханенка. Зичить згоди з Ханенком.

№ 2

1672, квітня 22. Варшава.

Новини з пошти. 30 тисяч кінноти і 60 тисяч піхоти вийшло з Константинополя, йдуть на Україну. Виплило також 3 тисячі галер з провіантом, а кількасот з гарматами, стрілами. Міст через Дунай побудували на 100 «штуках». Молдавани біля Кам'яця забирає бидло. Дорошенко з Ханенком приходять до приязні, домовляються про булаву, Ханенко також сватає «дочку Дорошенка за свого сина». Султан декларував через свого посла Барана Штума (Barana Sztuma) 12 000 війська і послав на угорські кордони.

№ 3

1672, червня 3. Варшава.

Лист Дорошенка до візира латиною, в котрому повідомляє про наші війська, просить допомоги. На це йому відповіли, що «важко селянину з бандолетів стріляти» (?). Калиські (?) посли повідомляють, що Ханенко під присягою сказав, що нібито хтось дав Дорошенку 10 тисяч золотих, але з ордами не наступав.

№ 4

1672, липня 27. Варшава.

Бізинський їде до Туреччини. Вчора прийшла пошта до короля, що хан з ордами увійшов в Україну і стоїть під Чигирином, але цьому не вірять. Візир з 100 тисячами йде через Дунай до Кам'яця.

№ 5

1672, червня 1. Варшава.

Дорошенко з ханом і двома господарями стоять з військами в Україні. Приїхав син Ханенка. Завтра буде мати аудієнцію у короля. Просить щоб король мав особливий респект і щоб козацькі хоругви були включені в кварцяні роти для отримання грошей.

REFERENCES

- Grabowski, A. (Ed.). (1845). *Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*. (Vol. 2). Kraków [in Poland].
Modzalevskiy, V. L. (2004). *Malorosiyskii rodoslovniki*. (Vol. 5, is. 3). Kyiv; Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
Woliński, J. (1983). *Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Warszawa [in Poland].

Дата надходження до редакції: 07.08.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 26.08.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Oleh IVANIUK,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Поліна БАКИКА,

студентка Факультету права
та міжнародних відносин
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Polina BAKYKA,

Student at the Faculty
of Law and International Relations,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: pabakyka.fpmv23@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-7160-9010>

«Митні історії» у подорожніх записках мандрівників 19 ст.

Стаття розглядає коло питань, пов'язаних з перетином європейських кордонів подорожніми з територій Російської імперії та діяльністю митниць. Автори проаналізували подорожні нотатки, щоденники, спогади, листування О. Бодянського, Г. Галагана, А. Глаголева, П. Ковалевського, І. Срезневського та інших. Встановлено, що найбільше уваги мандрівники приділяли перетину російсько-австрійського кордону і відповідно — російській та австрійській митницям. На це було кілька причин. По-перше, основні сухопутні транспортні шляхи до Франції, Британії, німецьких земель пролягали через Австро-Угорські володіння. По-друге, з російською та австрійською митницями був пов'язаний перший досвід перетину кордону. Як найбільш фахову мандрівники відзначали діяльність британської, бельгійської та французької митниць. Визначено типовий перелік заборон на ввезення або вивезення певних товарів, зокрема тютюну, чаю, друкованої продукції, як-то: книги, ноти, газети тощо. Огляду підлягали й листи сторонніх осіб, які не належали мандрівникам. З певних причин, зумовлених специфікою російської імперської внутрішньої політики й цензурними заборонами, подорожні вдавалися до контрабандного переміщення друкованої продукції. Протиправні дії під час перетину кордонів європейських країн були пов'язані із незнанням місцевого законодавства, значними, за суб'єктивними міркуваннями, розмірами мит, відсутністю інформації про наявність в орендованому транспорті заборонених товарів.

Ключові слова: митниця, подорожні записки, мандрівники, європейські країни, контрабанда.

“Customs Stories” in the Travel Notes of Travellers of the 19th Century

This study explores issues related to the work of customs and border crossings by travellers from the territories of the Russian Empire. The article analyses travel notes, diaries, memoirs, and correspondence of several Ukrainian and Russian travellers who journeyed through European countries during the 19th century. The research primarily focuses on the narratives of Ukrainian and Russian travellers, including O. Bodyansky, H. Halahan, A. Glagolev, P. Kovalevsky, I. Sreznevsky, and others. It was found that travellers paid the most attention to crossing the Russian-Austrian border and, accordingly, to Russian and Austrian customs, there were several reasons for this: first, the main overland transport routes to France, Britain, and the German lands passed through Austro-Hungarian territories. Second, the first experience of crossing the border was associated with Russian and Austrian customs. However, travellers considered the work of British, Belgian, and French customs to be the most professional. The study identifies a typical list of prohibitions on the import or export of certain goods, such as tobacco, tea, printed materials (including books, sheet music, and newspapers, especially during the rise of revolutionary movements in Europe), and others. The letters of third parties, not belonging to the travellers, were also subject to inspection. Due to certain reasons defined by the specifics of Russian imperial internal policy and censorship bans, travellers resorted to smuggling printed materials. Illegal activities during border crossings in European countries were

associated with ignorance of local laws, significant customs sizes (according to subjective considerations), and the lack of information about the presence of prohibited goods in rented transport. The study also reveals that rumors about customs officials' bribery and horrific inspections were mostly unfounded. However, travellers did document numerous instances where officials violated the law and exceeded their official powers.

Keywords: customs, travel notes, travellers, European countries, smuggling.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Іванюк О., Бакика П., 2024

На початку 19 ст. активізувалися подорожі громадян за кордони Російської імперії. Не останню роль відіграли наполеонівські війни, під час яких частина дворян, які служили в імперській армії, відкрили для себе низку європейських країн. Разом із тим прикладом для наслідування стали подорожі царської родини. Стимулював мандрить розвиток шляхів сполучення та транспорту.

Подорожі за кордон передбачали не лише його перетин, але й проходження митного контролю, що формувало у мандрівників різномірний життєвий досвід. Кожна держава мала власну законодавчу базу, що визначала принципи функціонування митниць, а отже подорожні стикалися не лише з різними заборонами, але й зі специфічними особливостями їхньої діяльності. Перетинаючи кордони європейських країн, мандрівники набували власних позитивних, комічних, а іноді й «трагічних» митних історій. Останні, зазвичай, траплялися тоді, коли мандрівник володів товарами або речами, що були заборонені для ввезення, або чиновники вдавалися до свавілля, перевищували свої службові повноваження.

Проблема подорожей європейськими країнами підданих Російської імперії — дворянства з теренів України — вже ставала об'єктом наукових пошуків, зокрема у розвідці Євгена Ковальова, присвяченій аналізу мандрівних практик в Європі першої половини 19 ст.²⁸¹, та в характеристиці закордонних поїздок як частини культурних уявлень еліти, зробленій Катериною Грищенко²⁸². Тенденціям мемуарної та мандрівної літератури західноукраїнських письменників другої половини 19 — першої половини 20 ст. присвячено колективну монографію Інституту українознавства імені І. Крип'якевича²⁸³. У царині юриспруденції з'явилися поодинокі дослідження з історії митної справи у європейських країнах. Зокрема, Борис Кормич розглянув процес трансформації сутнос-

ті мита від збору за провіз товарів до загальнодержавного податку²⁸⁴. Однак висвітлення питання перетину кордонів європейських країн і діяльності митних служб у наративних джерелах, якими є щоденникові записи, так і не стала окремим предметом дослідження.

Метою статті є розгляд ознак функціонування європейських митниць у 19 ст., а відтоді — проблем, що виникали у мандрівників під час перетину кордонів, на матеріалі їхніх подорожніх нотаток.

Основу наукової розвідки складають дорожні записи й листування підданих Російської імперії мандрівників Осипа Бодяньського, Григорія Галагана, Александра Глаголева, Павла Ковалевського, Ізмаїла Срезневського та інших. Характерною ознакою цих дописів є фрагментарність розповідей, суб'єктивність суджень, що їх автори формулювали під впливом емоцій і досвіду. Ще однією притаманною цим джерелам рисою є те, що жоден із авторів не розглядав тему пригод на митниці як основну.

Відбір досліджуваних подорожніх записок визначається кількома критеріями, зокрема: інформативністю — поза увагою залишилися твори значної частини авторів, які, описуючи власні враження від подорожей, не подавали відомостей про європейські митниці; популярністю текстів і охопленням читацької аудиторії; різномірністю досвіду — подорожуючи, автори тревелогів мали як позитивний, так і нейтральний або негативний досвід спілкування з митниками; етнічною приналежністю авторів — подорожні записки належать представникам різних культур і різних народів, які проживали на теренах Російської імперії, зокрема українцям, росіянам, вірменам, що визначає відмінності у сприйнятті типових ситуацій.

Загальні уявлення про європейські країни й очікування від перетину кордону зазвичай фор-

²⁸¹ Ковальов Є. Подорож як пізнання світу і самого себе. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів; упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2019. С. 5–13.

²⁸² Грищенко К.С. Закордонні мандрівки як складова дворянської культури першої половини XIX ст. (на матеріалах родини Герсеванових). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2013. Вип. 11. С. 37–43.

²⁸³ Стратегії мемуарної та мандрівної літератури західноукраїнських письменників другої половини XIX — першої половини XX століття: колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.

²⁸⁴ Кормич Б.А. Історія розвитку митної справи в Європі: періодизація та основні тенденції. *LEX PORTUS*. 2016. № 1. С. 51–63.

мувалися під впливом оповідей і чуток, які поширювалися співвітчизниками, що вже мали досвід подорожування за межами Російської імперії, а також визначалися власними негативними враженнями від бюрократії та хабарництва, з якими доводилося стикатися на батьківщині. Проте реалії переважно не збігалися з тими жакливими історіями, що побутували у суспільній свідомості, а особисте знайомство мандрівників з європейськими митницями зазвичай не було негативним.

Перетинаючи кордони, автори записок переважно фіксували особисте спілкування з різними чиновниками й вдавалися до загальних описів митниць. Якщо мандрівник подорожував суходелом, то знайомство з Європою здебільшого розпочиналося з перетину російсько-австрійського або російсько-пруського кордону. Саме тоді й з'являлися у подорожуючих перші особисті митні історії.

Ось такий опис перетину російсько-австрійського кордону подав перекладач і педагог, уроженець Харківської губернії Олександр Клеванов. Він писав: «Ось ми перетнули кордон, нічим, втім, різко не позначений, і зупинилися біля нашої Вержболовської митниці. Величезна будівля, що відповідала величчю держави; простора зала, куди занесли наші речі та склали акуратно на довгі, у формі літери П, прилавки, увічливість і акуратність обслуговування, уважність — усе це справляє враження. Біля речей кожного пасажира стоїть артільник; він і розв'яже, й відімкне, й знову запакує, і віднесе, й навіть “на чай” не попросить, тому що вони по 10 коп. за кожну валізу й тюк отримують від казни. Ставлення начальника, який видає паспорти, увічливе й уважне, кардинально відрізнялося від зверхнього й грубого ставлення пана, який кликав нас до віконця для видачі паспортів на Австрійському кордоні»²⁸⁵.

Позитивний досвід перетину австрійського кордону транслював Ізмаїл Срезневський, який упродовж 1839–1842 рр. перебував у науковому відрядженні за межами Російської імперії. Автор подорожніх записок навів діалоги з митниками. Він писав: «У Петерсвальді австрійська митниця: записали наші паспорти й оглянули речі. Мені говорили, що цей огляд буває не без неприємностей для подорожніх; здається, це неправда: усі мої речі було складено у 2-х Reisesaek'ax²⁸⁶, і якби забажали оглянути їх докладно й спритно, то бід-

ним книгам, швидше за все, дісталося б, та й одяг могли порвати. Нічого цього не було: на питання чиновника, що я везу із собою, я відповідав: “Одяг, білизну, книги, зошити, — якщо ви бажаєте оглянути, то я витягну усе, — мені лише жадалося б, щоб я виймав самостійно, тому що інший може щось пошкодити”. — “Ви подорожуєте”? — запитав мене чиновник. — “Так”. — “Листів у вас немає?” — “Є листи, які я отримував від знайомих і рідних”. — “А запечатаних листів до кого-небудь — немає?” — “Ні”. — “Ну я не буду чіпати Ваших речей: певен, що Ви кажете правду”»²⁸⁷.

Так само обійшлося без ускладнень, коли І. Срезневський повертався на батьківщину. Він згадував: «Вереска вважається містечком, а сама по собі занедбане село з дерев'яною церквою. Тут угорська митниця: у ній візували мій паспорт. Далі підніматися ми почали у гору... Під горою крихітне село Клинець і у ньому галицька митниця. Паспорт мій знову був візований, однак речей не оглядали. Йдучи до канцелярії, я залишив вартовому ключі від валізи й лантуха, а він передав їх кучеру із словами: “точно нічого немає забороненого, інакше не був би так унженірт”»²⁸⁸. Повернувшись до транспорту, я отримав від нього титули “милості” і “доктора” і “щасливу путь”»²⁸⁹.

Публіцист і літературний критик Володимир Дедлов (Кігн-Дедлов), знайомлячи читача із власною мандрівкою через землі Пруссії, писав: «За пів версти від кордону митниця. Двоповерховий кам'яний будинок, брудні сходи, а на них нікого. Зайшли у брудні сіни, потім у неохайну кімнату й віддали наші білети митному солдатику з пронизливими, як у яструба, жовтими очима. Через хвилину він їх нам повернув, і ми поїхали далі. Попереду видко шлагбаум; перед шлагбаумом будка вартового й маленький будиночок; за шлагбаумом будиночок більший з вивіскою, яка повідомляє коротко «Post Amt» (пошта). Post Amt була вже у Пруссії, вартовий у папасі з рушницею та багнетом наш... до нас підійшов митний ундер, недбало повітався, допитливо зазирнув нам у очі, менш допитливо у білети — махнув рукою, щоб ми їхали... Німці не зустріли нас ані шлагбаумами, ані вартовими з багнетами, ані вигою паспортів...»²⁹⁰.

Досвід перетину кордонів у німецьких землях неодноразово описувався й у описах подорожей родини Галаганів. Під час власних мандрів Г. Гала-

²⁸⁵ Клеванов А. Путевые заметки за границу и по России в 1870 году. Москва, 1871. С. 373.

²⁸⁶ «Reisesaek'ax» — дорожніх кейсах.

²⁸⁷ Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839–1842. Санкт-Петербург, 1895. С. 62.

²⁸⁸ Вочевидь, мається на увазі німецьке «ungeniert» — невимушений.

²⁸⁹ Срезневський І.І. Путевые письма... С. 319.

²⁹⁰ Дедлов В. Вокруг России. Польша — Бессарабия — Крым. — Урал — Финляндия — Нижний. Санкт-Петербург, 1895. С. 62–63.

ган²⁹¹ нотував: «У Рюмберзі — митниця, нас пропустили, нічого не запитуючи, лише подивилися паспорти. Підїжджаючи до Нейштату, першому, тобто прикордонному місту Саксонії, ми дуже боялися огляду на митниці за наш чай і тютюн, хоча наважились, не приховуючи, оголосити, скільки у нас чого... на вїзді нас зустрів чиновник, дуже ввічливо запитав, чи не маємо ми якоїсь контрабанди. Ми це вважали ще австрійською митницею, тому що ані хвилини нас не зупиняли. Ми відповідали, що нічого не маємо. Усі очікували на саксонську митницю. Яким же був наш подив, коли, приїхавши до Нейштату, ми запитали, де ж митниця, нам сказали, що ми її проїхали»²⁹².

Подальші подорожі Європою давали змогу порівняти митний сервіс Російської імперії з роботою таких самих закордонних служб. На думку переважної більшості мандрівників, однією із найкращих в обслуговуванні була англійська митна служба. Спираючись на власний досвід, перекладач, письменник-мемуарист, видавець Микола Греч зазначав: «Просто перед нами Лондонський міст (London Bridge); праворуч велика ошатна будівля митниці (Custom House). Пароплав наш зупинився між безліччю інших. Б'є сім годин. ...Приміщення митниці відкривається о дев'ятій. Почекаємо. Речі наші було завантажено у човен і відправлено до берега, де їх підняли, кожну окремо, спритно, легко, обережно, й потім віднесли до митниці. Ми зайшли у будівлю митниці та дочекалися у приймальні. Входить чиновник і прохає тих з нас, хто не має честі бути англійськими підданими, пройти до іноземного відділення (alien-office), що розташовується у будівлі митниці. Привітний чиновник, який сам і становить усе відділення, бере наші паспорти, вносить їх до книги, й дає кожному з нас вид, який ми маємо надати на тому місці, де виїдемо з Англії. Паспорти повертає нам також і оголошує, що ми тепер вільно можемо пересуватися всією територією Об'єднаного Королівства...»²⁹³

Водночас англійська митниця демонструвала й високий рівень фаховості. Про її ефективність наочно розповідав спеціально облаштований музей. У його залах виставлено найбільш екзотичні предмети, конфісковані в тих, хто перетинав кордон країни. Серед експонатів, що демонстрував відвідувачам співробітник музею, була велетенська брила каррарського мармуру, яку вилучили

з корабля, що прийшов з Туреччини. Проте цінність мала не стільки вона, скільки схований у ній тютюн. Вартість останнього в Англії становила 10 тис. фунтів стерлінгів. Ще одним експонатом, який привертав увагу, був спеціальний контейнер для перевезення сигар у вигляді в'язанки дров, майстерно виконаний з металу й вкритий справжнім деревом із корою. Проте найбільше враження на відвідувачів справляв манекен, зроблений із цинку й воску, одягнений як ліврейний лакей. Його тривалий час використовували для контрабанди алкоголю, і лише необережність власника під час рух екіпажу дала змогу викрити злочинця²⁹⁴.

Цікавила подорожніх і французька митниця. Вона, зазвичай, так само як англійська, справляла досить позитивне враження, хоча й мала серед деяких з них імідж незручної та свавільної. Так, М. Греч, наслуховавшись жахаючих оповідей співвітчизників, помітно хвилювався, наближаючись до митниці у Кале. Однак реалії були далекими від байок, що побутували серед мандрівників. Свій досвід він описав так: «Запитавши мене про те, хто я і звідки їду, інспектор вибачився люб'язно і наказав відкрити мою валізу. Оглядач формально підняв кришку, пошарив і закрив. Скриню, мішок і таке інше взагалі не оглядали. “Чи не маєте Ви про що оголосити?” — запитав інспектор. — “Не маю,” — відповів я. — “Ми боїмося ввезення з Англії обурливих прокламацій; однак для цього, — промовив він з поштивою усмішкою, — не виберуть російського чиновника”... Лише дам наших відвели до особливої кімнати, а там жінок обшукали з ніг до голови. Не знаю, чому задіяна була щодо них така суворість»²⁹⁵.

Позитивні враження від спілкування з французькими митниками залишилися у байкаря Олександра Зілова. Він зазначав: «Французька митниця не так була поблажлива, як бельгійська, і взяла з мене 17 франків мита за 7 фунтів чаю; дами, які були з нами у диліжансі, мали відбутися у особливий кабінет, де їх оглядали з усією старанністю. Такий огляд здійснюють приставлені для цього жінки; проте така недовіра з боку французького уряду змусила почервоніти милих супутниць після повернення їх із кабінету»²⁹⁶. Слід зазначити, що особливе ставлення до жінок з боку митників мало серйозні підстави. Воно зумовлювалося конструктивними особливостями їхнього

²⁹¹ Григорій Галаган — громадський діяч, меценат, представник поміщицько-дворянського роду. Народився у селі Сокиринці Чернігівської губернії. Навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у підготовці Селянської реформи 1861 р. із скасування кріпацтва. У 1873–1875 рр. — голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

²⁹² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів. С. 212.

²⁹³ Греч Н. Путевые письма из Англии, Германии и Франции. Ч. I. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча. 1839. С. 34–35.

²⁹⁴ Иппо С.Б. Москва и Лондон: исторические, общественные и экономические очерки и исследования. Москва: Университетская типография. 1888. С. 287–288.

²⁹⁵ Греч Н. Путевые письма... С. 91–92.

²⁹⁶ Зілов А. Дневник русского путешественника по Европе. Ч. I. Москва: Университетская типография. 1843. С. 85.

вбрання, що давало змогу (і цим часто користувалися) приховувати речі, заборонені для ввезення. Подібна увага приділялася митниками й ченцям.

Власні «митні історії», пов'язані із французькою митницею, мала й Катерина Галаган (старша), мати Г. Галагана, подорожуючи Європою у 40-х роках 19 ст. Описуючи свій досвід, вона нотувала: «...Ми залишили нашу карету на митниці, а самі пішли у готель обідати... Я дуже боялася за наше полотно — батист, також мережево — й інші, хоча й невеликі, проте нові речі, а тому не надіслала ключ від моїх скринь, а сама його принесла, щоб оголосити усі наші речі. Однак чиновники були настільки ввічливими, що нічого не оглядали, для форми лише відкривали ми ящики і скрині, а опісля, для іншої митниці, щоб не піддаватися огляду, пломбували усі наші скрині, ящики, скриньки, навіть валізу й мішки»²⁹⁷.

Загалом пломбування багажу було усталеною практикою для європейських митниць, якщо подорожуючий перетинав країну транзитом. Один із мандрівників, який здійснював паломництво святими місцями, згадував: «На усі Єрусалимські речі, які були зі мною, митниця трієстська, для безперешкодного їх австрійською землею до російського кордону провезення, наклала свинцеві печатки, а до паспорту мого у їхньому уряді та у нашого консула приклали печатки»²⁹⁸. Якщо ж подорожнім доводилося десь зупинитися, то опломбовані речі передавалися на зберігання до спеціального сховища, а інші необхідно було забрати із собою²⁹⁹.

Не залишилися поза увагою мандрівників італійська митниця. Однак у кожного з подорожуючих про неї були доволі амбівалентні спогади. Зокрема, О. Клеванов вважав, що це найбільш ліберальна, а можливо, й найбільш безвідповідальна служба у Європі. Він нотував: «Зазначимо побіжно, що паспорта у мандрівника не питають ніде, окрім у нас і у Римі. У готелях вам принесуть книгу, й ви там записуєте собі таке прізвище і звання, яке вам Бог на серце покладе. Нікому до того справи нема, хоч ви самі себе пожалуйте у барони, графи або князі. Італійський огляд далеко не такий прискіпливий, як австрійський... Наші валізи вносили, однак навіть і не відкривали, а задовольнялися усною відповіддю, що ані

сигар, ані тютюну, найбільш забороненого для ввезення і тут, і у Австрії товару, немає»³⁰⁰.

У подорожніх записках О. Зілова відбилася діяльність митниці у Генуї. Мандрівник згадував: «Ми зупинилися, та, як було заведено, капітан спустив човна й відправився з нашими паспортами до поліцейського чиновника, який через годину прибув до нас на борт і перевіряв за паспортами кількість пасажирів. По тому ми почали перебиратися на човниках у місто; проте на березі наші валізи було піддано митній цензурі, та сардинські оглядачі виконали у суворості свій обов'язок над моїми речами. У лантусі, що скупався у Марсельській затоці, лежали різнокаліберні пістолети, що належали моему слугі; їх було взято до поліції як таке знаряддя, яким я хотів завоювати Геную. Така акуратність видалася мені смішною, я сперечатися не став і відбув до приписаної мені кімнати, ... однак через дві години мені принесли паспорт і повернули пістолети»³⁰¹.

Проте так таланило з італійською митницею далеко не всім. Інколи перетин кордону був складним, і мандрівникові доводилося втрачати час, нервувати, шукати шляхи вирішення тих проблем, що виникали чи штучно створювалися чиновниками. Зокрема, «злі жарти» з мандрівниками грало незнання законів, розпоряджень і бюрократичних особливостей, пов'язаних з ними. До прикладу, Павлу Ковалевському³⁰² не вдалося відразу подолати папську митницю («Dogane Pontefice»). Зрештою, він так і не зрозумів, чому його не пропустили, проте докладно описав цей прикрий випадок: «Мене повели до темної кімнати, з кількома столами, з паперами на столах, з людьми чорними й чорно вдягнутими, у капелюхах і шапочках, біля столів. «Маєте паспорт?» — запитав мене один з них, маленький дідок, з брудною ярмулкою на жовтому волоссі»³⁰³. Надалі між мандрівником і митником відбулася розлога дискусія щодо відсутності у документах відмітки поліції міста Падуя³⁰⁴, хоча була наявна така з Венеції. Зрештою митник пояснив, що оскільки ця вимога не виконана, то він не може пропустити подорожнього далі, навіть за хабар, навіть враховуючи, що ці гроші були б не зайві, бо у нього діти. Чиновник навів приклад англійців, які пропонували йому по сто франків

²⁹⁷ «Ми виїхали з Сокиринців»... С. 243.

²⁹⁸ Путешествие к святым местам, находящимся в Европе, Азии и Африке, совершенное в 1820 и 1821 годах села Павлова жителем Кириллом Бронниковым. Москва: Типография С. Селивановского. 1824. С. 260.

²⁹⁹ Там же. С. 266.

³⁰⁰ Клеванов А. Путевые заметки за границу... С. 107–108.

³⁰¹ Зілов А. Дневник русского путешественника... С. 85, 195.

³⁰² Ковалевський Павло Михайлович — гірничий інженер, письменник, мандрівник. Народився у Харківській губернії. У 1847 р. його було відправлено у відрядження за кордон. У продовж 1853–1858 рр., вже будучи на пенсії, подорожував теренами Італії та Швейцарії.

³⁰³ Ковалевський П. Этюды петешественника. Италия. Швейцария. Петешественники и путешествия. Санкт-Петербург, 1864. С. 80.

³⁰⁴ Мандрівник не отримав відмітку, оскільки у місті вирувала епідемія холери.

за особу. Проте навіть такі серйозні статки не порушили непохитність митника. Зрештою П. Ковалевський змушений був витратити тиждень в очікуванні позитивного рішення, перебуваючи в одному з міст неподалік³⁰⁵.

Значна увага італійським митницям приділялася ще й тому, що у країні діяли особливі економічні зони, які користалися правом «Porto-franco»³⁰⁶. Про особливості діяльності митниці у Генуї розповів письменник Володимир Яковлев. Він зазначав: «Кораблям відкрито вільний вхід до гавані, товари складаються до чудових пакгаузів безкоштовно, і лише будівлі porto-franco відділені від міста глухою стіною базару, якого аркади, з довгим рядом магазинів, обернені на велелюдну вулицю. Товари, які виходять за цю межу, обкладені митом. Єдині ворота, якими porto-franco сполучається з містом, пильно охороняються вартівими. Вони оглядають кожного, хто проходить. Жінкам і капуцинам, зважаючи на ширину їхнього одягу, митниця заборонила прогулянки під цими воротами. Кожного ранку, коли я повертався з морської прогулянки або з купання, мене зупиняли біля цих воріт, як контрабандиста»³⁰⁷.

Часом для вільного й безперешкодного перетину кордону й уникнення проблем у спілкуванні з чиновниками мандрівники вигадували усілякі хитрощі. Про одну з них у листах до Михайла Погодіна оповідав Осип Бодянський. Він повідомляв: «Щоб уникнути попереду усіляких зупинок і чіплянь на прикордонних митницях, я вирішив викликати кравця та наказав йому зшити на живу нитку халат із Вашого хутра, вкривши його строкатою якоюсь тканиною... За дві або три станції до митниці я зазвичай діставав його із валізи, одягав на себе під шинель і в такий спосіб у цій багрянці переїжджав через Стікс. Німці, дивлячись на мене у цьому вбранні, Бог знає яким багатієм вважали Руса, й, здається, один з них одного разу визнав мене за князя, а інший — за барона»³⁰⁸.

Інколи, щоб уникнути затримок на кордоні, мандрівники самі вдавалися до стимулювання лояльності митників. Катерина Ґалаган зазначала: «Монако — головне місто князівства того самого імені, на самісінькому березі моря. На двох митницях нас оглядали, на обох були дуже поблажливі, достатньо було кількох франків за труди мит-

ним солдатам»³⁰⁹. Проте здебільшого чиновники свідомо створювали умови для пропозиції хабаря. Такий досвід було описано вірменським громадським діячем, істориком і правником Григорієм Джаншієвим. Він обурювався: «На довершення приємних вражень від Берліна мені довелося ще стати жертвою самого нахабного вимагання від митного чиновника з такого приводу. Я віз із Парижу гардини. У Кельні, де відбувся перший огляд, я оголосив про гардини й, щоб уникнути сплати мита у Німеччині, попросив опломбувати мою валізу й у такому вигляді відправити на російський кордон. Чиновник приклеїв до валізи ярлик з написом «ollgut»³¹⁰ і відправив його транзитом до Росії. Приїхавши до Берліна, відсилаю порт'є із готелю з проханням спрямувати мою валізу до Варшави через прикордонну станцію Александрів. Повертається порт'є і доповідає, що митний чиновник вимагає мого особистого візиту. З'являюсь. Напустивши на себе незвичайну поважність, він оголосив мені, що з приводу мого багажу отримано папір за №-ом таким з пропозицією відправити його до Росії, проте від його, чиновника, волі залежить, відправити багаж до Александрова, Торна чи Вержболово³¹¹. Думаючи, що він не зрозумів мене, я починаю йому пояснювати, що я їду на Александрів, а тому не бажаю відправляти багаж на Вержболово. Однак чиновник починає вдруге доводити, що він, якщо забажає, то може відправити у Вержболово. «Проте, я можу відправити й у Александрів... Усе від мене залежить, краще сказати, усе від вас залежить», — люб'язно додав чиновник, спрямовуючи кроки у напівосвітлений кут приміщення»³¹². Зрештою, як гадав мандрівник, золота монета у п'ять марок мала розв'язати питання. Однак теж саме відбулося наступного дня. Коли ж подорожний категорично відмовився знову давати хабар, митник змусив його заплатити дві марки носієві. Зрештою проблема вирішилася³¹³.

Вкрай жакливою могла бути й італійська митниця. Окремі чиновники влаштовували тотальні обшуки, вимагали хабарі. З нею, як вже зазначалося раніше, зовсім не поталанило П. Ковалевському. На кількох митницях він змушений був давати хабарі, але не тому, що віз щось заборонене, а тому, що, за словами митників, речей було

³⁰⁵ Ковалевский П. Этюды петешественника... С. 80–82.

³⁰⁶ Porto-franco — порт, який користується правом безмитного ввезення і вивозу товарів або має сприятливі митні правила.

³⁰⁷ Яковлев В. Италия. Письма из Венеции, Рима и Неаполя. Санкт-Петербург: Типография Королева. 1853. С. 311–312.

³⁰⁸ Письма М.П. Погодину из Славянских земель (1835–1861). Вып. 1: Письма О.М. Бодянского с предисловием и примечаниями Нила Попова. Москва, 1897. С. 5.

³⁰⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...» С. 262–263.

³¹⁰ Ollgut — дослівно «упорядку».

³¹¹ Йдеться про польське місто Торунь.

³¹² Джаншиев Г. В Европе (Москва-Мюнхен-Кельн-Альпи Биарриц). Впечатления и мысли туриста. Москва: Типография Елизаветы Гербек. 1888. С. 416–417.

³¹³ Джаншиев Г. В Европе... С. 418.

багато й вони втомилися оглядати³¹⁴. Зрештою збагачений досвідом мандрівник підсумовував: «Тут треба зауважити, що італійця не задовольнить ніяка плата, якщо вона віддана одразу! Необхідно завжди залишати хоч найбільш дрібну монету: на додаток вона обов'язково зійде за велику»³¹⁵. Найбільш негативний досвід Ковалевський мав щодо митниць Рима й Неаполя. Згадуючи про Рим, він писав: «Головна митниця перерила усе до нитки й з несамовитістю запитала спочатку мене: “Чому у мене відсутня контрабанда?” (ніби обов'язком кожного порядного мандрівника було мати контрабанду!) й потім вилаяла солдата, навіть надсилати людей без контрабанди»³¹⁶. Ще гірші спогади залишив Неаполь. Подорожній зазначав: «Митниця... тягне усе з валізи, протикає голкою, яка наводить жаж, і вішає, бувало, на все свинцеві зображення герцога тосканського. Подорожній не встигає на потяг залізничі та платить за зіпсовані речі, платить за портрети герцога тосканського, платить за зворотну карету до міста — за все платити і готовий би ще заплатити за що-небудь, аби лише зовсім відплатитися!»³¹⁷

На митниці можна було понервувати, навіть якщо не йшлося про хабарі. Зокрема, Г. Джаншієв згадував про проблеми на баварській митниці. Він зазначав: «Добрі усі митниці, а вже про німецькі казати нема чого! Судіть самі! Носій віддав мій багаж митному чиновнику й заявив (зауважте, навіть не від мене, а від себе) прохання — швидше оглянути через швидке відбуття потяга... Цього було достатньо, щоб відразу розлютити цього індіанського півня у мундирі. По-перше, хвилин 5–10 він не розпочинав огляду, потім змусив мене не лише кожну річ дістати з валізи, але й розгорнути кожен шматочок білизни, підсміюючись мефістофельські над моїм, здається законним, незадоволенням і побоюванням запізнення на потяг...»³¹⁸

Ще однією проблемою було перевезення через кордон товарів, що підлягали розмитненню чи були заборонені для ввозу. Передусім це тютюн і тютюнові вироби. Зокрема, до Італії він поставчався з турецьких володінь. Однак вивозити тютюн до інших країн було заборонено. До прикладу, у Венеції працювала одна на усе місто східна крамниця. В. Яковлев писав, що в ній «...ви можете придбати собі кілька картузів справжнього турецького тютюну, який місцева ж митниця

візьме на себе тягар відібрати у вас, і де я, далекий від наркотичних насолод, придбав собі справжні мусульманські туфлі»³¹⁹.

Загалом вилучення сигар було усталеною практикою для європейських митниць. Г. Джаншієв писав: «Недалеко за узвозом, по той бік Сплутена, стоїть італійська митниця, яка, попри виключну ввічливість, пограбувала мого супутника. Посилаючись на те, що в Італії існує тютюнова регалія, митний чиновник вилучив біля сотні сигар і залишив лише 10 штук...»³²⁰

Обмеження на його вивезення та ввезення побутували й у Австрії. Через це на негаразди наразився О. Клеванов. Власний досвід він вирішив викласти у подорожніх записках. Мандрівник нотував: «прибули ми до Шапова, де чекало на нас страшне митарство — австрійська митниця. Багато у нас їздить люду за кордон, але ніхто нічого не говорить і не пише для настанови своїм співвітчизникам. А інакше чи я взяв би п'ятдесят штук сигар? Нізащо не взяв... у мене усього й була одна невелика валіза. За прилавком вовтузилися два німці-наглядачі. Підійшовши до моєї валізи, один з них запитав, чи маю я щось оголосити? На питання моє: “А що саме?” Він відповів: “До прикладу, чай?” — “Маю, — відповів я, — один фунт”. — “Ну, це нічого, — відповів він мені, — Ну а сигари, або сигарети, або тютюн маєте?” з чесністю, про яку я пізніше пошкодував (не знайшли б вони цих сигар самі, так вони були сховані у валізі), я відповів, що маю півсотні. — “А! — підкреслив він, — давайте їх сюди, ви можете за постановою провезти лише 10 сигар”. Безрезультатно тикав я флорин³²¹, нічого не допомогло; треба було розв'язувати й відкривати валізу, перерити усе там і діставати два ящички четвертих (по 25 штук) сигар. Їх взяли, зважили й дали мені цидулку з позначенням ваги, щоб я пішов до канцелярії сплатити. Там ще митарство: четверту або третю частину плати (забув я) обов'язково необхідно вносити монетою, а не папірцями... з мене за 2^{1/2} фунта (стільки виявилось у сигарах з коробками) взяли біля трьох флоринів (до 2 р. сріблом); проте важливо не це, а неспокій і неприємний клопіт. Зазначу, до речі, що більше 3 фунтів і зовсім не дозволяється ввозити до Австрії жодних тютюнових виробів...»³²²

Проблеми на митниці могли виникнути, не лише коли мандрівник мав чай, тютюн чи інші товари, на які було встановлено обмеження.

³¹⁴ Ковалевський П. Этюды путешественника... С. 86–87.

³¹⁵ Там же. С. 91.

³¹⁶ Там же. С. 106.

³¹⁷ Там же. С. 191–192.

³¹⁸ Джаншиев Г. В Европе... С. 98.

³¹⁹ Яковлев В. Италия... С. 62.

³²⁰ Джаншиев Г. В Европе... С. 268.

³²¹ Флорин — золота монета, яку почали карбувати у 13 ст. у Флоренції. Пізніше побутувала й в інших країнах Європи.

³²² Клеванов А. Путевые заметки за границей... С. 47–49.

Втрачався час, кошти і нерви, коли він намагався провозити книги чи будь-яку друковану продукцію, що не підпадала під заборону. Наприклад, Р. Ніберг писав: «З Ієни поїхав я... до Лейпцигу; на дорозі туди й безпосередньо у місті мав я достатньо клопоту і затримок на митницях, тому що я віз із собою скриньку з книгами; дорога з Ієни до Лейпцигу веде через кілька різних володінь, на кордоні яких потрібно сплачувати за транзит, хоча й невелику суму, однак митні звичаї супроводжуються зупинкою та значною втратою часу...»³²³

Часом мандрівники через заборони на ввезення товарів, що побутовали в Російській імперії, чи тяганину та бюрократію шукали, й головне — знаходили, шляхи для контрабанди. Зокрема, І. Срезневський у листах до матері оповідає про вчинені ним протиправні дії: «Щодо пересилки, то для цього є, здається, надійний засіб: в Бродах і Радзивиліві, відповідно з обох боків Австрійсько-Російського кордону, має будинки купець Данііл Гартенштейн, який береться виконувати такі доручення. Ця перша спроба моя буде зразком того, як він виконує їх. Лист відправили сьогодні, посилку цього тижня... Між нотами знайдеться дещо для Амвросія Лук'яновича...»³²⁴

Загалом ввезення нот до імперії не було забороненим. Однак будь-яка друкована продукція, зокрема й книги, могла місяцями перебувати на російських митницях і значною проблемою було її отримати. Докладно про це розповідають подорожні записки Івана Янжула. Автор зазначав: «за порадою однієї досвідченої практичної людини, я з'явився до одного нижнього чина на митниці та впхав йому наперед з подякою рубль, якщо він знайде великий тюк з книжками із Мюнхена. Уявіть моє здивування та обурення, коли через певний час цей службовець повідомив мене листівкою, що, дійсно, вже кілька місяців книжки мої прийшли до московської митниці та лежать неотримані, а самі книжки записані як старі та видалені. Я знову пішов за три дев'ять земель, тому що жив далеко, на Миколаївську станцію, де розташовувалася закордонна митниця. Перевірили — повідомлення виявилось правдивим. Утім замість того, щоб виправити свою провину й швидко видати мені книги, митники оголосили, що я кругом винний, не отримуючи стільки часу свою власність»³²⁵. Зрештою книги, хоча й не

усі — частина з них була вилучена з обґрунтуванням, що вони є підцензурні, — все ж таки було отримано. Питання вирішилося лише тоді, коли Янжул задіяв власні зв'язки, сплатив неочікувано багато грошей і витратив час³²⁶.

Сприяла нелегальному ввезенню товарів своєрідна «прозорість» як європейських, так і російських кордонів, які не лише не охоронялися, а навіть не позначалися особливим чином. Наприклад, І. Срезневський згадував: «Переходячи через Рейфенштейн, я був на висоті 4300 футів над морем. Дещо далі Кварктеїн. Сівши тут відпочити на камінь, я милувався видами в один бік на Сілезію, в інший — на Богемію. Тут кордон між ними. І як дивно я сидів: сидів на камені, який належав Імператору, а ноги мої спиралися на камінь, який належав королю»³²⁷.

Приблизно такий самий вигляд мав російсько-прусський кордон. Інколи подорожній міг і не помітити, коли його перетинав. Такий випадок описав В. Дедлов. Він нотував: «Виявилось, що тут кордон вдається до німців вузьким клином. Попереду кордон дійсно за версту, а праворуч і ліворуч він — рукою подати. Он сидить ворона, в Пруссії. Ми з Росії, свиснули на неї; махнули шапкою, вона злякалася і відлетіла подалі. "Так чим же там кордон позначений?" — питаємо ми, і дізнаємося, що там на клину стовпи стоять, російський та прусський, і канавкою струмок біжить. Піднімаємося, дивимося, проте ніяк не можемо побачити ані стовпчиків, ані канавки»³²⁸.

Інколи митниця, особливо російська, виконувала й нетипові для неї функції. Зокрема, за відповідним наказом, її працівники вдавалися до арештів тих, кого звинувачували в антиурядовій діяльності. Під час перетину кордону на митниці у Радзивиліві було заарештовано математика, магістра філософії Федора Чижова. Його звинувачували у причетності до діяльності Кирило-Мефодіївського братства³²⁹. Згодом з'ясувалося, що він ще й випадково потрапив у справу про контрабанду, оскільки у Бродах один з іудеїв запропонував йому свій екіпаж для подальшої подорожі через кордон, там виявили незаконну мануфактуру, яку разом з транспортним засобом і Чишовим доправили до Санкт-Петербурга.

Таким чином, знайомство з життям європейських країн для мандрівників з теренів Російської імперії розпочиналося з перетину кордону й спіл-

³²³ Ніберг Р. Путешествие по Германии, Италии, Швейцарии, Франции, Англии и Нидерландам в 1828 и 1829 годах доктора Р. Ниберга. Санкт-Петербург: Типография А. Плюшара. 1831. Ч. III. С. 125–126.

³²⁴ Срезневский И.И. Путевые письма... С. 77.

³²⁵ Янжул И.И. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Т. 1. С. 119.

³²⁶ Там же. С. 120.

³²⁷ Срезневский И.И. Путевые письма... С. 139.

³²⁸ Дедлов В. Вокруг России... С. 62.

³²⁹ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 3: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст. / Упорядн.: М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. Київ: Наукова думка, 1990. С. 374.

кування зі співробітниками митниці. Перший такий досвід подорожні отримували, прямуючи до Австрії або Пруссії, які часто були лише транзитними територіями на шляху до Британії, Франції, Італії. Описуючи власні враження від мандрівки, подорожуючі подавали перелік товарів, переміщення яких через кордон заборонялося чи обмежувалося. До переліку входили тютюн, чай, друкована продукція, як-то: книги, ноти, газети (особливо у моменти, коли в Європі розгорталися революційні рухи чи в Російській імперії посилювався цензурний тиск) тощо. Подорожні записки

фіксують протиправні дії як митників, зокрема хабарництво, перевищення службових повноважень, так і самих мандрівників — контрабанда різноманітних предметів і товарів. Порушення законів останніми пояснювалося незнанням місцевого законодавства, значними, на суб'єктивний погляд, розмірами мит, відсутністю інформації про наявність в орендованому транспорті заборонених товарів. Спираючись на власний досвід, найкращими фахівцями мандрівники вважали британських, бельгійських і французьких митників.

REFERENCES

- Hryshchenko, K. S. (2013). Zakordonni mandrivky yak skladova dvorianskoi kultury pershoi polovyny XIX st. (na materialakh rody ny Hersevanovykh). *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 11, 37–43 [in Ukrainian].
- Kovalov, Ye. (2019). Podorozh yak piznannia svitu i samoho sebe. In Budzar M., Kovalov Ye. (Comps.). "My vyikhaly z Sokyryntsiiv...": trevelohy rody ny Galaganiv. Kyiv: StreamArLine [in Ukrainian, in Russian].
- Kormych, B. A., (2016). Istoriia rozvytku mytnoi spravy v Yevropi: periodyzatsiia ta osnovni tendentsii. *LEX PORTUS*, 1, 51–63 [in Ukrainian].
- Pastukh, T. (Ed.) (2020). *Strategii memuarnoi ta mandrivnoi literatur zakhidnoukrainskykh pysmennykiv druhoi polovyny XIX — pershoi polovyny XX stolittia*. Lviv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 02.08.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 22.08.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Листування Людвіка Куби з Андроником Степовичем як джерело для дослідження чесько-українських культурних комунікацій

Стаття аналізує листування визначного чеського фольклориста й маляра Людвіка Куби (1863–1956) з українським філологом-славістом і педагогом Андроником Степовичем (1856/1857–1935). Цей епістолярний комплекс, що наразі зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, містить цінні матеріали щодо чесько-українських культурних контактів кінця 19 — першої третини 20 ст.: збирання й публікацію пам'яток музичного фольклору, подорожі А. Степовича до Чехії, а Л. Куби до України, обмін друкованими виданнями, співпрацю з видавництвами, науковими й громадськими інституціями. У них ідеться про вплив суспільно-політичних подій і процесів, а також кон'юнктури на ринках друкованої продукції та витворів мистецтва на стиль життя інтелектуалів і мистців. Зрештою, у цих текстах є важливі свідчення для вивчення емоційних та інтелектуальних компонентів міжособистісної комунікації, виявленою через епістолярний жанр писемної культури. Автор вважає бажаною наукову публікацію цього епістолярного комплексу.

Ключові слова: Людвік Куба, Андроник Степович, листування, музичний фольклор, чесько-українські культурні комунікації.

The Correspondence of Ludvik Kuba with Andronyk Stepovych as a Source for the Research of Czech-Ukrainian Cultural Communications

The article analyzes the correspondence of prominent Czech folklorist and painter Ludvik Kuba (1863–1956) with Ukrainian philologist, specialist in Slavic languages and literature, teacher Andronyk Stepovych (1856/1857–1935). This epistolary complex, which is currently stored in the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, includes 74 letters sent by Ludvik Kuba to Andronyk Stepovych over a long period of time — from 1884 to 1935, with a break from 1899 to 1924 and contains valuable materials related to Czech-Ukrainian cultural communications of the end of the 19th — the first third of the 20th century: collection and publication of musical folklore monuments, Andronyk Stepovych's travels to Czechia and Ludvik Kuba to Ukraine, exchange of printed publications, cooperation with publishing houses, scientific and public institutions. These letters also indicate attention to the study of Slavic languages as a prerequisite for cultural relations. They are about the influence of socio-political events and processes on the lifestyle of intellectuals and artists, as well as their dependence on the market conditions of printed products and works of art. In addition, these texts provide important evidence for the study of the emotional and intellectual components of interpersonal communication expressed through the epistolary genre of written culture. The author believes that a closer acquaintance of the scientific community with Ludvik Kuba's correspondence with Andronyk Stepovych can be useful for researching sociocultural processes in Central-Eastern Europe at the personal level, as well as clarifying the importance of folkloristics, linguistics, and literary studies in these processes. Therefore, a scientific publication of this epistolary complex seems desirable.

Keywords: Ludvik Kuba, Andronyk Stepovych, correspondence, musical folklore, Czech-Ukrainian cultural communications.

В історії чесько-українських культурних комунікацій поважне місце належить тривалим творчим взаєминам чеського фольклориста й художника Людвіка Куби (1863–1956) з українським філологом-славістом і педагогом Андроником Степовичем (1856/57–1935). У Степовичевому архівному фонді, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, міститься чимало листів і листівок (74 од. зб.), одержаних А. Степовичем від Л. Куби впродовж 1884–1935 рр.³³⁰ На значущість цих матеріалів для дослідників-славістів першою звернула увагу упорядниця архівного фонду А. Степовича Олена Апанович. В оглядовій статті про цей фонд, опублікованій у 1982 році в часопису «Советское славяноведение», вона, зокрема, зазначила, що це листування засвідчує глибоку зацікавленість Л. Куби східнослов'янським музичним фольклором та його інтенсивну інтелектуальну комунікацію з А. Степовичем через книгообмін³³¹. Того ж року О. Апанович виступила з доповіддю, вже спеціально присвяченою взаєминам Л. Куби й А. Степовича в контексті чесько-українських культурних зв'язків³³². Проте розвідки О. Апанович лише намітили контури цієї теми й довели її безперечну наукову актуальність.

Метою розвідки є аналіз змісту листів Л. Куби А. Степовичу й виявлення їх зв'язку з творчими проектами автора й адресата. Зауважимо, що листи А. Степовича Л. Кубі не збереглися. Михайло Мольнар, словацький україніст, знавець культурних контактів Чехії та Словаччини з Україною, особисто знайомий з Л. Кубою, зауважив, що той, на жаль, не мав звички зберігати листи, які одержував від своїх кореспондентів, зокрема від А. Степовича³³³. Це істотно збільшує цінність епістолярного комплексу, який досліджується. Важливим контекстуальним доповненням до нього є публікації Л. Кубою мемуарних і біографічних матеріалів про А. Степовича у чеській пресі, а також рецензії на праці Л. Куби, видані

А. Степовичем. Ці джерела значно доповнюють картину функціонування мережі культурних комунікацій, до яких належали чеські та українські інтелектуали й мистці.

Епістолярний комплекс, що є об'єктом дослідження, хронологічно складається з двох частин. Перша охоплює 1884–1899 роки (56 од. зб.). У 1924 році листування відновилося й тривало до смерті А. Степовича 1935 року (18 од. зб.). Спочатку вони писали один одному чеською мовою. Коли А. Степович скромно зауважував, що його чеська є недосконалою, Л. Куба йому відповідав: «Ви перепрошуєте, що не пишете добре по-чеськи. Я радів би, якби вмів *так* [тут і далі виділення автора листів. — Є. К.] кореспондувати російською» (5.XI.1884)³³⁴. Л. Куба бажав навчатися російської, яку вважав мовою міжнаціонального спілкування слов'ян³³⁵, тому просив свого кореспондента: «сміливо пишть відповідь російською, я все зрозумію» (9.X.1884)³³⁶, «коли Ви знову зберетеся потішити мене листом, то пишть кирилицею, російською. Я б попросив про це раніше, але досі ми листувалися про дуже важливі речі, тому непорозуміння мало б погані наслідки» (7.VI.1885)³³⁷; «подумайте про вживання російської мови у своєму наступному листі» (26(14).X.1885)³³⁸.

З 1886 року Л. Куба пише свої листи російською, інколи поруч з чеською, але брак систематичної мовної підготовки давався взнаки — його писання є чесько-російським суржилом. А втім, цим він особливо не переймався та вважав листування з А. Степовичем дієвим засобом удосконалення своєї російської мови, адже завжди можна було спитати про переклад: «nakladatel (как по-русски?)»³³⁹. З плином часу, завдяки листуванню з А. Степовичем, знайомству з російською художньою літературою та подорожам до Російської імперії Л. Куба спромігся якщо не зовсім позбутися чехізмів у своїх російських писаннях, то принаймні уникати грубих орфографічних помилок. Коли після тривалої перерви листування відновилося, Л. Кубі вже важко було писати від руки, бо внаслідок напруженої праці

³³⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 179. № 519–594. До цього масиву документів включена листівка Л. Куби 1924 р., адресована українському музиканту Михайлу Рошахівському, який тоді навчався у Празькій консерваторії (№ 594).

³³¹ Апанович Е. М. Архив А. И. Степовича. *Советское славяноведение*. 1982. № 5. С. 103. Про опрацювання фонду А. Степовича О. Апанович під час роботи у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР; див.: Савченко О. В. Олена Апанович у науковому та громадському житті України другої половини ХХ ст. Дис... к.і.н. Київ, 2020. С. 82, 137–138.

³³² Апанович Е. М. Из истории украинско-чешских культурных связей: Л. Куба и А. И. Степович. *Узловые вопросы советского славяноведения*: тез. докл. и сообщ. IX Всесоюз. науч. конф. историков-славистов, 21–23 сент. 1982 г. Ужгород, 1982. С. 284–285.

³³³ Мольнар М. Щирий друг українського народу. *Людвік Куба про Україну*. Київ, 1963. С. 18.

³³⁴ ІР НБУВ. Ф. 179. № 521 (пер. з чеськ.).

³³⁵ Людвік Куба про Україну. К., 1963. С. 25–26.

³³⁶ ІР НБУВ. Ф. 179. № 521 (пер. з чеськ.).

³³⁷ Там само. № 532 (пер. з чеськ.).

³³⁸ Там само. № 534 (пер. з чеськ.).

³³⁹ Там само. № 543. Nakladatel — видавець.

(«малювання, писання книг і нот, гра на роялі») він почав страждати на біль у правиці. Це змусило його користуватися друкарською машинкою, яка мала тільки чеську абетку, тому спілкування у листах тривало чеською³⁴⁰.

Для завершення загальної характеристики цього епістолярного комплексу зазначимо, що в ньому містяться листівки 1920-х років з ілюстраціями Л. Куби — зображення чорногорок у традиційному вбранні тощо³⁴¹ (рис. 1–2). Це є свідченням бажання Л. Куби познайомити київського приятеля зі своїм мистецьким доробком.

Рис. 1. Л. Куба — А. Степовичу. Листівка. 1933 р. Лицьовий бік. Репродукція роботи Л. Куби «Жінки з Скопске-Црне-Гори». ІР НБУВ. Ф. 179. Од. зб. 579

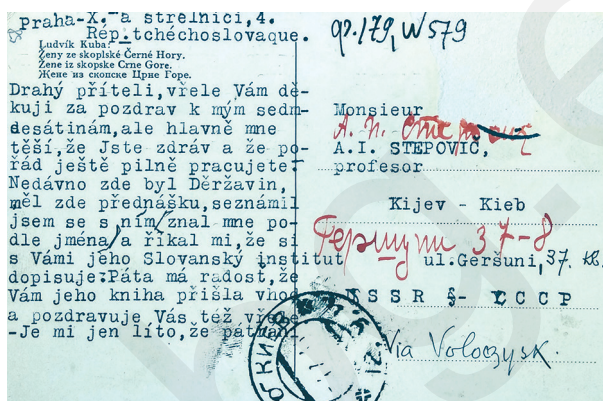

Рис. 2. Л. Куба — А. Степовичу. Листівка від 26 червня 1933 р. Оборотний бік

Варто з'ясувати, які життєві шляхи пройшли автор та адресат листів до 1884 року, коли вони, ще молоді люди, вперше зустрілися, потоваришували й розпочали листування.

Л. Куба народився у м. Подебради. Його батько працював слюсарем, родина була багатодіт-

ною. З дитинства Людвік відзначався неабиякими творчими здібностями, в юності у ньому дедалі сильніше проявлявся хист до літературно-мистецьких занять. Він навчався музики у знаменитій Празькій школі органістів, що уславилася своїми визначними викладачами й випускниками, а згодом продовжив освіту в педагогічному інституті в м. Кутна Гора і став учителем. Його захопив слов'янський музичний фольклор. Він палко бажав популяризувати слов'янські народні співи й розпочав публікацію «Слов'янства у своїх піснях» — монументального зібрання вірців музичного фольклору всіх слов'янських народів. Першу книгу «Слов'янства», що містила чеські пісні, було видано 1884 року. Робота над цим грандіозним проектом тривала 45 років. Розпочавши її з винятковою завзятістю, Л. Куба не мав ґрунтовної підготовки до фольклорно-етнографічних досліджень, але поступово перетворився на одного з найвидатніших для свого часу знавців і поціновувачів культурних надбань слов'янських народів, насамперед з музичної фольклористики, хоча й залишився власне аматором, що спонукало його, особливо в перші роки роботи над «Слов'янством», звертатися по допомогу й поради до фахівців з різних кутів слов'янського світу. Головним консультантом щодо української культури й помічником у публікації пам'яток українського музичного фольклору став для нього А. Степович. До того ж Л. Куба захоплювався образотворчим мистецтвом, що зрештою стало його фахом. Етнографічна тематика посідає помітне місце в його мистецькій спадщині³⁴².

А. Степович був родом з Полтавщини, однак походження його оповите таємницею. Точно невідомо, коли він народився. В автобіографіях, що збереглися серед його писань, зазначені різні роки — то 1856-й, то 1857-й³⁴³. Про своїх батьків казав, що були вони незаможними селянами, але подекували, що Андроник Оникійович — позашлюбний син багатого поміщика й визначного громадського діяча Григорія Ґалаґана³⁴⁴. Він виховувався у домі Ґалаґанів і за їхньої підтримки здобув ґрунтовну освіту — спершу навчався у Чернігівській гімназії, потім у київській Колегії Павла Ґалаґана й, зрештою, на історико-філологічному факультеті Київського університету. Ще з дитинства йому до вподоби було мистецтво. У листі з Чернігова від 3 червня 1862 року Г. Ґалаґан писав своїй дружині про маленького Андроника зі слів його вчителя: «це дитя дуже оригінальне: все один, все співає або щось ліпить чи малює

³⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. 179. № 573, 575.

³⁴¹ Там само. № 579–580.

³⁴² Біографічний нарис про Л. Кубу / Мольнар М. Щирий друг українського народу. С. 7–19.

³⁴³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 24786. Арк. 1. Ф. 179. № 1. Арк. 1.

³⁴⁴ Тарасенко О. Щоденник О. М. Лазаревського. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 141; Ключко О. Маслови. Долі. Події. Життя. Документально-біографічні нариси. Київ, 2018. С. 250.

і дуже вдало»³⁴⁵. І хоч зрештою його фахом стала слов'янська філологія, він знаходитиме розраду в мистецтві, особливо в музиці.

Музика була вельми важливим складником освіти в Колегії Павла Галагана, коли там навчався юний А. Степович. Він залюбки співав у колегіальному хорі, до репертуару якого входило чимало східнослов'янських народних пісень, передовсім українських, адже засновник колегії Г. Галаган був відданим шанувальником українського музичного фольклору як важливої ознаки культурної самобутності України. Керівник колегіального хору Антон Данилевський дбав і про навчання юнаків теорії музики. А. Степович згодом згадував, що колегиати «привчалися читати ноти з листу, записувати співи з голосу, гармонізувати мелодії, переводити їх з одного тону на інший або-що»³⁴⁶. Під час навчання в університеті він співав у студентському хорі під орудою Миколи Лисенка. «Мій непоганий, як мовляли, баритон, уміння швиденько читати ноти і загальний музичний розвиток зробили на Миколу Віталійовича, здається, добре враження, і він прийняв мене до свого хору», — писав у своїх спогадах А. Степович³⁴⁷. Крім того, він високо цінував класичну музику, грав на музичних інструментах — фортеп'яно та скрипці³⁴⁸. Зрештою, записував українські народні пісні³⁴⁹.

У студентські роки остаточно визначилося поле наукових зацікавлень А. Степовича — це була слов'янська філологія. Одним з пріоритетних напрямків його наукових студій стала богемістика — чеська мова й література. Уже на студентській лаві він доволі вільно володів чеською мовою, навіть переклав нею з російської революційні пісні, аби їх можна було безкарно співати в публічних місцях, де збиралася молодь, як-от у Ботанічному саду, адже в поліції ніхто не розумів по-чеськи³⁵⁰.

По завершенні навчання в університеті А. Степович присвятив себе педагогічній праці та філологічним дослідженням, здебільшого в царині слов'янського літературознавства. Він, зокрема, опублікував «Етюди з області нової чеської літератури» (1884 р.), перекладав російською мовою твори чеських науковців і письменників (Яна Гебауера, Алоїса Їрасека). Навіть свою доньку він назвав Людмилою — чеським ім'ям.

Тож очевидно, що у Л. Куби та А. Степовича було чимало точок дотику в культурних уподобаннях і інтелектуальних запитах. Також їхньою спільною рисою була щира відданість справі «слов'янської взаємності», себто культурного зближення слов'янських народів, хоч іноді за нею поставали обриси проросійського панславізму.

Знайомство Л. Куби з А. Степовичем відбулося 1884 року. Про цю важливу для них обох зустріч Л. Куба згодом розповість у мемуарному нарисі, опублікованому 1922 року в празькій газеті «Národní listy»³⁵¹. У середині серпня 1884 року, мешкаючи під час літніх канікул у батька в Подебрадах й опрацьовуючи матеріали для свого «Слов'янства», він одержав листа з Праги від професора Адольфа Патери з повідомленням про те, що двоє вчених-славістів, А. Степович з Києва та Ю. Анненков з Петербурга, які подорожують Чехією, воліли би з ним познайомитися³⁵². Л. Куба охоче скористався цією нагодою для розширення свого кола спілкування у світі славістики й 17 серпня надіслав свого першого листа А. Степовичу, що стало початком їхнього тривалого листування. Він докладно пояснив своєму кореспонденту, як дістатися залізницею з Праги до Подебрад і пообіцяв чекати на вокзалі: «Ви впізнаєте мене за сірим вбранням, чорним солом'яним капелюхом і сірою парасолькою», а якби вони розминулися, то можна було б спитати в місті, де мешкає Куба-старший, «слюсар, якого всі добре знають»³⁵³. Куба-молодший сподівався, що гість своїми порадами допоможе йому в роботі над «Слов'янством» щодо музики й текстів пісень. Крім того, він пропонував гостю разом відвідати Кутну Гору — місто, ушановане своїми історичними пам'ятками. Для молодого фольклориста приїзд А. Степовича та Ю. Анненкова був винятково важливою подією, тож він писав: «Будьте певні, що все буде зроблено для забезпечення вам зручностей проживання, що все свідчитиме про те, яка це для мене честь»³⁵⁴.

Ця серпнева зустріч започаткувала не лише тривалу плідну наукову співпрацю, але й щире дружбу, що виявлялася в багатьох знаках уваги, доброзичливості та поважання. «Посилаю Вам, хоч це й нескромно, мою фотокартку й дуже прошу, якщо маєте свою, люб'язно потішити мене нею», — пише Л. Куба в листі від 25 червня

³⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46178. Арк. 2 зв.–3 (пер. з рос.).

³⁴⁶ Степович А. З споминів про М. В. Лисенка. М. В. Лисенко у спогадах сучасників. Київ, 1968. С. 202.

³⁴⁷ Там само. С. 207.

³⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. 179. Спр. 149. Арк. 29.

³⁴⁹ Степович А. З споминів про М. В. Лисенка. С. 202.

³⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. 179. Спр. 149. Арк. 51.

³⁵¹ Куба Л. А. Степович та І. Анненков у нас в 1884 році. Людвік Куба про Україну. С. 23–29.

³⁵² Там само. С. 24–25.

³⁵³ ІР НБУВ. Ф. 179. № 519 (пер. з чеськ.).

³⁵⁴ Там само (пер. з чеськ.).

1886 року³⁵⁵. Часто він переказував А. Степовичу вітання від батьків і розповідав про родинні події. 1 січня 1892 року він з жалем повідомляє про смерть своєї «дорогої бабусі», яку нещодавно поховали³⁵⁶. Чимало уваги своїй родині Л. Куба приділив у листах літа й осені 1924 року, коли відновив листування зі своїм київським приятелем після тривалої перерви, переплітаючи сімейну історію з історією їх дружби. 4 липня він пише: «Що стосується моєї родини, яку Ви знали, то ось Вам наступні свідчення: батько помер 1901, мати 1921, бабуся ще 1891. Крім того, за цей час померли 2 брати й сестра»³⁵⁷. 30 жовтня розповідає: «Я радію, що Ви пам'ятаєте свій візит до нас у Подєбради. Ваш візит був для нас святом. На жаль, все майже зникло. Померли не лише бабуся, тато, мама (вона померла всього п'ять років тому), але й більшість дітей (4) [ідеться про братів і сестру автора. — Є.К.]. Тепер нас тільки троє братів. Саме цього року, коли ми були влітку в Подєбрадах, там помер один із моїх молодших братів. Його дружина померла рік тому. Мав 7 дітей. Наймолодшому два роки. У нас було сумне літо»³⁵⁸.

Л. Куба писав, що з 1911 року мешкає у Празі. Часто він згадував про власну сім'ю — дружину й сина. «Хоча моя дружина не мала задоволення знати Вас особисто, а тим більше мій син, вони знають Вас з моїх розповідей і ваших листів, і вони дуже люблять і поважають Вас», — сказано в листі від 29 жовтня 1933 року³⁵⁹. З особливим задоволенням Л. Куба не раз розповідав про свого сина — що той супроводжував його у фольклорно-етнографічних подорожах на Балкани, здобув правничу освіту, став судовим урядовцем, спочатку в Празі, згодом у Дечині, у Судетах, «серед німців», як не забуває додати уважний до етнографії батько, та в Біліні, теж «у німецькому краю», одружився і втішив народженням онука³⁶⁰. З Праги до Біліні можна було дістатися за 2 години експресом, «це дорого, але ми можемо іноді бачитися»³⁶¹. У своїх листах Л. Куба неодмінно цікавився сімейним життям А. Степовича, як-от: «Напишіть про свою родину, як ви всі й що нового?» (2.X.1932) або ж: «Як ваші? Що вся родина?» (20.I.1935)³⁶².

З роками приходили хвороби та вікова неміч, що є важливою темою листування 1920-х — першої половини 1930-х років. Л. Куба скаржився

на біль у руці, що заважав працювати, на ослаблення зору («[...] очі заважають мені займатися коректурою. Це пояснює, чому так мало пишу. Бережу очі. Навіть газети зазвичай читає мені дружина»³⁶³). 1926 року через тромбоз у нозі зірвалася його подорож до Македонії³⁶⁴. Коли Л. Куба довідався, що у А. Степовича хворі очі, то пропонував надіслати йому за потреби ліки³⁶⁵.

Порушення у листуванні Л. Куби з А. Степовичем таких приватних питань, як родинне життя та стан здоров'я, свідчать, на нашу думку, про те, що вони впродовж тривалого часу підтримували товариські взаємини, які далеко виходили за межі суто наукових інтересів, проте саме ці інтереси стали головною причиною їхнього зближення.

Беручись до праці над своїм монументальним «Слов'янством», Л. Куба планував скористатися матеріалами опублікованих музично-фольклорних збірок, але доволі швидко з'ясувалося, що, по-перше, можуть виникати непорозуміння щодо дотримання авторських прав укладачів і видавців цих збірок, а по-друге, що варто доповнювати опубліковані джерела власними записами, для чого необхідні подорожі слов'янськими теренами та знайомства з місцевими знавцями музичного фольклору. Крім того, Л. Куба вирішив оприлюднювати пісні слов'янських народів у чеському перекладі, а це вимагало колосальної філологічної та редакторської роботи, для якої були конче потрібні вправні помічники. Для східнослов'янського музичного фольклору, особливо українського, компетентним співробітником Л. Куби став А. Степович.

Істотною проблемою, з якою Л. Куба зіткнувся в упорядкуванні українських пісень, був брак єдиного правопису. На той час в українській мові існували дві конкурентні правописні системи — фонетична та етимологічна, які обстоювалися конкурентними політичними таборами — лівим (демократичним, народницьким) та правим (консервативним, «малоросійським», прихильники якого не бажали цілковитої національної емансипації українців, а прагнули щонайбільше зберегти фольклорно-етнографічні особливості селянства) відповідно. Справа політично загострилася з втручанням російського уряду, який заборонив так звані Емським указом 1876 року вживання у друкованих виданнях фонетичного правопису

³⁵⁵ Там само. № 536 (пер. з чеськ.).

³⁵⁶ Там само. № 559 (пер. з чеськ.).

³⁵⁷ Там само. № 572 (пер. з рос.).

³⁵⁸ Там само. № 573 (пер. з чеськ.).

³⁵⁹ Там само. № 586 (пер. з чеськ.).

³⁶⁰ Там само. № 573, 581, 582, 586, 589.

³⁶¹ Там само. № 589 (пер. з чеськ.).

³⁶² Там само. № 583, 589 (пер. з чеськ.).

³⁶³ Там само. № 586 (пер. з чеськ.).

³⁶⁴ Там само. № 575.

³⁶⁵ Там само. № 589.

(«кулішівки»)³⁶⁶. За порадою А. Степовича, Л. Куба вирішив обрати для свого «Слов'янства» «максимовичівку» — етимологічну правописну систему, запропоновану Михайлом Максимовичем. «Ви кладете мені на серце писати правописом Максимовича», — писав Л. Куба в листі А. Степовичу від 5 листопада 1884 року³⁶⁷.

У спогадах про знайомство з А. Степовичем, опублікованих у 1922 році, Л. Куба в ретроспективі докладно висловив свою думку стосовно правописної проблеми й обоюсторонньої домовленості щодо її розв'язання для видання «Слов'янства»: «Домовлялися ми легко. Сам шанувальник і обожнювач особливостей діалектів, у літературній мові ще з молодих років прихильник принципів етимологічних, я погодився з рекомендованим мені правописом для українських текстів, який давав змогу фонетично відтворювати особливості української мови і водночас не відривати її від літературної російської мови. Це був правопис Осадца-Максимовича³⁶⁸, який ми обрали і яким Степович погодився переписувати тексти українських пісень, призначених для мого збірника»³⁶⁹. Однак це писалося тоді, коли стан справ докорінно змінився, порівняно з тим, що було в середині 1880-х років, — у постреволюційній Україні «максимовичівка» була відкинута як надто консервативний з політичної точки зору правопис і утвердилися фонетичні правописні принципи. Л. Куба мусив з цим миритися, але в перевиданій того ж 1922 року частині «Слов'янства», яка містила українські пісні, залишив старий правопис, мотивуючи це браком коштів на оновлення тексту. Взагалі, на його думку, доцільним був синтез фонетичних і етимологічних принципів: «Правопис літературної мови повинен у належній вчненій формі зберегти зв'язок минулого із сучасним, як це спостерігаємо, наприклад, у французів або англійців, як це потрібно і в нас, у слов'ян (щоб він зберігав спільні риси і нагадував про нашу єдність)»³⁷⁰. Такі загалом консервативні погляди на правописну проблему були суголосними переконанням А. Степовича.

У листуванні Л. Куби є багато цікавих деталей, з яких можна реконструювати його творчу лабораторію, де готувалася 6-а книга «Слов'янства»,

яка містила «руські» (східнослов'янські) пісні, себто «малоруські», «великоруські» та білоруські. Приміром, у листі від 25 жовтня 1887 року Л. Куба пише: «Надсилаю вам тексти ще раз, щоб Ви могли їх люб'язно виправити. Будь ласка, виправте їх ретельно та якомога *швидше*», а також повідомляє, що надалі заради «економії праці» віддаватиме оригінали пісень перекладачу Йозефу Вацлаву Богуславу, потім перекладені тексти відправлятиме до друкарні та водночас надсилатиме їх А. Степовичу на перевірку й вноситиме за отриманими від нього зразками остаточні правки до коректурних відбитків³⁷¹. Наступний лист, від 11 листопада 1887 року, теж є свідченням напруженої редакторської праці: «Дякую за виправлення текстів. Сьогодні знову прошу виправити орфографію пісень, Вам надісланих. Пісні, підкреслені олівцем, до того ж не зовсім розбірливі (це № 10 “На калину вітер віє” та № 27 “Й відци гора...”). Тому прошу Вас, напишіть ці дві пісні між рядками ще раз чорнилом і розбірливо. Висилку цю, будь ласка, надішліть назад, якщо зможете, того ж таки дня. Справа є дуже спішною. Наступного тижня вишлю ще деякі тексти, але вже останні»³⁷².

Опрацювання українського фольклору заохочувало Л. Кубу вивчати українську («малоруську») мову. Ще на початку творчої співпраці з А. Степовичем, восени 1884 року, він зауважує своєму київському кореспонденту, що до «руських» (східнослов'янських) пісень, включених до «Слов'янства», передбачено додати пояснювальні нариси про «великоруську» та «малоруську» мови, але для цього бракує джерел: «Про малоруську мову досі написано дуже мало. Тому прошу Вас вказати найважливіші відмінності, які відрізняють малоруську від великоруської», а саме те, що було би корисним для перекладача Й. В. Богуслава, який мав ті нариси підготувати³⁷³. Неодноразово Л. Куба звертався до А. Степовича з питаннями щодо української граматики (про дієслівні закінчення тощо³⁷⁴) або про значення слів та їх точний переклад («Годувати — що це означає в малоруській мові? Чи бенкетувати, чи виховувати?»³⁷⁵). У листі від 25 червня 1886 року він просить: «Чи не могли би Ви надіслати мені якусь малоруську граматику?»³⁷⁶.

³⁶⁶ Докладніше про значущість мови в українському національно-культурному та суспільно-політичному русі того часу див.: Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ, 2014. С. 124–200.

³⁶⁷ ІР НБУВ. Ф. 179. № 521 (пер. з чеськ.).

³⁶⁸ Михайло Осадца (1836–1865) — галицький філолог і педагог, автор підручника з граматики, популяризатор етимологічного правопису.

³⁶⁹ Куба Л. А. Степович та І. Анненков у нас в 1884 році. С. 26.

³⁷⁰ Там само. С. 27.

³⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 179. № 546 (пер. з чеськ.).

³⁷² Там само. № 547 (пер. з рос.).

³⁷³ Там само. № 520.

³⁷⁴ Там само. № 546.

³⁷⁵ Там само. № 542 (пер. з рос.).

³⁷⁶ Там само. № 536 (пер. з чеськ.).

Значну частину східнослов'янських матеріалів для свого «Слов'янства» Л. Куба запозичив із опублікованих пісенних збірок. Розшукувати й опрацьовувати їх допомагав А. Степович. У їхньому листуванні є численні згадки про використання збірок Олександра Рожнова, Юлія Мельгунова, Мілія Балакірева, Олександра Рубця, Костянтина Вельбоа, а власне з українського фольклору — Оскара Кольберга, Павла Чубинського, Олексія Гулака-Артемовського та особливо Миколи Лисенка. З останнім, однак, виникли непорозуміння щодо авторських прав. Справа полягала в тім, що виключне право на перші дві частини Лисенкового «Збірника українських пісень» належало його видавцю Болеславу Корейву, який не відповідав на прохання Л. Куби щодо можливості використання цих матеріалів, а сам композитор зберігав за собою права лише на третю частину збірки, але дозволив передрукувати звідти лише півтора десятка пісень. Це обурило Л. Кубу: «Чому не всі? Чому тільки ці? Я не розумію такої милості й такого привласнення народного надбання»³⁷⁷. Це непорозуміння змусило його звіритися з чинним австрійським законодавством щодо авторського права, після чого він з полегшенням написав А. Степовичу: «Я, дурень, гадав, що мені потрібен дозвіл [на передрук пісень. — Є. К.], але, ознайомившись із законом про друк, я дізнався, що не мушу платити ані пану Лисенку, ані пану Корейву, і що можу використовувати мелодії та слова на власний розсуд. Камінь впав з моєї душі»³⁷⁸. До речі, Л. Куба скористався і матеріалом з власної збірки пісень А. Степовича³⁷⁹. Також він просив свого київського кореспондента пошукати збірки білоруських пісень, мало тоді відомих загалу фольклористів, аби зробити у «Слов'янстві» окремих білоруський відділ³⁸⁰.

Важливе значення у творчій біографії Л. Куби мають подорожі слов'янськими землями для безпосереднього збирання з першоджерел нових фольклорних матеріалів, що мали увійти до «Слов'янства», видання якого стало найважливішою справою його громадського життя. Аби цілком присвятити себе «Слов'янству», він навважився відмовитися від учителювання, про що повідомив А. Степовича листом від 14 травня 1885 року³⁸¹. Згодом Л. Куба поділився з ним сво-

єю мрією: «Хочу об'їздити весь світ у пошуках народних музичних інструментів тощо»³⁸².

Мандрівку до України Л. Куба призначив на літо 1886 року. А. Степович готувався приймати його у своїй київській оселі, проте несподівано чеський приятель вирішив відмовитися від подорожі. Пояснення містилося в листі від 25 червня 1886 року: «Причина в тому, що я не міг вивчити малоруську мову. Не можу подорожувати без неї. Хочу бути серед *народу*, але чого б я був вартий, якби не міг з ним говорити? Я сподівався, що мені вдасться вивчити малоруську мову з народних пісень настільки, щоб зрозуміти людей (як я під час мандрів трохи вивчив лужицьку). Але, на жаль, мені це не вдалося через брак часу»³⁸³. Забагато часу відібрало опрацювання багатих матеріалів, зібраних у лужичан (записів пісень, описів музичних інструментів). Тож Л. Куба вирішив відкласти подорож до східнослов'янських теренів на рік, щоб краще підготуватися, насамперед краще освоїти українську мову (саме тоді він просив надіслати йому посібник з української граматики), а тепер хотів обмежитися мандрівкою до Польщі, бо добре знав польську мову. Однак вже в липні він попередив А. Степовича, що після тижневого перебування в околицях Кракова помандрує до Києва³⁸⁴.

Подорож 1886 року дала Л. Кубі чимало цінного фольклорно-етнографічного матеріалу й багато нових знайомих. А. Степович не міг постійно подорожувати разом з ним, тому Л. Куба повідомляв йому про свої мандри листівками. В одній з них ідеться про поїздку на Чернігівщину, до Воронків — маєтку Кочубеїв, де він мав нагоду познайомитися з хоровими співами, грою лірника й записав декілька пісень, а також чув від тамтешнього господаря, Михайла Кочубея, про гру славетного кобзаря Остапа Вересая, а потім до Ніжина, де познайомився зі знаменитими робітничими хорами³⁸⁵. З іншої листівки дізнаємося про подорож на Смоленщину, а потім до Полтави, де його приймав учитель Агафон Дейниковський³⁸⁶. У вересні він був вже вдома³⁸⁷.

У 1887 році Л. Куба знову подорожував східнослов'янськими теренами Російської імперії. Він був вдячний, що цього разу А. Степович погодився його супроводжувати, і ґрунтовно підготувався — одержав з Києва рекомендаційні листи

³⁷⁷ ІР НБУВ. Ф. 179. № 523 (пер. з чеськ.).

³⁷⁸ Там само. № 525 (пер. з чеськ.).

³⁷⁹ Там само. № 532.

³⁸⁰ Там само. № 525.

³⁸¹ Там само. № 531.

³⁸² Там само. № 536 (пер. з чеськ.).

³⁸³ Там само. № 536 (пер. з чеськ.).

³⁸⁴ Там само. № 537.

³⁸⁵ Там само. № 539.

³⁸⁶ Там само. № 540.

³⁸⁷ Там само. № 541.

від професора Володимира Антоновича до фольклористів Поділля та Київщини: Миколи Гатцука у Проскурові, Чеслава Неймана у Вінниці та Тадея Рильського у Романівці. З Києва разом з А. Степовичем Л. Куба збирався вирушити на Чернігівщину, куди його кликав Василь Вовк-Карачевський. Звідти передбачалося помандрувати до Данькова на Смоленщині, де мешкав фольклорист, етнограф і мовознавець Володимир Добровольський, дослідник великорусько-білоруського прикордоння. У Вовків-Карачевських у Середовці та Британах і у Добровольських у Данькові Л. Куба вже бував під час своєї минулорічної подорожі³⁸⁸. З подальшого листування знаємо, що Л. Куба ще побував у Москві, де сподівався ближче познайомитися з великоруським фольклором за допомогою професора Олексія Соболевського, який запропонував чеському гостю дочекатися неділі чи святкового дня та з'їздити до приміської дачної місцевості, де можна було зустрітися з селянами, але Л. Куба не став чекати, бо мав обмаль грошей і не знав, як з користю провести час у Москві³⁸⁹.

Подорожі 1886–1887 рр. Л. Куба описав у низці фольклорно-етнографічних нарисів, опублікованих у чеській періодиці, — «Співучою Україною», «У Британах», «Південноруський робітничий хор», «Лірник»³⁹⁰. Знайомства, набуті у цей час, підтримуватимуться впродовж багатьох років. 1927-го він пише А. Степовичу: «А чи знаєте Ви, що торік пані Шелухіна приїжджала до мене сюди у Прагу, дочка Карачевського-Вовка, який мешкав у Києві й з яким ми були у Середовці та Британах? Допомогала мені переписувати тексти пісень»³⁹¹. У 1933 році повідомляє: «У Чернігові померла пані Дейниковська. До Дейниковських я їздив у Полтаву. З донькою, яка мешкає у Чернігові, листуюся»³⁹².

Публікація «руської» (східнослов'янської) частини «Слов'янства» тривала впродовж 1885–1888 років. У вступному нарисі, присвяченому східнослов'янським мовам, зокрема українському правопису, перекладач Й. В. Богуслав висловив щиру подяку А. Степовичу разом з чеським славістом Едвардом Єлінеком за різнобічну допомогу в підготовці видання³⁹³. Сам Л. Куба у власному вступному слові теж відзначив вагомий внесок А. Степовича в публікацію східнослов'янських пісень³⁹⁴.

Робота над «Слов'янством» тривала — тепер Л. Куба хотів відкрити для себе та своїх читачів музичний фольклор південних слов'ян. У листах А. Степовичу він розповідає про подорожі на Балкани та публікацію нових випусків «Слов'янства». У листі від 16 вересня 1890 року не без гордості зауважує, що був першим фольклористом, який відвідав Чорногорію, тому його збірка чорногорських пісень є «перша взагалі, унікальна»³⁹⁵. І додає: «Від цього випуску буде “Slovanstvo” цілком оригінальним, усі пісні будуть з моїх записів. Я сам записав уже 1 000 пісень південних слов'ян»³⁹⁶. Він навіть листувався із Загребською академією та Хорватською матицею щодо придбання ними його фольклорних записів. Цікаво, що в листах цього часу Л. Куба мимовільно, як видається, вживає сербохорватську лексику: «извор» (джерело), «слика» (картина), «просяк» (жебрак), що свідчить про його глибоке занурення в культуру південних слов'ян³⁹⁷.

Однак на межі 1880-х–1890-х років Л. Кубу спіткали великі труднощі. Чимдалі помітнішим ставало зменшення цікавості читацького загалу до його «Слов'янства». У листі від 23 березня 1889 року він жалівся, що на південнослов'янський відділ залишилися тільки 210 передплатників. При цьому передплатники заборгували близько 3 тисяч гульденів, а стягнення боргів вимагало неабияких клопотів: «Бажаючи одержати ці гроші, я мушу постійно писати рахунки, ходити до адвоката, писати скарги тощо. Страшно!»³⁹⁸.

Аби заробити гроші для продовження публікації «Слов'янства» Л. Куба мусив братися за інші проекти. На початку 1892 року він поділився з А. Степовичем планом-проспектом видання «Слов'янським світом», перша частина якого мала містити оповідання про його мандри Чорногорією у 1890–1891 роках, а також близько 200 здебільшого оригінальних ілюстрацій. Л. Куба цікавився, чи можна видати цю книгу в російському перекладі. Він навіть погоджувався відмовитися від гонорару, який мав піти на користь перекладача, а собі жадав лише плату за ілюстрації. Можливо, він сподівався, що за переклад візьметься А. Степович. Л. Куба відверто зізнавався: «Я маю докласти зусиль, аби завершити “Слов'янство”. Для цього мої книги про подорожі повинні мати великий ринок збуту. Проте вони його матимуть

³⁸⁸ Там само. № 545.

³⁸⁹ Там само. № 546.

³⁹⁰ Див. передрук в українському перекладі: Людвік Куба про Україну. К., 1963.

³⁹¹ ІР НБУВ. Ф. 179. № 575 (пер. з чеськ.).

³⁹² Там само. № 581 (пер. з чеськ.).

³⁹³ Slovanstvo ve svých zpěvech. Kn. 6. Pardubice, 1885–1888. S. 7.

³⁹⁴ Ibid. S. 8.

³⁹⁵ ІР НБУВ. Ф. 179. № 556 (пер. з рос.).

³⁹⁶ Там само (пер. з рос.).

³⁹⁷ Там само. № 561, 562, 563.

³⁹⁸ Там само. № 554 (пер. з рос.).

лише тоді, коли наша громадськість дізнається, що на мої речі звертає увагу іноземець!»³⁹⁹.

Однак незабаром Л. Куба з сумом писав А. Степовичу, що для книги про Чорногорію не набралось достатньо передплатників, тому він мусив відмовитися від авторських прав на неї на користь видавця Франтішека Гобліка з Пардубиць, котрий доти друкував усі його праці, аби тільки книгу було видано⁴⁰⁰.

Далі було ще гірше — влітку 1892 року Л. Куба не зміг надіслати А. Степовичу надруковані хорватські пісні, бо весь наклад «Слов'янства» за борги перейшов у власність видавця, причому навіть дешевше собівартості⁴⁰¹. А втім, навіть за таких скрутних обставин він не полишав своїх студій і вирушив до Істрії та Далмації по пісні, а після повернення звідти, восени того ж року, зізнався А. Степовичу, що є банкрутом і подорож на Балкани, напевно, є останньою: «Мої остатні гроші я витратив на збирання пісень далматських, тепер сиджу вдома, майже не маючи що їсти»⁴⁰².

Звісно, за таких обставин Л. Куба сподівався на допомогу А. Степовича, кар'єра якого в цей час, навпаки, йшла вгору — 1892 року він став приват-доцентом у Київському університеті, а незабаром обійняв посаду директора Колегії Павла Галагана, в якій раніше навчався. До того ж він був членом впливового Київського слов'янського благодійного товариства. Через А. Степовича Л. Куба пропонував товариству придбати у видавця Ф. Гобліка права на книгу про Чорногорію разом з друкарськими кліше. Згодом він надіслав до Києва свої картини, присвячені Чорногорії, сподіваючись, що А. Степович допоможе їх продати, а одну з них, за власним вибором, просив прийняти як подарунок: «на пам'ять за охоту та люб'язність, з якою Ви мою діяльність завжди супроводжуєте, на доказ моєї найщирішої вдячності»⁴⁰³. Зрештою Л. Куба подарував йому дві картини свого чорногорського циклу: «Марицю Джурову» та «Чорногорку з коліскою»⁴⁰⁴. А. Степович безумовно прагнув допомогти приятелю, але ресурси його були вельми обмеженими. До того ж проекти Л. Куби, далеко не завжди достатньо обгрунтовані щодо можливості їх здійс-

нення, бентежили його. На листі, яким Л. Куба повідомив про відправку своїх картин на продаж до Києва, А. Степович зробив олівцем нотатку, що віддав картини до Колегії Павла Галагана, додавши: «Що з ними робити?»⁴⁰⁵. Покупці на картини не знаходилися, видавничі плани видавалися нездійсненими, лише вдалося виклопотати 50 рублів допомоги від Слов'янського товариства, за що, до речі, Л. Куба був вельми вдячний і писав, що приймає ці кошти не для себе особисто («маю що їсти й пити»), але на продовження публікації пісень, а згодом заявив, що просить Слов'янське товариство прийняти на цю суму в подарунок його картини («Іншим чином мені неможна було би чесну цю монету прийняти») ⁴⁰⁶. «Мені шкода — зізнавався Л. Куба, — що я Вам моїми картинами завдав стільки клопотів і труду, і неприємностей. Ви не знаєте, скільки це мене мучить! Я вважав, що справа Вам легко вдасться, але помилився. Знаючи це, я ніколи би не наробив Вам стільки недобрих і сумних сцен»⁴⁰⁷.

А. Степович старався підшукувати передплатників видань Л. Куби. Як-от в одному з Кубиних листів читаємо: «Прошу Вас, найдобріший Андроніку Оникійовичу, щоби Ви влаштували в Києві порядну агітацію. “Слов'янство” дуже й дуже потребує грошей»⁴⁰⁸. А. Степович мав на прохання Л. Куби поширити рекламні оголошення в київських газетах про його видання⁴⁰⁹.

Ще одним засобом популяризації праць Л. Куби стали рецензії на них, які публікував А. Степович. Наприклад, у «Филологических записках» він двічі друкував огляди книги «Слов'янським світом», яку Л. Кубі зрештою вдалося 1892 року опублікувати у прязькому видавництві Едварда Бофорта. «Найважливіша особливість і zarazом важливість праці п. Куби — це його цілковита оригінальність і своєрідність. Не тільки в усій слов'янській літературі, але навіть, наскільки нам відомо, й в усій європейській немає нічого, що могло би йти в порівняння щодо цього з книгою п. Куби», — писав А. Степович, зазначивши також, що чимала користь була би від перекладу цього видання⁴¹⁰. І згодом, з поновленням взаємин у 1920-х роках, він опублікував низку рецензій на тогочасні праці Л. Куби у часописах «Україна», «Записки Історич-

³⁹⁹ ІР НБУВ. Ф. 179. № 559 (пер. з чеськ.).

⁴⁰⁰ Там само. № 560.

⁴⁰¹ Там само. № 563.

⁴⁰² Там само. № 564.

⁴⁰³ Там само. № 561 (пер. з рос.).

⁴⁰⁴ Там само. № 562.

⁴⁰⁵ Там само. № 561 (пер. з рос.).

⁴⁰⁶ Там само. № 562, 563 (пер. з рос.).

⁴⁰⁷ Там само. № 565.

⁴⁰⁸ Там само. № 556 (пер. з рос.).

⁴⁰⁹ Там само. № 555, 556.

⁴¹⁰ Степович А. Славянские известия. 93 отзыва о новейших книгах по славяноведению. Воронеж, 1897. С. 39 (пер. з рос.).

но-філологічного відділу ВУАН», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні»⁴¹¹.

Дуже важливе значення у взаєминах Л. Куби з А. Степовичем впродовж усього їхнього знайомства мав обмін літературою. Ця тема посідає помітне місце у листуванні. Передовсім вони обмінювалися власними виданнями. Л. Куба також надсилав твори чеських літераторів, потрібні А. Степовичу для роботи над його літературознавчими та історико-педагогічними працями — «Нарисом історії чеської літератури» (1886 р.), «Яном Амосом Коменським» (1892 р.), «Нарисами з історії слов'янських літератур» (1893 р.) тощо. Як-от у листі від 26 жовтня 1885 року Л. Куба повідомляє, що відправляє А. Степовичу низку видань, серед яких були поезії Сватоплука Чеха («Дагмар») та Адольфа Гейдука («Під Вітковим каменем», «Цимбали і скрипка», «За вольність і віру» тощо)⁴¹². В іншому листі, написаному того ж року, обіцяючи надіслати поему С. Чеха «Славія», він з патріотичним піднесенням відгукується про неї: «Вірш “Славія” є нашою чеською гордістю не лише перед чужим світом, але особливо перед слов'янським, адже наш те дуже оцінить, що саме ми, чехи, першими з-поміж слов'ян мали вірш, який є обітницею хвали та відданості ідеї слов'янської взаємності, що є для нас зіркою в лабіринті труднощів»⁴¹³. Іноді на прохання А. Степовича Л. Куба збирав матеріали про літераторів, як приміром про драматурга графа Зденека Коловрата, принагідно висловивши свою думку щодо вартості його творів: «Він, як письменник, має лише тому значення, що походить від нашої “історичної шляхти”, для якої вже те є великою рідкістю, якщо вона звертає увагу на чеську мову»⁴¹⁴. Взагалі листування свідчить, що Л. Куба уважно стежив за літературним процесом і на батьківщині, і в інших слов'янських країнах.

Л. Куба був шанувальником класичної музики, яку вважав важливою частиною національної культури та засобом для поглиблення «слов'янської взаємності», що відбилося в його листуванні. Восени 1885 року він пише А. Степовичу: «Зараз у нашому Національному театрі йде опера Рубінштейна “Демон”, яку із захватом прийняла наша публіка. На жаль, наші опери досі невідомі в Росії, але у Дворжака, Сметани й Фібіха є чудові

твори, які навіть на світових сценах завойовують визнання чеської музики»⁴¹⁵.

Скрутні матеріальні умови початку 1890-х років змусили Л. Кубу, не відмовляючись від фольклористики, шукати додаткові заробітки. Повертатися до вчителювання він не бажав⁴¹⁶. Зрештою Л. Куба обрав фах художника. У листі від 16 січня 1893 року він повідомляв, що навчається у Празькій академії мистецтв — «аби завдяки живопису завершити “Слов'янство”»⁴¹⁷. У 1894 році він писав з Парижа, а 1899 року — з Мюнхена, де продовжував навчання і працював як художник, заробляючи малярством кошти на видання боснійсько-герцеговинських, сербських та болгарських пісень⁴¹⁸.

Після 1893 року А. Степович отримував листи від нього дедалі рідше. Час від часу Л. Куба ще звертався до нього з різними пропозиціями, як-от залучив до проекту видання «Летимо слов'янським світом», для якого прохав придбати світлини, що представляли би Україну⁴¹⁹. Однак із закінченням століття їхнє листування зупинилося. Коли ж воно відновилося у 1924 році, то Л. Куба та А. Степович немовби помінялися місцями — перший був відомим у Чехословаччині й за її межами фольклористом, зміг нарешті завершити видання свого «Слов'янства» (і здійснити перевидання «руських пісень»), здобув визнання як маляр, а ось другий втратив чимало — через революційні події 1917–1921 років він залишився без власної гімназії, яку заснував у 1906 році після відставки з посади директора Колегії Павла Галагана, а 1924 року у Вищому інституті народної освіти, утвореному замість Київського університету, було ліквідовано кафедру слов'янської філології, де А. Степович тривалий час викладав, і хоча він співпрацював із Всеукраїнською академією наук (ВУАН), його матеріальне становище було вкрай нестабільним⁴²⁰. До того ж доводилося пристосовуватися до докорінної зміни соціокультурних умов — більшовицької українізації тощо. За таких обставин Л. Куба прагнув допомогти київському приятелю. У своїх листах літа й осені 1924 року він пересилає А. Степовичу гроші, 10 та 25 доларів, делікатно просячи прийняти цю скромну, але безперечно важливу підтримку⁴²¹. З нагоди 70-річчя свого київського приятеля

⁴¹¹ Див.: Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук. 1918–1929. Київ, 1930. С. 38, 70, 82.

⁴¹² ІР НБУВ. Ф. 179. № 534.

⁴¹³ Там само. № 593.

⁴¹⁴ Там само. № 548 (пер. з рос.).

⁴¹⁵ Там само. № 534 (пер. з чеськ.).

⁴¹⁶ Там само. № 563.

⁴¹⁷ Там само. № 565 (пер. з рос.).

⁴¹⁸ Там само. № 567, 569, 573.

⁴¹⁹ Там само. № 591.

⁴²⁰ Див., наприклад, свідчення Сергія Єфремова про важкі умови життя А. Степовича того часу: Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ, 1997. С. 425.

⁴²¹ ІР НБУВ. Ф. 179. № 572, 574.

Л. Куба опублікував про нього біографічний нарис в часопису «Slovanský přehled»⁴²². У листі від 26 лютого 1933 року він писав, що йому втішно знати, що А. Степович у своєму поважному віці не полишає наукової праці⁴²³. Восени 1934 року Л. Куба, що був членом Слов'янського інституту, пропонував А. Степовичу поклопотатися щодо обрання його до цієї наукової установи — однієї з провідних у Чехословаччині в царині славістики⁴²⁴. Про себе він повідомляв, що, попри старечі хвороби, переймається впорядкуванням своїх численних праць. Наприкінці 1932 року писав: «Я зараз упорядковую свої нотатки та друковані праці, хоча не знаю, чи воно колись вийде. Проте

я хочу, щоб усе було в порядку, поки я зовсім не зможу працювати»⁴²⁵.

Отже, листи Л. Куби А. Степовичу вочевидь є цінним джерелом для досліджень чесько-українських культурних взаємин. Вони показують, як функціонувала складна мережа соціокультурних практик (нагромадження інформації та обмін нею, взаємодія заради здійснення публікаційних проєктів, особисті стосунки для задоволення емоційних й інтелектуальних потреб тощо), які поєднали двох людей з різним життєвим досвідом для творчої співпраці. Тому, на наш погляд, цей епістолярний комплекс варто було би повністю опублікувати.

REFERENCES

- Apanovych, E. M. (1982). Arkhiv A. I. Stepovicha. *Soviet Slavic Studies*, 5, 95–105 [in Russian].
- Apanovych, E. M. (1982, September 21–23). Iz istorii ukrainisko-cheshskikh kulturnykh svyazey: L. Kuba i A. I. Stepovich. *Uzlovy voprosy sovetskogo slavyanovedeniya : tez. dokl. i soobshch. IX Vsesoyuz. nauch. konf. istorikov-slavistov* (pp. 284–285) [in Russian].
- Hyrych, I. (2014). *Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Ivanchenko, M. & Steshenko, Ya. (Ed.). (1930). *Systematychnyi katalog vydan Vseukrainskoi akademii nauk. 1918–1929*. Kyiv: Vyd-vo VUAN [in Ukrainian].
- Klochko, O. (2018). *Maslovy. Doli. Podii. Zhyttia*. Kyiv: Art Knyha [in Ukrainian].
- Savchenko, S. (2020). *Olena Apanovych u naukovomu ta hromadskomu zhytti Ukrainy druhoi polovyny XX st.* [PhD dissertation, Borys Grinchenko Kyiv University] [in Ukrainian].
- Molnar, M. (Ed.). (1963). *Liudvik Kuba pro Ukrainu*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR [in Ukrainian].
- Stepovich, A. (1897). *Slavyanské izvestiya. 93 otzyva o noveyshikh knigakh po slavyanovedeniyu*. Voronezh: Tipografiya V. I. Isaeva [in Russian].
- Stepovich, A. (1968). Z spomyniv pro M. V. Lysenka. In O. Lysenko (Ed.), *M. V. Lysenko u spohadakh suchasnykh* (pp. 197–208). Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
- Tarasenko, O. (2016). Shchodennyk O. M. Lazarevskoho. *Sivershchyna annals*, 6, 138–143 [in Ukrainian, in Russian].
- Yefremov S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv: Hazeta «Rada» [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 21.08.24 р.

Дата схвалення до публікації: 16.09.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

⁴²² Kuba L. Andronik Ioannikēvič Stepovič. *Slovanský přehled*. 1927. Ročník 19. S. 779–780.

⁴²³ ІР НБУВ. Ф. 179. № 581.

⁴²⁴ Там само. № 588.

⁴²⁵ Там само. № 582 (пер. з чеськ.).

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

**«Треба вже набратися теї Європи, щоб більше не схотілось»:
літературне середовище радянської України 1920-х рр.
у листуванні Валер'яна Поліщука**

Стаття розглядає его-документи відомого вітчизняного поета, представника українського відродження 1920-х рр. Валер'яна Поліщука. Листування літератора становить значний інтерес з огляду на змістовність і важливість тематики, що в ньому відображається. Метою дослідження є з'ясування обставин його поїздки за кордон і характеристика складних відносин в літературно-мистецькому середовищі 1920-х рр. Найзмістовнішою частиною матеріалів є листи поета з поїздки Європою у кінці 1924 — на початку 1925 р. спільно з Павлом Тичиною та Олесем Досвітнім. Він побував спочатку у Москві, а потім — у Ризі, Берліні, Гамбургу, Лейпцигу, Празі, Парижі. Очевидно, що спецслужба при НКВС — Державне політичне управління — відстежувала такі поїздки. Водночас епістолярій В. Поліщука дає можливість побачити зсередини важливі події у його житті та літературно-мистецької інтелігенції радянської України загалом.

Ключові слова: Валер'ян Поліщук, Олесь Досвітній, Павло Тичина, літературно-мистецьке середовище, листування, его-документи, українська інтелігенція.

**“It is Necessary to Get Enough that Europe, Not to Desire It”:
Literary Environment of Soviet Ukraine of 1920s
in Valerian Polishchuk's Correspondence**

The article examines the ego-documents of the renowned Ukrainian poet Valerian Polishchuk, a representative of the Ukrainian Renaissance of the 1920s. The correspondence of the writer is of particular interest due to its richness and the important themes reflected in it. These are the poet's letters to his wife, Olena Konukhes, which are archived in the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine. The aim of the paper is to determine, based on the writer's letters, the circumstances of his trips abroad as well as to characterize the complex relationships within the literary and artistic environment of the 1920s. Besides, to examine the poet's epistolary, other documents are also studied. It is worth noting that the poet's letters to Olena Konukhes have not been fully analysed in historiography.

The most significant portion of the aforementioned letters is those written to the poet's wife during his trip through Europe from the end of 1924 to the beginning of 1925. Together with Pavlo Tychyna and Oles Dosvitny, he first visited Moscow, where he had meetings with Vsevolod Meyerhold and other representatives of literary and artistic circles. During the trip, under the instructions of the People's Commissariat for Education, he established connections with artists, including Ukrainian emigrants. It is obvious that the State Political Directorate monitored such trips, and Valerian Polishchuk's journey with his colleagues was no exception. Thus, V. Polishchuk's epistolary allows to observe from within the significant events of the poet's life but also the broader literary and artistic intellectuals' environment of Soviet Ukraine in all their complexity and contradictions.

Keywords: Valerian Polishchuk, Oles Dosvitny, Pavlo Tychyna, literary and artistic environment, correspondence, ego-documents, Ukrainian intellectuals.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Бонь О., 2024

Відомий поет, критик і організатор літературного процесу Валер'ян Поліщук народився 18 вересня (1 жовтня) 1897 р. у селі Більче Дубенського повіту Волинської губернії (нині — Дубенського району Рівненської області). Родина була селянська, бідна. Може тому від початку дорослого життя майбутній письменник мав ліві, революційні, погляди. Але батько, Левко Поліщук, не дивлячись на важкі матеріальні обставини, намагався дати освіту дітям. В. Поліщук — представник модерної, авангардної літератури 1920–1930-х рр. в Україні — був яскравим явищем у літературно-мистецькому середовищі. Також виступав як організатор — заснував у 1926 р. літературну групу «Авангард», однойменне видання. Вивчення та оцінка його творчої позиції у всьому розмаїтті літературних течій 1920–1930-х рр. потребує ретельного дослідження. Футуристичні, авангардні течії позиціонували себе як революційні, модерні та протиставляли себе народницькій, реалістичній літературній школі.

Український публіцист Сергій Грабовський слушно зауважував: «Валер'ян Поліщук, як і значне число українських поетів його генерації, щиро вірив у те, що у революційну добу саме нове, пролетарське мистецтво є мистецтвом передовим, авангардним, і що лише воно здатне відобразити ті величезні соціальні зрушення. Поняття “пролетарського” у цих митців ототожнювалося з поняттям індустріального, модерного, динамічного і прогресивного, тож і саме сприйняття комунізму в українських націонал-комуністів було синонімом поняття суспільної модернізації»⁴²⁶.

Охарактеризувати ідеї, що рухали поетом, і з'ясувати важливі обставини його життя допомагають его-документи. Їх, на жаль, зберіглося небагато, оскільки Валер'ян Поліщук був заарештований у грудні 1934 р. і розстріляний згодом у Сандармосі у листопаді 1937 р. Частину епістолярної спадщини зберегла його дружина Олена Конухес.

Мета дослідження — на основі листів Валер'яна Поліщука з'ясувати обставини його поїздки за кордон у кінці 1924 — на початку 1925 р., а також охарактеризувати складні відносини в літературно-мистецькому середовищі 1920-х рр.

Після Кам'янець-Подільського українського державного університету В. Поліщук почав працювати в газетах і журналах, писав вірші. На початку 1920-х рр. він, як і багато молодих талантів, приїхав до столичного Харкова. Тут він був

у самому virі літературного життя. Контактуював з Сергієм Пилипенком, Миколою Хвильовим, Володимиром Коряком та багатьма іншими. В. Поліщук жив цивільним шлюбом одночасно із сестрами Лідією та Оленою (Рахіль) Конухес у Харкові 1922 р. За рік одружився з Оленою. За кілька років у них народилися син Марк-Реон і донька Люцина-Електра (він і дітям давав авангардні імена). Ось як він описував той період у автобіографічних матеріалах «Дороги моїх днів» у жовтні 1924 р., перебуваючи на відпочинку на віллі «Бююрнус» у кримському Гурзуфі: «У Харкові я на своєму життєвому шляху зустрів двох сестер Конухес — Лиду (Лічку) і Елену (Йолу), з якими я пережив найяскравіші хвилини свого життя. Моя вогнева любов знайшла тільки тінь тих співучих переживань, що втілені в поезіях “Радіо в житах”. З Оленою я одружився і маю сина Реона-Марка»⁴²⁷.

З приходом до влади більшовицького режиму й після створення СРСР значно зменшились культурні контакти українських літературно-мистецьких кіл із закордоном, але не припинились. Більшовицька влада намагалась використати такі контакти у своїх ідеологічних цілях, зокрема щоб показати швидкий розвиток літературно-мистецького життя у радянській Україні та таким чином підважити ідеологічні позиції української еміграції. Ці пропагандистські гасла просувались із початком українізації як спосіб рекламувати за кордоном підтримку розвитку української культури. Але водночас були, як вважаємо, і неявні цілі — виявити нелояльних до більшовицького режиму літераторів і митців.

Найчастіше письменники, кінематографісти, художники виїжджали за кордон за завданнями Народного комісаріату освіти. Ці завдання стосувались переважно налагодження зв'язків з митцями, вивчення нових течій, технологій у мистецтві тощо. У таку поїздку до країн Західної Європи відправилася невеличка делегація українських літераторів: Павло Тичина, Олесь Досвітний і Валер'ян Поліщук. Хоча вони й належали тоді до однієї літературної організації «Гарт», яку підтримував керівник НКО, колишній боротьбист О. Шумський, все ж, як побачимо нижче, дуже відрізнялись ідейно й психологічно.

Двоє з письменників залишили потім описи цієї поїздки⁴²⁸. В. Поліщук видав згодом у 1925 р. «Роскол Європи. Художньо-соціальні та побутові нариси», які містили пропагандистські штампи про розкол Європи на «визискувачів і поневоле-

⁴²⁶ Стріха М., Грабовський С. Валер'ян Поліщук. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/970188.html> (дата звернення: 16.09.2024).

⁴²⁷ Поліщук В. Дороги моїх днів (Автобіографічні матеріали). *Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років* / упоряд. Р. Мовчан. Київ: Кліо, 2015. С. 349.

⁴²⁸ Цимбал Я. Гомер Революції і «прикрий сахарин»: 120 років Валер'яну Поліщуку. ЛітАкцент. URL: <https://litakcent.online/2017/10/12/gomer-revolutsiyi-i-prikriy-saharin-120-rokiv-valer-yanu-polishhuku/> (дата звернення: 16.09.2024).

них працівників»⁴²⁹. О. Досвітній у «Нотатках мандрівника» про цю подію писав: «Один з них час від часу поправляє пенсне й незручну валізу під головою; другий автоматично крутить між пальцями хризантему»⁴³⁰. Тут не важко впізнати за згадкою про пенсне П. Тичину, а В. Поліщука — за тим, що він мав звичку носити квітку в петлиці піджака.

За листами В. Поліщука до дружини О. Конухес можемо прослідкувати хронологію й основні події поїздки, про що ані В. Поліщук, ані О. Досвітній не писали у своїх нарисах. Спочатку вони вирушили з Москви 7 грудня 1924 р. Група письменників виїжджала до Риги, оскільки Польща не пропустила їх через свою територію, вонипливли Балтійським морем. У переддень цього В. Поліщук написав дружині дуже ґрунтовного й цікавого листа. Характеризуючи відвідини їхніх знайомих у Москві, він висловив своє ставлення до ортодоксальних марксистів-ленінців як «начотчиків». І відверто характеризував своїх попутників. Наводимо ці висловлювання із застереженням, що відносини у літературно-мистецькому середовищі були завжди суб'єктивні й конкурентні, але це судження все ж таки дозволяє доповнити психологічний портрет учасників поїздки: «Компанія моя для поїздки погана. Більш менш. Найгірше Тичина. Противний типчик. Нешире, якесь монастирське, під сміренієм, облудство. Показність, що мовляв я страждаю бо світ мене переслідує, що я ідеальний. Нехай, а я ще більше буду сміреним і разом з тим слина злості якоїсь брудної, що світ матеріалістичний. Тоді як він шукає ідеалу, совершенства душі. Це його така мова приблизно. Я цієї святобливості не переважую. Я не втерпів якось коли він дуже розходився і сказав. Тоді він почав стрибати, проклинати (я спокійно лежав на ліжку) і почав говорити раптом про те, що він кине поезію писати і йде в музику, композицію. Хай талановитіші беруть перші місця. Звичайно і для тебе й для мене було ясно, що його більше всього щипає. Потім іще раз якось в спокійному стані це саме говорив, звичайно не щиро, бо хто ж хоче без власної охоти сходити з перших тих місць. Але після цього, я вирішив із ним бути нещирим в його дусі»⁴³¹. Звісно, ці оцінки суб'єктивні, але вони показують психологічні особливості П. Тичини та оприявлюють, наскільки різними могли бути члени однієї літературної організації у 1920-х рр. О. Досвітнього він характеризує куди більш позитивно: «Досвіт-

ній знай гарний і щирий хлопець, але задиристий. Я це учитую»⁴³².

Не менш цікавими були події в Москві, які описує В. Поліщук. Він познайомився із відомим театральним режисером, театральним педагогом і реформатором (ця обставина, на нашу думку, спонукала поета до знайомства) В. Меєргольдом. І тут, як і у інших ситуаціях, В. Поліщук намагався просувати українську культуру: «Балакали про укр. культуру. Він остається одним з друзів її. Мене апретдлив, знайомлячи з своєю жінкою, як укр. Маяковського, що мені зовсім не подобається. Балакали з ним трохи про Троцького. Він видно його так само дуже любить». Тут для характеристики самого поета візьмемо те, що він на той час захоплювався ідеями троцькізму, і ця обставина багато що пояснює у його тогочасних творах.

Тому не дивно, що поет намагався дотелефонуватись до самого Троцького чи його помічників: «По телефону в Кремлю, як радив Меєрхольд, дозвонивсь аж до самого Троцького цеб то його діжурного секретаря. Але Лев Дав. хворий. Обіцяв мені дати побачення за два тижні згодом. Да, між іншим, по кремлівському телефону мені не вдалось зговоритись, бо весь час перебивали — включалось, очевидно ГПУ, — так мені й казали, тоді секретарша дала звичайний міський телефон. Книжки й листа я все ж таки передав»⁴³³. Тобто, метою було не тільки поговорити з «вождем», а й передати книги українських літераторів, щоб познайомити з українською культурою. Важливо зазначити, що поет був свідомий, що ДПУ прослуховує телефони керівників партії такого рівня, як Троцький. І тому дивною виглядає відвертість його листів до дружини.

В. Поліщук сподівався на відповідь Троцького на його лист і запит від партійного високопосадовця на висилку в Москву української літератури. Метою його було: «Я писав, що треба перемогти стару російську інерцію у відношенні до укр. культури, яка в спадщину лишилась в Москві ще од царату. Але листи самого не отдавай, бо я захочу почитати сам. Я чогось не переконаний, що виїде по мойому»⁴³⁴.

Не менш цікавими були й подальші зустрічі — в Українському клубі та з представниками редакції «Красной нови», яка, здавалось, ідейно повинна була бути близька «гартованцям». Але В. Поліщук «витримав тон» — запропонував зустрітись на нейтральній території у кафе, й зустріч не відбулась. Поет-авангардист зазначає: «Взагалі я тримаю марку, а Тичина й Досвітній лише підтри-

⁴²⁹ Поліщук В. Роскол Європи. Художньо-соціальні та побутові нариси. Харків, 1925. 113 с.

⁴³⁰ Досвітній О. Нотатки мандрівника. Київ : Книгоспілка, 1929. С. 3.

⁴³¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМУ). Ф. 72. Оп. 1. Спр. 9. Листи Поліщука Валер'ян Львович — Конухес О. І. (дружині). 18.09.1922 р. — 28.04.1931 р. Арк. 6–6 зв.

⁴³² Там само. Арк. 7.

⁴³³ Там само. Арк. 7–7 зв.

⁴³⁴ Там само. Арк. 7 зв.

мують, тим більше, що в них національна жилка у відношенні до росіян багато більше болить ніж у мене»⁴³⁵. Тут варто навести слова самого П. Тичини зі щоденника за 4 лютого 1921 року: «Олесь — в національному весі. Тичина — по коліна. Чумак — по щиколотки»⁴³⁶.

Саме в Українському клубі, окрім російських письменників, був і білоруський поет Михась Чарот (Кудзелька)⁴³⁷, згодом репресований більшовицьким режимом: «Прийшов на наш вечір і Чарот. Він тут у Москві. І в клубі відбулась свого роду федерація трьох народів союзу в літературній революц. галузі»⁴³⁸.

У Німеччині письменники відвідали Берлін. І враження В. Поліщука були неоднозначними. Йому місто переважно не сподобалося — «буржуазне», соціально контрастне. Але це й не дивно, зважаючи на його тогочасні ліві погляди. На жаль, у справі в ЦДАМЛМ відсутні листи з Берліна й Парижа. Можемо висловити припущення, що у тій валізі з архівом, яку зберегла О. Конухес після арешту письменника, не міг поміститись увесь епістолярій письменника чи зміст листів був занадто компрометуючим, щоб їх зберігати під загрозою можливого арешту. А тому маємо лише заідеологізований текст із «Розколу Європи». Підзаголовок про Німеччину «В країні поліцейського чобота» вже характеризує сам текст. По-письменницьки тонко він змальовує атмосферу міста. І тільки вночі Берлін йому подобається більше: «На вулицях вдень сумно і важко, денне світло Берлінові не йде. Зате вночі він, осяяний електричними сонцями, що відбиваються в асфальті, заллятий похапливим і текучим світлом реклам, робить гарне видовисько. Кіно-театри фірми «Уфа», освітлені різнобарвними прожекторами, всередині здаються величезними жертovníками, де йдуть скучні міщанські фільми з добродійними королевами і ніжними служницями, що задарма віддаються героям-офіцерам. І тільки Гарольд-Лойд і Чарлі Чаплін зрідка посміються добродушно над американськими звичаями»⁴³⁹. І далі поет описує берлінські «рев'ю», які кілька днів відвідував. Окремим берлінським підрозді-

лом виділено тему гей-клубів — «Гомосексуалісти». Яскраво, хоча із огидою він описує обстановку в таких кафе⁴⁴⁰. У Німеччині письменники познайомились із місцевими комуністами⁴⁴¹.

Наступний лист датується 9 січня 1925 р., написаний він із Праги, де вони зустріли новий рік. До того шлях українських письменників пролягав через Гамбург, Берлін, Лейпциг. В одному з головних центрів української еміграції, Празі, їх приймали тепло, відбулись вечори поезії, особисті зустрічі: «Позавчора відбувся вечір нової поезії, де ми виступали. Було більше 500 чол. укр. еміграції, цеб-то ¼ всіх, яка є в Празі... на диво нас прийняли дуже гарно: ніяких скандалів, а навпаки після читання, так почали вити на *bis*, що й у нас так рідко буває... Не вважаючи на те, що й я, і особливо Досвітній, спротивив Тичину — після виступу відчулось стільки спільного в боротьбі за нове зі старим, що ми довго після того говорили і навіть обмінялись картками. Я звичайно не витримував, щоб не поставити точки над «і» й сказав, що хоч ми й гаркаємо і не долюблюємо один одного часто, але як проти волі спільна робота об'єднує: ясно, що на основі роботи, особливо в заводі, в артілі, виростають і виховуються колективістичні почуття й колективні інтереси»⁴⁴².

Але в емігрантському середовищі не минулось і без ускладнень на політичному ґрунті. П. Тичина видавався В. Поліщуку й О. Досвітньому «своїм» для українських емігрантів: «Навіть О. Олесь, який обідав у нас, в моїй кімнаті — запросили його, після того як він приймав нас у себе — так Олесь сказав Тичині: «Та ви ж, каже, наш, у вас нічого такого революційного й немає». Так от Тичина вибігає з дому і з деким з тих емігрантиків без нас (без свідків) шепочеться. Вони його нашіпижують, а він приходить і задає такі питання, що дійсно перестаєш вірити в його приближну революційність. Так, одного разу після його одлучки він питає Досвітнього з об'єктивно-шкурним підходом: «Як вам здається, за скільки часу розпадеться компартія і розвалиться радянська влада?» — і так байдуже наче б то не його зовсім та радянська влада, так якийсь випадковий притулок, і вже йому

⁴³⁵ ЦДАМЛМУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 9. Листи Поліщук Валер'ян Львович — Конухес О. І. (дружині). 18.09.1922 р. — 28.04.1931 р. Арк. 8 зв.

⁴³⁶ Цимбал Я. 4 лютого 1921 року. URL: <https://litakcent.online/2021/02/04/4-lyutogo-1921-roku/> (дата звернення: 16.09.2024).

⁴³⁷ Михась Чарот (Михайло Симонович Кудзелька, 1896–1937 рр.) — білоруський поет, драматург, прозаїк, редактор, громадський діяч. У 1923 році взяв участь у створенні літературного об'єднання «Маладняк». Деякий час був членом об'єднання «Польмя», потім вступив до Білоруської асоціації пролетарських письменників. Репресований.

⁴³⁸ ЦДАМЛМУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 9. Листи Поліщук Валер'ян Львович — Конухес О. І. (дружині). 18.09.1922 р. — 28.04.1931 р. Арк. 8 зв.

⁴³⁹ Поліщук В. Роскол Європи. С. 13.

⁴⁴⁰ Там само. С. 16–18.

⁴⁴¹ Цимбал Я. Гомер Революції...

⁴⁴² ЦДАМЛМУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 9. Листи Поліщук Валер'ян Львович — Конухес О. І. (дружині). 18.09.1922 р. — 28.04.1931 р. Арк. 12–13.

тепер треба підготувати і оставити за собою дирку, щоб назад утікти»⁴⁴³. Такі політичні провокації були дуже небезпечні. І це розуміли всі учасники розмов. Але страх перед репресіями ще не проник так глибоко у свідомість письменників, і вони не надавали серйозного значення цим словам.

Між літераторами виник конфлікт на ґрунті ставлення до емігрантів. Вони мали зібрати для представників радянської України публікації у чеській пресі про цей візит до Праги, але не зробили цього. І знову далися взнаки протиріччя між П. Тичиною і В. Поліщуком, О. Досвітнім: «Тичина, почувавши, що емігрантщина з ним носить, що він їх, що нам без нього не так зручно виступати з агітаційною метою, цебто почувавши, що з ним зараз будуть рахуватись, — як закричить, що він не дозволить ображати бідних людей — емігрантів, які голодують, живуть десь на окраїнах і тому не мають часу збирати газет, що то за генеральський тон. “Я завше буду проти рабства, проти всякого рабства”, — кричить (розуміється, звичайно, “червоного”). Я не буду виступати! Виступайте самі!»⁴⁴⁴. І далі: «А коли йому радили зачитати кінець з “Космічного оркестру”, де є про емігрантщину і про те, що “інтерреспубліка іде”, то він рішучо відмовився. Він навіть цих чотирьох розділів у книжку “Вітер з України”⁴⁴⁵ не умістив, щоб не показатись революційним. А головне при емігрантській публіці, яка зараз ходить до нас, а взавтра, може, буде репетувати, що більшовики гнітять Тичину — гуманну душу, що вони встановлюють червоне рабство, проти якого піднімає свій голос справжній поет, що між ними розлад»⁴⁴⁶. Але В. Поліщук згладив протиріччя, оскільки в той день мав бути ще один виступ у Празі, пояснивши тим, що вони всі творчі люди й «нерви бринять». Втім з О. Досвітнім далі вони вирішили їхати без П. Тичини.

Чим саме займалися літератори за кордоном, талановито і не без іронії описав сам В. Поліщук у листі: «Тут у мене стільки людей товчеться, стільки суперечок, порад, розпоряджень, організаційних діл — що голова круга йде: і книжки купуй, і промови кажи, і в музеї їди, і інструкції давай як вечір влаштувати, характеристики укр. сучас. письменникам давай докладчиком, і декламуй сам, і прийми роби з обідами, і книжки купуй та запакуй в посилки, і сперечайся, і переконуй і листи пиши, і купуй чого треба, і ходи

обідати, снідати та вечеряти (це трудно дуже!), і в театрах європейських бувай, і з чужою культурою знайомся, і з письменниками зв'язки роби передовими, і розпитуй їх про те, що вони пишуть, думають і т.д., і інформації про укр. мистецтво давай, і фотографують тебе, і візи получай (ти знаєш, що таке візи і як їх доставати), і мови тут же вчи, і з Тичиною ладь, і білизну прати здавай і квітки купуй, і не забувай, що Йоля [Олена Конухес — О. Б.] чекає»⁴⁴⁷. А далі напівжартома пояснював, що у поїзді йому «треба вже набратися теї Європи, щоб більше не схотілось». В умовах, коли з НКО не надіслали додаткових грошей, вони «підводили ґрунт» під українську культуру. Тобто В. Поліщук у Європі намагався вивчити нові, звісно цікаві йому, літературно-мистецькі тенденції та поширити їх на український контекст.

Та найбільше В. Поліщукові сподобався Париж. Він позитивно описує його у «Розколі Європи». Вже вдвох з О. Досвітнім вони не тільки контактували з французькими комуністами, які саме тоді набрали суспільної ваги, а й спостерігали за демонстрацією робітників, бачили ветеранів Паризької комуні. В. Поліщука захопив не тільки дух столиці кількох революцій, але й кухня. Він писав дружині: «Пишу тобі з чудової столиці світу, мого любого (вже мого, бачиш?) Парижа. Це, здається, єдине місце в Західній Європі, де я можу жити, не скучати, почувати себе веселим, бадьорим і любити всіх і вся, крім буржуазії, яка тут, як і всюди, але в руках м'якша і лагідніша, і ритмічніша, щоб бути більш через те саме й жорстокою. Французи мені прямо до серця йдуть. Така чудесна нація, весела. Йде й свище, робить і співає, їсть і компліменти до печені додає та присипає перчиком словечок. Цілу зиму в Парижі квіти і мій укоханий салат»⁴⁴⁸. Він не приховує захоплення від архітектури міста. Назвав підрозділ «Найгарніша місцевість світу»: «Мабуть найгарнішою місцевістю людської культури в світі є частина Парижу — Єлісейські поля, площа Конкорд, Тюльєрі [Тюїльрі. — О. Б.] і Лувр. Якась симфонія архітектури, садів, скульптури і живого блискучого руху по люксованому асфальту! Цілі юрби автомобілів, мов зі жмені насіння, прискають вздовж авеню та бульварів, де палаци в оточенні зелених газонів чергуються зі штучними озерами і фонтанами»⁴⁴⁹. У загалом ідеологізованому нарисі «Розкол Європи» Париж виглядає яскравим і привабливим.

⁴⁴³ Там само. Арк. 13–14.

⁴⁴⁴ Там само р. Арк. 15.

⁴⁴⁵ Вірш 18.04.1923. Збірка «Вітер з України» — вийшла друком у 1924 році у харківському видавництві «Червоний шлях». До книги увійшли вірші написані у 1920–1924 роках. Одноименний вірш цієї збірки було присвячено Миколі Хвилювому. Збірка «Вітер з України» завершує період найвищого творчого злету Павла Тичини.

⁴⁴⁶ ЦДАМЛМУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 9. Листи Поліщук Валер'ян Львович — Конухес О. І. (дружині). 18.09.1922 р. — 28.04.1931 р. Арк. 15–16.

⁴⁴⁷ Там само. Арк. 18–19.

⁴⁴⁸ Цимбал Я. Гомер революції...

⁴⁴⁹ Поліщук В. Роскол Європи. С. 91.

Те, що за контактами українських літераторів з еміграцією пильно стежило ДПУ, не викликає сумніву, що підтверджено багатьма документами більшовицької спецслужби. А особливо за дія-

Фото 1. В. Поліщук. Прага, 7.01.1925 р. // Я. Цимбал. Гомер Револуції і «прикрий сахарин»: 120 років Валер'яну Поліщук. URL: <https://litakcent.online/2017/10/12/gomer-revolutsiyi-i-prikriy-saharin-120-rokiv-valer-yanu-polishhuku/>

ми й словами провідних митців. Хоча прямих підтверджень стеження у згаданій поїздці ще не вдалося віднайти, все ж агентурні дані про оцінки й ставлення В. Поліщука до української літературно-мистецької інтелігенції у еміграції є у щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР від 23–30 липня 1927 р. У ньому присутній окремий пункт «Поліщук про українську еміграцію». Там з певною іронією зазначено, що літератор, «розговорившись» про українську еміграцію (тобто — це агентурні дані від секретних співробітників), високо оцінював її заслуги перед українською культурою. І розумів, що без її літературних журналів, можливо, не було б і літературних журналів у радянській Україні («Червоного шляху»). І чим більше «шумлять», тобто піднімають українське питання за кордоном, тим краще дають можливість «торгуватись за Україну». І далі слова В. Поліщука, передані сексотом, звучать як маніфест: «Я — більшовик, але я і українець — і я знаю, що ми по сантиметрам витягнули Україну від Москви і зараз витягаємо далі. Цьому допомагає еміграція і бог їй в цьому на допомогу»⁴⁵⁰. І хоча ці слова є, напевне, інтерпретацією слів літератора, все ж такий підхід дуже близький до позиції М. Хвильового і його однодумців про культурну самостійність України.

Таким чином епістолярна спадщина В. Поліщука, яка частково збережена його дружиною О. Конухес, є цінним джерелом про події в літературно-мистецькому середовищі радянської України 1920-х рр. Листи поета до дружини дозволяють но-новому оцінити його захоплення лівими, комуністичними ідеями та прослідкувати складну систему зв'язків у трикутнику «більшовицький режим — літератори — суспільно-політичні ідеї».

Фото 2. Валер'ян Поліщук (сидить праворуч) і Олесь Досвітній (стоїть ліворуч) у редакції журналу «Clarté». Париж, весна 1925 року // Я. Цимбал. Гомер Револуції і «прикрий сахарин»: 120 років Валер'яну Поліщук URL: <https://litakcent.online/2017/10/12/gomer-revolutsiyi-i-prikriy-saharin-120-rokiv-valer-yanu-polishhuku/>

⁴⁵⁰ Українська інтелігенція і влада: зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд.: В. М. Даниленко. К.: Темпора, 2012. С. 160.

Пролетарські письменники—„гартівці“— Валеріян Поліщук, Олекса Досвітній, Павло Тичина, командировані Наркомосом УСРР та спілкою „Гарт“, за кордон для ознайомлення Заходу з досягненнями пролетарської культури і для зв'язку з закордонними пролет. письменниками.

Фото з ЦДАМЛМУ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 73. Поліщук Валер'ян Львович Індивідуальні та групові (з Досвітнім О. Ф., Тичиною П. Т.) фотографії. Копії, поштова листівка. 1917–1934 рр. Арк. 4.

REFERENCES

- Dosvitnii, O. (1929). *Notatky mandrivnyka*. Kyiv: Knyhospilka [in Ukrainian].
- Polishchuk, V. (1925). *Rozkol Yevropy. Khudozhnio-sotsialni ta pobutovi narysy*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Polishchuk, V. (2015). *Dorohy moikh dнів (Avtobiografichni materialy)*. In R. Movchan (Ed.) *Sami pro sebe: Avtobiografii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. (pp. 327–353). Kyiv [in Ukrainian].
- Strikha, M., & Hrabovskyi, S. (2007). Valerian Polishchuk [in Ukrainian]. <https://www.radiosvoboda.org/a/970188.html>
- Tsymbal, Ya. 4 liutoho 1921 roku. [in Ukrainian]. <https://litakcent.online/2021/02/04/4-lyutogo-1921-roku/>
- Tsymbal, Ya. (2017). Homer Revoliutsii i «prykryi sakharin»: 120 rokiv Valerianu Polishchuku. *LitAktsent* [in Ukrainian]. <https://litakcent.online/2017/10/12/gomer-revolutsiyyi-i-prikryi-saharin-120-rokiv-valer-yanu-polishhuku/>

Дата надходження до редакції: 22.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 11.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Аліна КЛЕПАК,

доцентка кафедри суспільних дисциплін
та методики їх викладання
Чернігівського обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського,
кандидатка історичних наук,
Чернігів, Україна

Alina KLEPAK,

Associate Professor at the Department
of Social Sciences and Teaching Methods,
K. D. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education,
PhD in History,
Chernihiv, Ukraine

e-mail: alya2879@ukr.net.

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-3374-3964>

Українське питання в публікаціях журналу «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» (1927–1939 рр.): історичний, політичний та культурний аспекти

Стаття розглядає публікації емігрантського літературно-політичного журналу «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» за період 1927–1939 років, що дозволяє краще зрозуміти не лише історичний контекст, а й культурні та соціальні процеси, що мали місце в Україні. Авторка дослідила редакційну політику часопису щодо висвітлення подій на українських землях, насамперед використання конкретних наративів, символів і аргументів. Встановлено, що у спеціальній рубриці «На Україні» протягом перших двох років штатні співробітники видання детально розглядали наслідки Української революції, вплив комуністичної влади на села й міста, питання голоду, політичних репресій і терору, підкреслюючи погіршення життєвих умов і зростання націоналістичних настроїв серед населення. Відзначено, що окрему увагу на сторінках друкованого органу вільнокозацького руху було приділено темам українізації та русифікації, а також їх впливам на культурну й інтелектуальну еліту України. З'ясовано, що особливістю видання стало публікування праць української творчої інтелігенції, які відображали національні ідеали й традиції козацтва, а також заміток, що висвітлювали розвиток і підтримку літературних ініціатив, спрямованих на збереження козацької спадщини.

Ключові слова: журнал «Вольное Казачество — Вільне козацтво», Україна, радянська влада, націоналістичні настрої, редакційна політика, козацтво.

The Ukrainian Question in the Publications of the Journal «Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo» (1927–1939): Historical, Political, and Cultural Aspects

The aim of this article is to conduct a comprehensive study of the publications of the journal «Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo» from 1927 to 1939, which facilitates a deeper understanding of both the historical context and the cultural and social processes occurring in Ukraine. To achieve this goal, content analysis and discourse analysis methods were employed. This approach allows for an in-depth examination of the article content to identify key arguments, ideological stances, rhetorical and linguistic strategies used by the authors to influence readers' consciousness and shape their views. For the first time, a thorough investigation of the journal's editorial policy in covering events in Ukrainian territories has been conducted, including the use of specific narratives, symbols, and arguments. It has been established that in the special section "In Ukraine" during the first two years, the editorial staff of the publication examined the consequences of the Ukrainian Revolution, the impact of communist rule on villages and cities, issues of famine, political repression, and terror, highlighting the deterioration of living conditions and the rise of nationalist sentiments among the population. It is noted that particular attention was given in the pages of the publication to topics of Ukrainization and Russification, as well as their effects on the cultural and intellectual elite of Ukraine. It has been determined that a distinctive feature of the journal was the publication of works by Ukrainian creative intellectuals, reflecting national ideals and Cossack traditions, as well as notes that highlighted the development and support of literary initiatives aimed at preserving Cossack heritage.

Keywords: «Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo», Ukraine, Soviet authority, nationalist sentiments, editorial policy, Cossack heritage.

Літературно-політичний емігрантський журнал «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» (Прага, 1927–1934 рр., Париж, 1934–1939 рр.) був важливим інформаційним ресурсом українського вільнокозацького руху в європейському просторі міжвоєнного періоду. З різних причин часопис не мав чітко визначеної структури друкованих матеріалів, проте його зміст можна умовно розділити на кілька основних тематичних розділів, в яких достатньо часто висвітлювалися ключові події та процеси, що відбувалися в Україні.

Численні відомості, розміщені на сторінках цього видання за час його існування, ще не стали об'єктом спеціального наукового аналізу. У монографії Володимира Бондаренка «Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.)»⁴⁵¹ лише частково представлена інформація про складні взаємини між представниками української міжвоєнної еміграції та вихідцями із Донського, Кубанського й Терського військ та інших козацьких організацій. Робота Олександра Кучерука «Микола Битинський: геральдист, художник, поет»⁴⁵² містить обмежений матеріал про зв'язок відомого фалериста з друкованим органом вільнокозацького руху в другій половині 20-х рр. 20 ст. Ґрунтовнішою є стаття Андрія Гречила «Микола Битинський та його робота над символами «Козакії»⁴⁵³, що висвітлює початок практичної діяльності митця в галузі геральдики та вексилології під час перебування у Празі в 1920–1930-х рр. Зокрема, з'ясовується його участь у художньому оформленні обкладинок часопису, розробка символів політичного проекту Вільнокозацького руху (значків, емблем, прапора, гімну).

Зважаючи на те, що змістовне наповнення часопису ще не досліджено різнобічно, авторка ставить собі за мету розглянути публікації в журналі «Вольное Казачество — Вільне Козацтво», що охоплювали актуальні питання української політики, економіки та культури.

У перші два роки виходу часопису існувала окрема рубрика під назвою «На Україні». Вона привертала увагу своїм інформаційним наповненням, яке містило аналітичний огляд загальної політичної атмосфери: встановлення більшовицької влади, процеси колективізації, політичні репресії та терор, ідеологічний контроль, реакція населення на події.

Уже в першому випуску від 10 грудня 1927 року обговорювалися наслідки Української революції (1917–1921 рр.), яка завершилася поразкою Української Народної Республіки й остаточним встановленням комуністичного режиму. Матеріали номери висвітлювали складність отримання чіткої картини подій через обмеження в комунікаціях, проте підкреслювали, що впровадження політики «воєнного комунізму» призвело до господарської розрухи й масового невдоволення населення: «ті, хто зайнятий активною боротьбою з більшовицькою владою, з цілком зрозумілих причин утримуються від повідомлення будь-яких відомостей про свою діяльність. Однак, навіть сторонньому спостерігачеві зрозуміло, що робота йде напружено та безперервно, адже результати її помітні в усіх сферах культурного, суспільного й політичного життя України. Про це свідчить, перш за все, сама радянська преса — за умови, звичайно, що її потрібно вміти читати. Про це ж говорять і ті іноземні спостерігачі, які, побувавши в Україні, знайшли там можливість, а у себе вміння, бачити й чути те, що їм зазвичай показують радянські гіді»⁴⁵⁴.

Саме перша хвиля репресій повною мірою знайшла своє відображення в рубриці «На Україні». Так, у випуску від 10 березня 1928 року повідомлялося про те, що відмова селян постачати хліб спричинила продовольчий дефіцит, що призвело до масових заворушень і страйків у містах і військових частинах. Радянська влада жорстоко придушила ці протести, зокрема в Одесі та Миколаєві⁴⁵⁵.

У дев'ятому номері двотижневика від 10 квітня 1928 року зазначалося, що більшовики, усвідомивши, що план хлібозаготівлі не був виконаний у багатьох регіонах України на 40–50 % і більше, вдалися до розправ. Арештовано тисячі людей, серед яких понад 4 000 «куркулів» було затримано протягом одного тижня. Кореспондент ставить питання: хто ж такі ці «куркулі»? Відповідь на нього знаходять у публікації листа селянина з Катеринославської губернії: «У нас у селі було сім осіб, які записалися в партію... Працьовиті люди, вони дуже бідували до більшовиків і зраділи їм, сподіваючись нарешті отримати землю та господарство. Отримали невеликі ділянки — 6–8 десятин на кожну сім'ю. Один із них три роки був головою сільради. А тепер вони у в'язниці, бо не хочуть більше давати хліб і не розповідають, де

⁴⁵¹ Бондаренко В. Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.): монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2016. 600 с.

⁴⁵² Кучерук О. Микола Битинський: геральдист, художник. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Історичні науки. 2007. Вип. 9. С. 237–251.

⁴⁵³ Гречило А. Микола Битинський та його робота над символами «Козакії». *Чорноморська минувишина*. 2020. Вип. 15. С. 81–90. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Chormyn_2020_15_12 (дата звернення: 23.07.2024).

⁴⁵⁴ О. В. На Украине. *Вольное Казачество — Вільне Козацтво* (далі ВК — ВК). 1927. 10 декабря / грудня. № 1. С. 26.

⁴⁵⁵ О. В. Слухи и известия. ВК — ВК. 1928. 10 марта / березня. № 7. С. 23–24.

інші його сховали. І передайте у в'язниці, щоб не давали, бо по всій Україні таких «недаючих» по тюрмах багато, а всіх не перестріляють і у в'язницю не посадять»⁴⁵⁶.

Автор допису зауважує, що це звернення вказує на масштабну кампанію примусу й залякування: «комуністична влада вважає селян-українців за таких самих тварин, поряд з якими вона працює; вона знущається над ними»⁴⁵⁷.

Нині достеменно відомо, що «наступ на куркуля» розпочався з обговорень на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 року. У доповіді «Про роботу на селі» В'ячеслав Молотов вказав на куркулів як на соціальну перешкоду на шляху соціалістичного перетворення села. Це стало основою адміністративно-примусової системи «надзвичайних заходів» з вилучення хліба у заможних селян протягом першої половини 1928 року⁴⁵⁸. Кампанія тривала до квітня 1929 року й отримала теоретичне обґрунтування у доповіді Йосипа Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б). Відтоді «наступ» перетворився на «ліквідацію куркуля як класу», що офіційно розпочалася наприкінці грудня 1929 року.

Репресивна політика розкуркулення, яка включала конфіскацію господарств, вилучення зерна й примусову працю в колгоспах, спричинила сильний опір, деталі якого також були відображені на сторінках часопису. Автор допису під назвою «В містах і селах», посилаючись на дані демократичної щоденної газети «Руль», що виходила в Берліні, повідомляв про те, що начальник особливого відділу ДПУ України доповів вищому керівництву про появу селянських «диверсійних банд», які регулярно атакували органи радянської влади, зернові пункти й залізничні станції, вчиняючи численні вбивства⁴⁵⁹. Причини виникнення цих груп він пояснив інтригами іноземних держав, які намагалися скористатися невдоволенням населення економічними заходами комуністичного режиму для дестабілізації країни.

Кореспондент інформував, що у відповідь на ситуацію більшовики вжили екстрених заходів. До Харкова, Полтави та Кременчука були направлені спеціальні підрозділи ДПУ, а 17-й Радянський полк, що складався з українців, був переведений до Смоленська. Паралельно відбулися

масові арешти, переважно в Лівобережній Україні. Понад 200 осіб були доставлені до центральної тюрми в Харкові, а ще дві великі групи потрапили до місцевих в'язниць. Частина затриманих перевезли до Москви, де їм висунули звинувачення у спробі відокремити Україну від СРСР⁴⁶⁰.

Інформація, наведена в статті, свідчить про те, що найбільша концентрація репресивних акцій того часу була зосереджена у Вінницькому, Гайсинському, Корсунському, Черкаському та Мелітопольському округах.

Для зміцнення свого становища партійно-державній номенклатурі було необхідно також нейтралізувати суспільно-політичну активність інтелектуальної еліти й зруйнувати її соціальну базу. Тому в квітні 1923 року комуністична влада вдалася до так званої політичної мімікрії — вимушеного засобу самозахисту в кризових ситуаціях, що передбачав імітацію української ідентичності⁴⁶¹.

На XII з'їзді РКП(б) було вирішено взяти курс на українізацію. Його завданням проголошувалося усунення нерівності, яка виникла через багатовікові утиски, адаптація державного апарату до потреб і мови населення та забезпечення рівноправності мов⁴⁶². Однак, як зазначав один із авторів рубрики «На Україні», «ця програма, яка мала забезпечити контроль, не виправдала очікувань. Навпаки, стала каталізатором для активізації визвольних рухів, що призвело до підйому патріотичних настроїв. Лідерами цього процесу стали Олександр Шумський і Микола Хвильовий, які висловили сумніви щодо ефективності інтернаціоналістичного курсу й закликали до орієнтації на Західну Європу як способу протидії Москві»⁴⁶³.

Зрозуміло, що соціокультурні зміни такого масштабу не могли не викликати занепокоєння у правлячій комуністичній верхівки. Наприкінці 1920-х років, в міру зростання національної свідомості, ліберальну політику поступово згорнули, натомість спрямували основні зусилля на русифікаторство. З цією метою у 1925 році була створена спеціальна комісія з вивчення діяльності та настроїв української інтелігенції; у 1928-му — комісія з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів тощо⁴⁶⁴. Наслідком їхньої роботи були

⁴⁵⁶ О. В. Письма крестьян. Террор. Еврейская колонизация. ВК — ВК. 1928. 10 апреля / квітня. № 9. С. 21.

⁴⁵⁷ Там само. С. 21.

⁴⁵⁸ Марочко В. Сталінська теорія і практика «наступу на куркуля». *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 80–81.

⁴⁵⁹ В городах и деревнях. ВК — ВК. 1928. 25 апреля / квітня. № 10. С. 24.

⁴⁶⁰ Там само. С. 24.

⁴⁶¹ О. В. Новый украинский митрополит. Большевицкая мимикрия. ВК — ВК. 1927. 25 декабря / грудня. № 2. С. 22.

⁴⁶² «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки: колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 7

⁴⁶³ О. В. На Украине... С. 26.

⁴⁶⁴ Ткаченко В. В. Наука під тиском ідеології та масових репресій (20–30-ті рр. XX ст.). Гілея: науковий вістник: зб. наук. пр. 2010. Вип. 37. С. 108–109. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/14335>

масові звільнення, арешти, сфабриковані справи, заслання та розстріли.

Ідеологічна дискредитація та подальше активне фізичне й моральне знищення творчої інтелігенції також знайшли своє відображення на сторінках літературного й політичного двотижневика Вільнокозацького руху. Так, навесні 1928 року повідомлялося, що у Києві було заарештовано 40 представників культурної еліти, а в у Харкові — 32 особи, серед яких була Надія Суровцова, громадська діячка, редакторка іншомовних видань Міністерства закордонних справ УНР, доктор філософії. Також була затримана група людей, які виступали за відокремлення України від СРСР⁴⁶⁵. Під особливий нагляд радянських спецслужб потрапив Харківський університет, який визнали неблагонадійним⁴⁶⁶.

Публікації часопису за 1927–1929 роки торкнулися й релігійного життя. Зокрема, у дописі «Новий український митрополит. Більшовицька мімікрія»⁴⁶⁷, опублікованому в другому номері, повідомлялося про зміни в церковному керівництві. Мова йшла про те, що перший митрополит Української автокефальної православної церкви Василь Липківський подав у відставку через звинувачення в антирадянській пропаганді. Його місце зайняв єпископ Микола Борецький, обраний на Другому Всеукраїнському православному церковному Соборі УАПЦ, що проходив з 17 по 30 жовтня 1927 року.

25 червня 1928 року вийшла стаття під назвою «Більшовики й автокефальна церква», у якій автор зазначив різке зростання релігійного руху, що проявилось в збільшенні кількості спеціалізованої літератури. Зокрема, було підкреслено, що «церковники, мобілізавши всі свої ресурси, ведуть широкий наступ на всіх фронтах. У 1926 році в Україні виходило шість церковних журналів, а тепер їх стало одинадцять з загальним тиражем 33 000 примірників. Останнім часом було видано 77 книг і брошур загальним накладом 3 849 000 екземплярів. Крім того, за даними Главліта, з-за кордону ввезено мільйон примірників молитвеника, книг і брошур»⁴⁶⁸.

З 6 по 14 травня 1928 року в місті Харкові в Трьохсвятительському храмі відбувся Український Церковний Собор, який викликав значний

резонанс⁴⁶⁹. На сторінках журналу були опубліковані ключові питання, що розглядалися на з'їзді: розширення мережі союзу «братів і сестер», створення приходських шкіл для молоді, зниження вікового цензу для вступу в церковну громаду до 18 років, а також рішення звернутися до влади з проханням дозволити викладання Закону Божого в школах⁴⁷⁰.

Не менш важливою подією стало відкриття Української вищої богословської школи в середньому корпусі Києво-Печерської лаври. Цей момент також висвітлювався в одному з номерів часопису, з якого стало відомо, що на початок літа 1928 року в навчальному закладі функціонували лише два курси: підготовчий і перший. Для вступу вимагалася середня освіта. У школі навчалося 50 студентів, які користувалися гуртожитком і їдальнею при лаврі. Освітній процес забезпечували 15 професорів богослов'я⁴⁷¹.

Активна діяльність Української автокефальної православної церкви викликала занепокоєння у радянської влади, яка, за звичним сценарієм, вдалася до критики релігійного руху в пресі та на партійних з'їздах. Відзначення цих подій в матеріалах видання свідчить про усвідомлення редакцією двотижневика глибокого конфлікту між релігійними й політичними інтересами в Україні в період комуністичного режиму.

Особливістю журналу був тематичний розділ, в якому детально розглядався розвиток козацтва як суспільного явища; висвітлювалося походження козацтва, починаючи від стародавніх часів до більш сучасних подій, включно з участю козаків у різних війнах та взаємодією з іншими державами та народами, зокрема українцями. Про це свідчать статті «Чим було Козацтво»⁴⁷² та «Чим стало Козацтво»⁴⁷³ калмицького громадського діяча та журналіста Шамби Балінова. Він вважав, що всі явища, які відбувалися в Русі-Україні, Запоріжжі та прилеглих землях, мали постійний вплив на становлення козацького руху, який став важливою складовою частиною українського минулого.

Публікація донського історика Олександра Ленінова, одного з лідерів самостійників-емігрантів у Франції, під назвою «Задунайська Січ. (Історичний нарис)», охоплювала важливий

⁴⁶⁵ О. В. Письма крестьян... С. 21.

⁴⁶⁶ В городах... С. 24.

⁴⁶⁷ О. В. Новый украинский митрополит... С. 22.

⁴⁶⁸ Большевики и автокефальная церковь. ВК — ВК. 1928. 25 июня / червня. № 14. С. 22–23.

⁴⁶⁹ Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. С. 109.

⁴⁷⁰ Большевики... С. 22–23.

⁴⁷¹ Там само. С. 22–23.

⁴⁷² Балинов Ш. Чем было Казачество. ВК — ВК. 1931. 10 июня / червня. № 82. С. 11–14.

⁴⁷³ Там само. 10 декабря / грудня. № 94. С. 7–8; Продолжение. 1932. 10 января / січня. № 96. С. 9–13; Продолжение. 1932. 25 января / січня. № 97. С. 15–18; Продолжение. 1932. 10 февраля / лютого. № 98. С. 11–14; Окончание. 1932. 25 февраля / лютого. № 99. С. 5–8.

період в історії козацтва: розгром Запорізької Січі у 1775 році, створення Задунайської Січі, її взаємодію з Османською імперією, перебування в Австрії та остаточне повернення на територію України.

У статті «Українське козакофілство 1860-х років (ідея вільного козацтва в XIX столітті)»⁴⁷⁴, опублікованій під псевдонімом Чужинець, було представлено цікавий матеріал. Автор стверджував, що після Кримської війни та скасування кріпосного права в Російській імперії, під впливом демократичного народництва й завдяки зусиллям українських студентів і інтелігенції, зокрема через активну діяльність «хлопоманів», з'явилися ідеї відновлення козацької держави, які знайшли своє відображення в літературних і політичних текстах того часу. Дослідник наводить кілька важливих прикладів, зокрема фрагменти рукопису «Чумаки, або Україна з 1768 року» письменника і книгознавця Пилипа Морачевського, драму «Катерина» поета та перекладача Павлина Свенціцького, а також пісні «Де наша доля?» і «Де Дніпро наш котить хвилі» українсько-польського поета Тимка Падури⁴⁷⁵. Окрім того, автор публікації підкреслював значення гімну «Ще не вмерла Україна», який був із захопленням прийнятий вихованцями навчальних закладів у Києві, Харкові, Одесі, а також у Москві, Петербурзі та серед гімназистів у Полтаві, Чернігові та інших містах⁴⁷⁶.

Серед авторів, які активно публікували свої матеріали в часописі, були і члени уряду УНР в екзилі: представник дипломатичної місії України в Празі Максим Славинський, генерал-хорунжий армії УНР Володимир Сальський, генерал-хорунжий Армії УНР Василь Філонович і учасник переговорів з урядами Польщі, Кубані й Донського козацтва Тиміш Олесюк⁴⁷⁷. Але найбільший внесок у наповнення видання статтями зробив дослідник і розробник емблематики та уніформології М. Битинський: «Плагіят»⁴⁷⁸, «Козачі герби»⁴⁷⁹, «Національні кольори і прапо-

ри»⁴⁸⁰, «Гімни»⁴⁸¹, «Прапор і герб Козакії»⁴⁸², «Нагрудний (бортовий) знак В. К.»⁴⁸³, «До проекту Великого Державного герба Козакії»⁴⁸⁴, «Ще про Терський і Калмицький герби»⁴⁸⁵.

Окрім зазначених наукових розвідок, публіцист також розміщував на сторінках двотижневика поетичні твори під псевдонімом «Микола Оверкович». Фрагмент одного з них під назвою «Лицарям «Нової Січі» наведемо в тексті.

Лишився морок й бездоріжжя
Від тих сумних минулих літ,
Як вітер зніс й останній слід
Святих руймовищ Запоріжжя...
На вогнищу Старої Січі,
Здавалось, згаснув дух батьків,
Й на вік їх визвольнії кличі
Заникли в безвісті віків;
Здавалось, ворожа сила
Поклала волі вашій грань...
Та ось таке загомоніла
Від сонку збуджена Кубань...
Благословені ж ці хвилини! —
Із мертвих встав ваш вільний Дух
Й нестримно рветься в творчий рух
На свіжих згарищах руїни.
Хай буде лет його широкий
І вірний крил могутніх мах!
І хай тремтить, як в давні роки,
Москвин лукавий по лісах.
Хай знав — вашої неволі
Скінчилась довга глупа ніч:
В нових борцях, на новім полі,
Воскресла Запорожська Січ⁴⁸⁶

У другій половині 1930-х років відносини між вихідцями із Донського, Кубанського й Терського військ і представниками УНР суттєво погіршилися. Це сталося через те, що прихильники Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів у своїх центральних органах різко засудили спроби створити самостійницький Вільнокозацький рух. У відповідь редакційна колегія літературного й політичного дво-

⁴⁷⁴ Чужинець. Украинское казакофильство 1860-х годов. (Идея вольного казачества в XIX веке). ВК — ВК. 1931. 10 декабря / грудня. № 94. С. 11–15.

⁴⁷⁵ Там само. С. 14.

⁴⁷⁶ Там само. С. 12.

⁴⁷⁷ Гречило А. Микола Битинський... С. 83.

⁴⁷⁸ Битинський М. Плагіят. ВК — ВК. 1928. 25 ноября / листопада. № 24. С. 18–19.

⁴⁷⁹ Бытинский М. Казачьи гербы. Календарь-альманах «Вольного казачества — Вольного козацтва» на 1930 год / рік. 1930. С. 99–129.

⁴⁸⁰ Бытинский М. Национальные цвета и флаги. ВК — ВК. 1930. 25 марта / березня. № 54. С. 12–14; 1930. 10 апреля / квітня. № 55. С. 10–12.

⁴⁸¹ Бытинский М. Гимны. ВК — ВК. 1931. 10 мая / травня. № 80. С. 13–15; 1931. 25 мая / травня. № 81. С. 9–12.

⁴⁸² Флаг и герб Казакии. ВК — ВК. 1930. 10 декабря / грудня. № 70. С. 15–19.

⁴⁸³ Нагрудный (бортовой) знак В. К. ВК — ВК. 1932. 10 мая / травня. № 104. С. 14.

⁴⁸⁴ К проекту Большого Государственного герба Казакии. ВК — ВК. 1933. 25 марта / березня. № 125. С. 13–14.

⁴⁸⁵ М. Б. [Бытинский М.] Еще о Терском и Калмыцком гербах. ВК — ВК. 1932. 25 ноября / листопада. № 117. С. 14–16.

⁴⁸⁶ Оверкович М. Лицарям «Нової Січі». ВК — ВК. 1928. 10 ноября / листопаду. № 23. С. 1.

тижневика розпочала серію дописів: «Ще до українців (відповідь «Дзвонам»)»⁴⁸⁷, «До українського громадянства»⁴⁸⁸, «Ще до українців»⁴⁸⁹, «Як ви до нас — так і ми до вас»⁴⁹⁰, «Українцям з «Вістника» та їхнім однодумцям. (Де Крим, де Рим, а де попова гребля?)»⁴⁹¹, «Намагніченим політикам» які фальшують козачу історію»⁴⁹². У цих матеріалах співробітники часопису намагалися показати, що козацький рух має право на власну ідентичність і автономію, незалежно від політичних ідеологій, які просувалися в середовищі українських націоналістів.

Особливістю журналу «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» був друк творів, віршів та есеїв, що відображали національні ідеали й традиції козацтва, а також кореспонденцій, присвячених розвитку й підтримці літературних ініціатив, спрямованих на охорону козацької спадщини. Зрозуміло, що часопис слугував платформою для публікації творів української інтелектуальної еліти. Казки «Солом'яний бичок» та «Злидні» поета й драматурга Олександра Кандиби (псевдонім — Олександр Олесь), вірш «Еміграція» літературного критика Євгена Маланюка, вірш «Т. Г. Шевченко (у 125-ті роковини його народження)» представника Празької школи української поезії Івана Рошка (псевдонім — Іван Ірлявський), праці українських фольклористів та етнографів Кубані Гната Макухи (Шевель) та Олександра Півня (псевдонім — Мартин Забігайло) та інші твори не тільки доповнювали контент часопису, але й становили важливі складові частини його літературної палітри. Ці публікації відображали духовні та національні прагнення інтелігенції того часу, підкреслюючи значення культурної самобутності та національної ідентичності.

Традиційно до ювілейних і пам'ятних дат співробітники часопису публікували інформацію про важливі історичні події, а також біографії відомих осіб. Так, у номері за 25 січня 1929 року був розміщений допис під назвою «З нагоди річниці проголошення української незалежності»⁴⁹³, у якому аналізувалося значення IV Універсалу не лише для України, але й для всієї Східної Європи, а також обговорювалися перспективи визволення

та майбутнього політичного розвитку регіону.

Особливу увагу редакція двотижневика приділяла життєписам найвидатніших особистостей як минулого, так і сучасності, котрі завдяки своїй діяльності та творчому таланту суттєво сприяли збереженню національної ідентичності та культури козацтва. Невипадково на сторінках видання з'явилися три статті про Симона Петлюру: «Симон Петлюра. (З приводу Паризького процесу)»⁴⁹⁴ О. Білоуса, «Огляд процесу Шварцбарда. Вибори до Рад»⁴⁹⁵ у рубриці «На Україні» та «В десяту річницю смерті Симона Петлюри»⁴⁹⁶ Михайла Єремїєва.

Перші дві замітки, ймовірно, були реакцією на виняткове рішення Паризького суду, який 27 жовтня 1927 року виправдав убивцю Головного Отамана військ Української Народної Республіки. На переконання авторів дописів, цей процес був частиною більшовицької провокації, головною метою якої було нейтралізувати український національно-визвольний рух за кордоном і надовго зганьбити ім'я державного діяча всередині країни. Проте досягти цього не вдалося, оскільки, як повідомлялося у третьому номері видання: «обурене несправедливим вироком населення вийшло на протести проти комуністичної влади та євреїв, навіть тимчасово захопило місто Кам'янець-Подільський»⁴⁹⁷.

Публікація редактора та директора бюлетеню «Ofnор» М. Єремїєва, представлена в часописі 25 травня 1936 року, була ґрунтовнішою. Вона містила біографічні відомості про С. Петлюру, детальний опис подій, що передували його вбивству, наслідки його смерті, а також аналіз судового процесу над Самуїлом Шварцбардом. Журналіст завершував статтю висловленням надії, що пам'ять про видатного державного й політичного діяча та його ідеї залишиться живою, а українці зможуть досягти остаточної перемоги, звільнивши свою країну від «московсько-більшовицького гніту»⁴⁹⁸.

У цьому ж номері було оприлюднено замітку від редакції двотижневика під назвою «Пам'яті вождя національної України», у якій було наведено таку інформацію: «У день десятиріччя трагіч-

⁴⁸⁷ Ще до українців. (Відповідь «Дзвонам»). ВК — ВК. 1932. 25 июня / червня. № 107. С. 1–5; 10–25 июля / липня. № 108–109. С. 7–12.

⁴⁸⁸ До українського громадянства. ВК — ВК. 1934. 10 октября / жовтня. № 160. С. 4–6.

⁴⁸⁹ Ще до українців. ВК — ВК. 1939. 25 января / січня. № 256. С. 1–4.

⁴⁹⁰ Как вы к нам — так и мы к вам. ВК — ВК. 1939. 25 мая / травня. № 263. С. 19–20.

⁴⁹¹ Украинцам з «Вістника» та їхнім однодумцям. (Де Крим, де Рим, а де попова гребля?). ВК — ВК. 1939. 25 июня / червня. № 265. С. 1–5; 10–25 июля / липня. № 266–267. С. 10–13.

⁴⁹² «Намагніченим політикам», які фальшують козачу історію. ВК — ВК. 1939. 10–25 августа / серпня. № 268–269. С. 10–12.

⁴⁹³ По поводу годовщины провозглашения украинской самостоятельности. ВК — ВК. 1929. 25 января / січня. № 28. С. 6–7.

⁴⁹⁴ Белоус О. Симон Петлюра. (По поводу Парижского процесса). ВК — ВК. 1927. 10 декабря / грудня. № 1. С. 14–15.

⁴⁹⁵ О.В. Отзвуки процесса Шварцбарда. Выборы в Советы. ВК — ВК. 1928. 10 января / січня. № 3. С. 26.

⁴⁹⁶ Еремиев М. В десятую годовщину смерти Симона Петлюры. ВК — ВК. 1936. 25 мая / травня. № 199. С. 5–6.

⁴⁹⁷ О. В. На Украине. Отзвуки процесса Шварцбарда. Выборы в Советы. ВК — ВК. 1928. 10 січня. № 3. С. 26.

⁴⁹⁸ Еремиев М. В десятую годовщину... С. 6.

ної смерті Симона Петлюри Похідний Отаман ВК інж. І. А. Білий поклав вінок на його могилу в Парижі з написом на козацькій триколірній стрічці: «Вождю Національної України — Похідний Отаман ВК». Великий вінок, зроблений із живих квітів синього й жовтого кольорів (національні українські кольори), несли отаман і помічник Паризької ВК станиці — П. Калита і Д. Линник — обидва в черкесах. Вінок був покладений під час панахиди на могилі покійного, яку служила за ним Паризька українська колонія. Вічна пам'ять Симону Петлюрі! Слава Україні!»⁴⁹⁹.

Статті, присвячені Головному Отаману військ УНР, опубліковані в друкованому органі Вільнокозацького руху, акцентують на його значущості як символу національної боротьби й підкреслюють важливість збереження його пам'яті в умовах історичних і політичних випробувань.

Серед описів українських діячів особливу увагу було приділено Тарасу Шевченку. У публікації «Пам'яті Т. Шевченка. 1814–1861»⁵⁰⁰ автор, підписаний як С. Л., наголосив, що Шевченкові дні, які припадають на 10 та 11 березня, стали національним святом для українців у всьому світі, адже його віра й пророчі слова надихають їх на боротьбу за незалежну й вільну державу. У статті «Геній

Тарас Шевченко» Василь Пачовський, історіософ та мислитель 20 ст., описав Кобзаря як видатного діяча, «чиї думки і твори виходили за межі звичайного таланту і мали глибоке значення, оскільки надихали покоління українців на боротьбу за свободу та незалежність»⁵⁰¹. Особлива увага приділялася його внеску в розвиток культури й національної свідомості, що залишалося актуальним і в тогочасному контексті.

Аналіз публікацій журналу «Вольное Казачество — Вільне Козацтво» за період 1927–1939 років підтверджує його помітну роль у розумінні історичних, політичних і культурних процесів в Україні. Статті в рубриці «На Україні» детально висвітлювали такі ключові питання, як радянські репресії, колективізація, голодомор, а також національні й культурні зрушення серед населення. Часопис слугував не лише платформою для критичного осмислення політики більшовиків, а й важливим майданчиком для збереження та популяризації козацької спадщини та українських культурних традицій. Таким чином, друкований орган Вільнокозацького руху в європейському світі є надзвичайно цінним інформаційним ресурсом для подальших історичних досліджень.

REFERENCES

- Balinov, Sh. (1931). Chem bilo Kazachestvo. *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 82, 11–14 [in Russian].
- Balinov, Sh. (1932). Chem stalo Kazachestvo. *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 94, 7–8; *Prodolzhenie*, 96, 9–13; *Prodolzhenie*, 97, 15–18; *Prodolzhenie*, 98, 11–14; *Okonchanie*, 99, 5–8 [in Russian].
- Belous, O. (1927). Symon Petliura. (Po povodu Paryzhskaho protsessa). *Volnoe kazachestvo — Vilne kozatstvo*, 1, 14–15 [in Russian].
- Bitinskii, M. (1930). Kazachi gerbi. *Kalendar-almanakh «Volnogo kazachestva — Vilnogo kozatstva» na 1930 god / rik*, 99–129 [in Russian].
- Bitinskii, M. (1930). Natsionalnie tsveta i flagi. *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 54, 12–14; 55, 10–12 [in Russian].
- Bitinskii, M. (1931). Gimni. *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 80, 13–15; 81, 9–12 [in Russian].
- Bondarenko, V. H. (2016). *Ukrainskyi vilnokozatskyi rukh v Ukraini ta na emihratsii (1919–1993 rr.)*. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].
- Bytynskyi, M. (1928). Plahiat. *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 24, 18–19 [in Ukrainian].
- Hrechko, A. (2020). Mykola Bytynskyi ta yoho robota nad symbolamy «Kozakii». *Chornomorska mynuvshyna*, 15, 81–90 [in Ukrainian].
http://resource.history.org.ua/publ/Chormyn_2020_15_12
- Kot, S. (2020). *Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosti u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (20 — poch. 21 st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kucheruk, O. (2007). Mykola Bytynskyi: heraldyst, khudozhnyk. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. *Istorychni nauky*, 9, 237–251 [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2015). Stalinska teoriia i praktyka «nastupu na kurkulia». *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*, 23, 78–103 [in Ukrainian].
- Overkovych, M. (1928). Lytsariam «Novoi Sichi». *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 23, 1 [in Ukrainian].
- Pachovskyi, V. (1939). Henii Taras Shevchenko. *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 260, 5–6 [in Ukrainian].

⁴⁹⁹ Памяти вождя национальной Украины. ВК — ВК. 1936. 25 мая / травня. № 199. С. 6.

⁵⁰⁰ С. Л. Памяти Т. Шевченка. 1814–1861. ВК — ВК. 1928. 10 марта / березня. № 7. С. 17.

⁵⁰¹ Пачовський В. Геній Тарас Шевченко. ВК — ВК. 1939. 25 апреля / квітня. № 260. С. 5–6.

- Piskun, V. (2024, July 26). *Symon Petliura — yoho liubov do Ukrainy bula sylna i aktivna (95 rokiv iz dnia vbyvstva)*. [in Ukrainian].
<http://history.sumy.ua/actually/9374-piskun-valentina-simon-petlyura-jogo-lyubov-do-ukrajini-bula-silna-i-aktivna-95-rokiv-iz-dnya-vbivstva.html>
- Smolii, V. A. (Ed.). (2003). «Ukrainizatsiia» 1920 — 30-kh rokiv: *peredumovy, zdobutky, uroky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. V. (2010). Nauka pid tyskom ideolohii ta masovykh represii (20–30-ti rr. XX st.). *Hileia: naukovyi visnyk*, 37, 108–109 [in Ukrainian].
<http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/14335>
- Tryhub, O. P. (2009). *Rozkol Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1922–39 rr.): mizh derzhavnym politychnym upravlinniam ta reformatsiieiu*. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly [in Ukrainian].
- Yeremiev, M. (1936). V desyatiu godovshchinu smerti Simona Petliury. *Volnoe Kazachestvo — Vilne Kozatstvo*, 199, 5–6 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 09.08.24 р.

Дата схвалення до публікації: 28.08.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Maryna BUDZAR,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: bmimab24@ukr.net.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

«Він не пішов звичайним шляхом вузького фахівця...»: дешифрація до життєпису Василя Маслова (1885–1959)

Документальні збірки українських науковців залишаються важливим інформативним джерелом для дослідження біографій як окремих персон, так і цілих поколінь. Публікація двох документів з фонду літературознавця, історика культури, музейника, етнографа Василя Маслова уможливує детальний аналіз одного з найменш вивчених періодів біографії вченого. Це його перебування в Києві за часів окупації міста нацистами. Для публікації обрано автобіографію науковця, датовану листопадом 1941 року, й відгук про його наукову діяльність авторства Наталії Полонської-Василенко, написаний у жовтні 1942 року. Автобіографію В. Маслова проаналізовано через порівняння зі схожими текстами, написаними в інший час і в інших умовах. Нарис Н. Полонської-Василенко про творчий доробок науковця розглянуто як концептуальний текст. Авторка репрезентувала спадщину вченого в різних галузях гуманітаристики як результат міждисциплінарних досліджень. Обидва джерела допомагають осмислити діяльність Василя Маслова як вченого, чий життєвий шлях з'єднав досвід академічної науки імперської доби з практиками нової української гуманітаристики в ситуації радянзації України. Публікацію документів доповнено візуальними джерелами. Це світлини, зроблені в ті часи, про які йдеться в автобіографії та характеристиці.

Ключові слова: Василь Маслов, Наталія Полонська-Василенко, автобіографія, науковий відгук, українська інтелігенція, окупація Києва, Учительський інститут.

“He Didn’t Follow the Usual Path of a Narrow Specialist...”: A Contribution to the Biography of Vasyl Maslov (1885–1959)

Documentary collections of Ukrainian scholars remain an important source for researching the biographies of both individual figures and entire museum curator, and ethnographer Vasyl Maslov enables a more detailed analysis of one of the least studied periods in the scholar's life: his time in Kyiv during the Nazi occupation of the city. For this publication, the scholar's autobiography, dated November 1941, and a review of his scientific work authored by Natalia Polonska-Vasylenko, dated October 1942, were selected. The methods employed to integrate these sources into scholarly discourse include comparative analysis, attribution, and source chronology. This approach allows for an examination of the documents within their historical context. Maslov's autobiography was analyzed through comparison with similar texts written under different conditions and at other times. Polonska-Vasylenko's essay on Maslov's body of work was studied as a conceptual text. The author presented the scholar's contributions across various fields of humanities as a result of interdisciplinary research. Both sources aid in understanding Vasyl Maslov's work as a scholar whose life bridged the experience of imperial-era academic science with the practices of new Ukrainian humanities amidst the Sovietization of Ukraine. The publication of these documents is complemented by visual sources, including photographs taken during the period discussed in the autobiography and the review.

Key words: Vasyl Maslov, Natalia Polonska-Vasylenko, autobiography, academic review, Ukrainian intelligentsia, occupation of Kyiv, Teachers' Institute.

Серед генерації української інтелігенції першої половини ХХ ст. є особи, чий життєвий і науковий шлях, попри насиченість, різноплановість наукових пошуків, безсумнівний, навіть показовий, зв'язок зі своєю добою, відходить на другий план перед біографіями осіб, більш затребуваних увагою і сучасників, і нащадків. Йдеться передусім про Василя Івановича Маслова (02.01.1885 (21.12.1884)–22.03.1959), чия постань найчастіше «ховається» за більш виразною фігурою його старшого брата Сергія Івановича Маслова (1880–1957).

Діяльність Василя Маслова впродовж 1910-х — 1950-х років важко вкладається у будь-які лапідарні визначення на кшталт інформації з «Енциклопедії історії України»: «літературознавець, історик літератури, етнограф»⁵⁰². Навіть за змістом статті з енциклопедії до такого формулювання можна додати низку характеристик — «музейник», «краєзнавець», «історик культури», «педагог». На думку дослідника, багатогранність творчих зацікавлень Василя Маслова «засвідчують близько 100 наукових робіт (значна частина яких, на жаль, поки не опублікована) з літературознавства, історії літератури, археології, етнографії та фольклористики...»⁵⁰³. Слід зауважити, хоча за останні десятиріччя постать науковця викликала зацікавленість, вивчалися його напрацювання лише в окремих сферах — чи то у регіональному краєзнавстві в 1920-ті рр.⁵⁰⁴, чи то у справі розбудови Прилуцького краєзнавчого музею як самостійної установи⁵⁰⁵, чи то у царині історії літератури й, ширше, історії культури, в контексті явища декабризму в історії України початку ХІХ ст.⁵⁰⁶ Лише зрідка, як у статті Тетяни Воронкової, де проаналізовано його архів⁵⁰⁷, життя і діяльність Василя Маслова постає не лише у різних проявах, але й у розмаїтті контактів із сучасниками. У книзі Олени Ключко, присвяченій роду

Маслових, особу вченого змальовано на досить широкому тлі доби, але акцент зроблено на історії родини, а не окремої людини⁵⁰⁸.

А втім, досі життєпис Василя Маслова не реконструйовано у цілісності, передусім у контактах вченого із науковою спільнотою чи у тих складних обставинах, в яких він, безумовно, опинявся у драматичній атмосфері першої половини ХХ ст. До прикладу, один із періодів життя В. Маслова чи то зовсім соромливо замовчуваний, чи то схарактеризований занадто загально, можливо, через амбівалентність теми, в якій відразу зринає питання колабораціонізму. Це його буття у Києві за часів окупації міста нацистами у 1941–1943 рр. Тому є доцільним пошук хоча б опосередкованої інформації щодо життєвих обставин вченого у цей трагічний період.

Метою статті є запровадження до наукового обігу двох документів, датованих періодом перебування Василя Маслова в окупованому нацистами Києві, — його автобіографії та характеристики його діяльності у 1910-х — 1930-х роках авторства Наталії Полонської-Василенко.

Свідчення про життя у Києві за часів окупації містяться у автобіографії самого В. Маслова, написаній невдовзі (3 березня 1944 р.) після звільнення міста радянськими військами: «Під час окупації України німцями я був⁵⁰⁹ у Києві і на початку вважався співробітником Університету і Педагогічного інституту. Після ліквідації цих закладів я вважався⁵¹⁰ референтом шкільного відділу й тут, користуючись тим, що німці звели до мінімуму шкільну роботу, обмеживши її лише першими чотирма класами народної школи, яка до того ж більшу частину року була зачинена, я став посилено займатися дисертаційною роботою («Томас Мур у російській літературі»), запланованою ще до війни у Київському Педагогічному Інституті. З відступом німців з України я, не бажаючи бути евакуйованим у західні області, пішов з Києва

502 Денисенко Г. Г. Маслов Василь Іванович. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6. Ла-Мі. С. 545.

503 Латиш Ю. Василь Маслов: життя та наукова праця (до 125-річчя відомого українського декабристознавця). *Соціальна історія*. 2008. Вип. IV. С. 105–111.

504 Коваленко О. Б. Ткаченко В. В. Маслов Василь Іванович [1884–1959] // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). Київ, 1991. С. 345–346.

505 Дмитренко Н. М. Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронна діяльність. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 35–37.

506 Казьмирчук Г. Університетська декабристознавча школа: досягнення й перспективи розвитку. *Вісник КНУ*. Історія. 2002. Вип. 63–64. С. 17–19; Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. Київ; Черкаси, 2002. С. 74–79.

507 Воронкова Т. І. Архів Василя Івановича Маслова (1884–1959). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1993. Вип. 1. С. 154–164.

508 Ключко О. Маслови. Долі. Події. Життя. Київ : Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА», 2018. 351 с.

509 В оригіналі «залишався».

510 В оригіналі «був залишений».

до сестри-лікарки у Білу Церкву⁵¹¹ й залишався там, поки це місто не було звільнено 4.01.1944 р. від німецьких окупантів військами Червоної армії. Наступного ж дня після взяття нашими військами Білої Церкви я попрямував до Києва і, лише тільки тут стало налагоджуватися академічне життя в Університеті та Педагогічному Інституті, я не забарився відновити свою роботу у цих закладах...»⁵¹². Прагнучи відвести від себе звинувачення у колаборації, В. Маслов лаконічно, але доволі точно описує ситуацію, в якій опинився впродовж кількох воєнних років. Після від'їзду брата (Сергій Маслов, разом з багатьма іншими особами з числа співробітників Академії наук УРСР був евакуйований до Уфі) Василь Маслов залишився у Києві разом із сестрою Анастасією Лучник-Масловою та племінницею Іриною⁵¹³. Обидва документи, які публікуються, безумовно, пов'язані з його спробами знайти роботу, що у ті часи значило забезпечити виживання для себе й рідних. Водночас можна погодитися з Тетяною Заболотною, що для інтелектуалів, до яких належав В. Маслов, багато важили й соціальні запити, тобто «потреба в спілкуванні, визнанні й самореалізації»⁵¹⁴.

Автобіографічний нарис «Життєпис» датовано 16 листопада 1941 року, у крайньому правому кутку першого аркуша (основний текст написано фіолетовим чорнилом) зроблено напис олівцем «Lehrerinstitut». Тобто ця заява призначалася для прийому на роботу до Київського учительського інституту, створеного за ініціативи Київської міської управи згідно з наказом від 7 листопада 1941 року на базі Педагогічного та Учительського інститутів, тоді як прагнення представників наукової інтелігенції поновити роботу Університету св. Володимира, який був на бюджеті міської

управи, так і не реалізувалося, хоча б формально, попри повідомлення на початку жовтня того ж року в газеті «Українське слово», тому що окупаційні функціонери наголосили на цілковитій недоречності роботи вишів гуманітарного профілю⁵¹⁵. Директором Учительського інституту став педагог, літературознавець, музикознавець Василь Прокопович Завітневич (1899–1983), вочевидь доволі добре знайомий Василю Маслову, й не лише тому, що з 1938 року був деканом мовно-літературного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького, де з вересня 1937 р. працював вчений⁵¹⁶, але й тому, що був його земляком — народився у селі Замість неподалік міста Прилуки, де з 1897 р. мешкала сім'я Маслових.

«Життєпис» лаконічно відтворює основні віхи життя та діяльності його автора. Текст привертає увагу з кількох причин. Передусім В. Маслов не акцентує увагу на моментах, які, можливо, додали б йому преференцій у тій ситуації, коли автобіографія писалася. Він не згадує про своє походження, хоча в тексті 1944 р., написаному у звільненому Києві, зазначає, що народився «у містечку Ічня в родині купця 2-ї гільдії»⁵¹⁷. Але дореволюційний період життя автора описаний детальніше, ніж окремі етапи його діяльності у 1920-х — 1930-х рр. Також В. Маслов не повідомляє про будь-які конфлікти з представниками радянської влади, хоча б про те, що він не був звільнений з посади завідувача Прилуцького краєзнавчого музею у 1929 році лише через заступництво відомих науковців, чие слово ще мало вагу для провінційної партійної номенклатури наприкінці 1920-х рр., — мистецтвознавця, музейника Олексія Новицького⁵¹⁸ та філолога, громадського діяча Володимира Перетца⁵¹⁹.

⁵¹¹ Ганна Іванівна Маслова-Воробйова.

⁵¹² Процитовано за оригіналом: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — НБУВ). Ф. 243. Оп. 1. Спр. 243. Маслов Василь Іванович. Коротка автобіографія. Арк. 3. Переклад з російської автора. Текст в російському оригіналі опубліковано: Латиш Ю. В. Матеріали до біографії Василя Маслова // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. 2009. Т. 6. С. 185–192.

⁵¹³ Ключко О. Маслови... С. 198.

⁵¹⁴ Заболотня Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 р.): теорія і практика. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 101.

⁵¹⁵ Заболотня Т. Заклади вищої освіти в Україні у роки нацистської окупації: стан та особливості діяльності. *Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 27. С. 82, 104. За інформацією дослідників питання, доктор фон Франк'є, керівник створеної у Києві окупаційною владою групи «Наука», у звіті про стан освітньо-наукової сфери наголошував, що служби Німеччини не відчували потреби у послугах навчальних закладів у сфері гуманітаристики: Двірна К., Демиденко А. Освіта в окупованому Києві (1941–1943). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2015. Вип. 13. С. 191.

⁵¹⁶ Матеріали до біографії Василя Маслова... С. 186.

⁵¹⁷ Там само.

⁵¹⁸ 1 червня 1929 р. до Прилуцького Окрвиконкому надійшов лист від Всеукраїнського археологічного комітету за підписом голови Олексія Новицького та секретаря Петра Курінного із проханням пояснити, чи правдиві чутки про звільнення з посади директора музею «В. І. Маслова, одного з найкращих уповноважених ВУАКу на Прилуччині по справах археології та мистецтва...». Цит. за: Ключко О. Маслови... С. 165.

⁵¹⁹ Лист Володимира Перетца, членом філологічного семінарію якого у 2-й половині 1900-х рр. був В. Маслов, ще переконливіший в аргументації: «Невже..., — писав він, — наша провінція така багата на культурні сили, що з легким серцем, навіть без пояснення причин, можна знімати з посад висококваліфікованих осіб, і чи певні Ви, що ті цінності, які зібрані у Прилуцькому музеї, і надалі будуть зберігатися з таким умінням і сумлінністю, з якою вони зберігалися і поповнювалися дотепер...». (Там само. С. 166).

Не менш цікавим є порівняння цієї автобіографії зі схожими текстами 1930-х рр. і вже згадуваним 1944 р. Тут відсутня (і це є уповні зрозумілим) графа, обов'язкова в автохарактеристиках радянської доби, — «громадська діяльність». Але красномовним є її вміст у документах 1936 р., які В. Маслов збирав для здобуття академічної пенсії (у чому йому врешті-решт відмовили). З цих паперів можна дізнатися, що дослідник літератури сентименталізму й романтизму, поет Оссіана, творчості Лоренса Стерна й Томаса Мура, автор невеличкої, але, власне, першої біографії історика й етнографа Миколи Маркевича, у 1932 році «в порядку самообілізації» брав участь у «весняній посівкампанії і в березні-квітні того року працював у різних селах Брусилівського району як член культ-бригади Київської профради в справі переведення 3-ої більшовицької весни», протягом 1931–1933 рр. на підшефному ВУАН Електро-арматурному заводі «виголосив низку лекцій політосвітнього, антирелігійного та соц[іально]-економічного змісту: “Завдання 4-ї весняної посівкампанії”, “Культурні завдання другої п'ятирічки”, “Релігійники і обороноспроможність СРСР”, 4 лекції про громадсько-літературну діяльність М. Горького...», у 1933 р. був членом Ревкомісії «Друзі дітей», а також з початку 1934 р. до червня 1935 р. виконував обов'язки «уповноваженого з паливу», а з червня 1935 р. — громадського інспектора охорони праці⁵²⁰. На підтвердження цієї інформації додавалися довідки, зокрема п'ять характеристик сільських рад Брусилівського району, серед яких одна є напрочуд красномовною. У ній повідомлялося, що В. Маслов з 28 березня до 5 квітня працював у селі Водотиях «на весняній посівній кампанії і за цей час виявив себе на роботі як ударник, проводячи по кутках і на загальних зборах селянства масово-пояснюючу роботу про підсумки XVII-ої партконференції і завдання 3-ої більшовицької весни на Київщині, практично допомагаючи колгоспові ім. Сталіна у вивозці гною з телятників і розворушуючи колгоспницьку і індивідуальні маси до остаточної сплати всіх видів заборгованості і забезпечення в найближчий час потрібним посівматеріалом...»⁵²¹. Варто ще додати, що Віктор Платонович Петров (тодішній очільник Етнографічної комісії у складі ВУАН) у листах з січня до травня 1930-го року, де йшлося про улаштування Василя Маслова (в автобіогра-

фії: «Року 1930 я за конкурсом був обраний на посаду наукового робітника ВУАН...»), неодноразово наголошував про необхідність акцентувати увагу на громадській діяльності: «Подаючи заяву, підкресліть особливо свою суспільну роботу, — що більше й різноманітніше можете зазначити, то краще»⁵²²; «Добре б було, коли б Ви до своєї заяви додали справку про участь Вашу, як зав[ідувача] Музея, в роботі по колективізації. Я ще не бачив надісланої Вашої заяви, але особливо важливі довідки про громадську роботу»⁵²³.

Час, коли Василь Маслов працював спочатку у фольклорно-етнографічній комісії, а пізніше — в Інституті історії матеріальної культури (1930–1937 рр.), окреслений в автобіографічному тексті кількома реченнями. Проте це вочевидь був один із найнапруженіших періодів його життя, що минув у численних поїздках. Це археологічні експедиції (Райковецька, Ольвійська), подорож з командою «Українфільму» (разом з В. Петровим) на Чернігівщину й Сумщину з метою збирання матеріалів для фільму «Щорс», над яким починав працювати Олександр Довженко, поїздка на Донбас з метою вивчення «соціалістичного побуту сталінських шахтарів». Саме тоді було написано й надруковано чи підготовлено до друку роботи з етнографії та археології, вказані в автобіографії поряд із літературознавчими працями, створеними до 1928 і після 1939 р.⁵²⁴ Слід додати, що у списку наукових праць, тут поименованих, немає одного тексту, вказаного в довоєнних описах і в документах після 1944 р. Це нарис, написаний В. Масловим у співавторстві з В. Петровим у 1935 р. «До збирання матеріалів про Щорса». Безумовно, не варто було в обставинах, коли писався «Життєпис», згадувати текст, написаний на виконання «поставленого т. Сталіним перед т. О. Довженком та всією радянською громадськістю завдання — створення фільму “Начдив Щорс — український Чапаєв”...»⁵²⁵. І не менш показово — роботу, над якою він працював ще з довоєнних часів і в окупованому Києві, у переліку праць у цьому життєписі презентовано під назвою «Т. Мур в російській та українській літературах», а у тексті 1944 р. — як «Томас Мур в російській літературі».

Авторкою другого документа, датованого 12 вереснем 1942 р., є історикиня, архівістка Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко

⁵²⁰ ІР НБУВ. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 333. Справа про призначення академічної пенсії Маслову Василю Івановичу. Арк. 8.

⁵²¹ Там само. Арк. 11.

⁵²² ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 1310. В. Петров — В. Маслову. 31.01.1930. Арк. 1.

⁵²³ ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 1311. В. Петров — В. Маслову. 11.02.1930. Арк. 1.

⁵²⁴ Від часу роботи В. Маслова у фольклорно-етнографічній комісії ВУАН зберігся лист до нього від В. Перетца за 10 жовтня 1931 р, вочевидь з приводу написання праці «Українська етнографія першої половини XIX ст.», в якому професор, уповні в душі часу, писав своєму учневі: «Мені здається, що в 1810-х роках, якщо не виявляється класова боротьба, то вона — завуальована все ж у перших роботах українських і білоруських етнографів» (пер. з рос. автора). ІР НБУВ. Ф. 33. Оп. 3. Спр. 6155. Арк. 1.

⁵²⁵ Петров В., Маслов В. До збирання матеріалів про Щорса. *Вісті Української академії наук*. 1935. Вип. 5. С. 34.

(31.01(12.02).1884–1973). Це машинописний текст з незначними правками фіолетовим чорнилом, власноручним підписом авторки, засвідченим В. Завітневичем і печаткою Педагогічного інституту (з березня 1942 р. у діловодстві Учителсько-го інституту й органів місцевої влади почастишало вживання довоєнної назви установи⁵²⁶). Важко припустити, з якої саме нагоди була написана ця доволі розлога рекомендація, але зрозуміло, чому її авторкою стала саме Н. Полонська-Василенко — вона була одним із найавторитетніших українських істориків, котрі залишалися в окупованому Києві⁵²⁷. Цікавим є вже те, що це один із останніх документів з печаткою Інституту. Невдовзі (18 вересня) окупаційна влада припинила діяльність установи під формальним приводом її реорганізації⁵²⁸.

В архіві Василя Маслова достеменні свідчення про його взаємини з Наталією Полонською-Василенко відсутні, але він, безумовно, діяв у тому колі, до якого вона була безпосередньо дотична, хоча б тому, що з молодих років знала його старшого брата, ще відтоді, коли, навчаючись на Вищих жіночих курсах, товаришувала з курсистками словесного відділу, серед яких згадувала Олену Шуляк («тоненька, бліда шатенка з величезними чорними очима газелі...»), членкиню Семінарія руської філології Володимира Перетца, майбутню дружину Сергія Маслова⁵²⁹. Одним із помітних учасників цього об'єднання був (про це йшлося вище) й Василь Маслов. У подальшому Наталію Полонську-Василенко та Сергія Маслова пов'язувала співпраця в Археологічному інституті, що постав як науково-творча ініціатива української інтелігенції в буряні роки визвольних змагань. Комунікація між ними тривала увесь міжвоєнний період, що підтверджує збережене листування. Водночас й активність В. Маслова у міжвоєнний період у царині її наукових зацікавлень могла сприяти їхнім контактам. Не варто забувати й те, що серед інтелектуалів окупованого Києва історикinia користувалася неабияким

авторитетом, що засвідчують хоча б листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина осені 1941 — зими 1942 р., коли українські інтелігенти ще сподівалися на можливість наукової праці в умовах окупаційного режиму, із закликами до нього та Н. Полонської-Василенко організувати роботу істориків у Києві, як «старій гвардії», у «ширшому академічному масштабі...»⁵³⁰. Тому поява такої характеристики-аргументації є досить обґрунтованою.

Розгляд Наталією Полонською-Василенко наукового доробку Василя Маслова за 30 років праці досі лишається однією з найбільш змістовних характеристик його діяльності до початку 1940-х рр. Міждисциплінарність, властиву дослідженням вченого, авторка розцінювала не як слабкість, але як силу: «Незважаючи на надзвичайно широкий діапазон інтересів В. І. Маслова, він не переходить в дилетантизм та поверховість, як воно нерідко трапляється, й зберігає глибоку науковість і академічність». Коротко, але всебічно розглянувши спадщину вченого в різних галузях гуманітаристики, Н. Полонська-Василенко зауважила на таких ознаках його праці, як широка ерудиція, надзвичайна пильність, великі знання, обережність у висновках. І справді, якщо подивитися хоча б підготовчі матеріали, зібрані вченим для вивчення біографії та творчого шляху історика М. Маркевича (було надруковано лише невеликий нарис, що у брошурованій формі має 28 с.), легко пересвідчитися, наскільки ретельно працював він над обраною науковою темою. Документальна збірка «Маркевич Микола Андрійович. Матеріали до статті» нараховує 804 аркуші, справа, що містить виписки з опублікованих і неоприлюднених листів історика, — 500 аркуші⁵³¹.

Ще одним важливим меседжем цього нарису Н. Полонської-Василенко є те досить широке історичне тло, на якому вона презентує доробок вченого, і це не лише найменування науковців, котрі у різні часи оцінювали його роботи, але й оригінальне витлумачення того, чому діапазон

⁵²⁶ Левченко Ю. Освітня та культурна діяльність Київського педагогічного інституту під час нацистської окупації (листопад 1941–вересень 1942 рр.) *Світ Кліо*. 2021. Т. 4. С. 38.

⁵²⁷ Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху. *Український історичний журнал*. 1993. Вип. 7–8. С. 77–79.

⁵²⁸ Зі щоденника А. Любченка за 19.09. 1942 р.: «Вчора вдень зайшов до інституту дізнатися про дрова. Інститут зачине. Чому? А сьогодні виявляється: прийшло вчора нім. начальство, запропонувало протягом 15 хв. очистити приміщення, залишивши в ньому недоторканими всі документи. Тут тепер буде нім. Педаг. Інститут. Що ж до ук-го, то нічого невідомо. В інституті якраз перший день учительської конференції, скликано 300 чол. Тепер їм ніде притулитись, нема й можливості матеріали дати». Любченко А. Вертеп. Оповідання. Щоденник. К., 2005. С. 216. До речі, в документах окупаційної влади за початок жовтня 1942 р. є згадки про відкриття «Німецького педагогічного інституту», але ці наміри не було реалізовано: Заболотна Т. Заклади вищої освіти... С. 84.

⁵²⁹ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та ім. покаж. В. Шевчука. К., 2011. С. 214. Тут схарактеризовано й самого С. Маслова, на думку авторки, він «був прекрасним знавцем давньої доби української літератури, слов'янської палеографії, стародруків, але був дитиною в життєвих питаннях...».

⁵³⁰ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–1943 рр. *Український історик*. 1990. Т. 27. № 1–4. С. 171, 177.

⁵³¹ ІР НБУВ. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 28. Маркевич Микола Андрійович. Матеріали до статті. Там само. Спр. 111. Листування М. А. Маркевича.

дослідницьких зацікавлень В. Маслова є таким широким. Вона пояснює це обставинами, в яких опинилася «стара» академічна спільнота в умовах радянської наукової життя України, в ситуації, власне, цивілізаційного зламу, коли спеціаліст з історії права України «опинявся юрисконсультом далекої Азії», а економіст європейського ґатунку — плановиком торговельного тресту. І нарешті, слід наголосити, що характеристика історикинею напрацювань В. Маслова виходить за межі вузькопрофільного погляду, має узагальнююче історико-культурне підґрунтя.

Сам факт появи цієї характеристики засвідчує, як неочікувано могли перетинатися людські долі у трагічних випробуваннях першої половини ХХ ст., як сходилися та розходилися життєві шляхи однолітків, якими були Наталія Полонська-Василенко і Василь Маслов. Вона опинилася за межами України та «брала активну участь у творенні української історичної науки в еміграції»⁵³². Він залишився в радянській Україні зі своїми рідними, зумів отримати ступінь кандидата філологічних наук, повернувся до викладання у Київському університеті, хоча, можливо, над ним ще довго тяжіла тінь перебування в окупованому Києві⁵³³. Але їхні імена закарбувалися разом в кількох сторінках тексту, надрукованого тьмяними літерами (машинна стрічка, імовірно, застаріла) на пошкодженій папері, залишилися в одному з численних документів тієї фатальної доби, самовидцями й дійовими особами якої вони були.

Разом із текстовими джерелами публікуються кілька візуальних. Це світлини з особистого архіву В. Маслова, фотографування було одним із його багаторічних захоплень. Вони ілюструють окремі моменти з життя вченого, про які йдеться в оприлюднених текстах. На світлині із зображенням членів Семінарія В. Перетця постають люди, чий долі у наступні десятиріччя красномовно засвідчують, як далеко пролягли шляхи науковців з академічної аудиторії початку 20 ст. — від еміграції (Іван Огієнко) до загибелі у Сандармосі (Павло

Филипович), від успішної наукової кар'єри в радянському літературознавстві (Микола Гудзій) до арешту, заслання та смерті (керівник Семінарія Володимир Перетц). І навіть каяття та засудження своїх же колег не рятували від подальших репресій (Олександр Дорошкевич)⁵³⁴, хоча, можливо, нерідко допомагали зберегти життя та кар'єру (Олександр Назаревський)⁵³⁵. Світлини з Ольвійської експедиції (у складі її В. Маслов виконував обов'язки фотографа) насамперед засвідчують, як змінилося наукове коло за трохи більше ніж двадцять років — і зовнішньо, і за складом причетних осіб. Також ці фото примушують згадати, якою прикро перемінливою була доля українських науковців міжвоєнної доби. Федір Козубовський, тогочасний директор Інституту матеріальної культури РАН, керівник експедиції, зображений у гурті учасників розкопок або у момент читання лекції студентам-історикам Одеського університету, лише через півтора року буде заарештований, а 1938 року загине у підвалах НКВС. Тобто самі по собі ці джерела красномовно ілюструють трагедію української інтелігенції першої половини 20 ст., до якої належав і Василь Маслов.

Таким чином, запровадження до наукового обігу двох документів, датованих часом перебування науковця Василя Маслова в окупованому Києві, не лише додає інформації про один із найменш досліджених періодів його біографії. Їх зміст уможливорює розгляд в широкому історичному контексті наукової спадщини вченого, котрий, як і багато хто з його сучасників, своєю роботою з'єднував часи академічної науки імперської доби з епохою формування нової української гуманітаристики в ситуації її опору викликами радянської влади. Ці джерела також містять опосередковані свідчення про комунікацію Василя Маслова з іншими українськими інтелігентами, котрі теж опинилися в окупації, тим самим спонукаючи до подальшого вивчення життєвого шляху вченого із залученням нових документальних матеріалів.

⁵³² Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко... С. 80.

⁵³³ О. Ключко у книзі про рід Маслових наводить документ з архівних фондів СБУ, наданий в її розпорядження дослідником Віктором Моренцем. Це характеристика на агента «Ікс», Григорія Єфремовича Тищенка, уродженця Прилуччини, давнього знайомого В. Маслова, що, ймовірно, датована серединою 1940-х рр. У своїх свідченнях щодо прилучан, які залишалися під час другої світової війни в окупації, Г. Тищенко називав ім'я вченого: «Маслов Василь Іванович — професор Київського держуніверситету. “Ікс” знайомий з ним ще з 30-х років. У той час Маслов належав до викладачів, котрі активно боролися з радянською владою. За окупантів мешкав у Києві, але часто бував у Прилуках, де має зв'язки, з якими зустрічається і зараз...». За: Ключко О. Маслови... С. 224.

⁵³⁴ В. Перетц писав С. Маслову 23 березня 1933 р.: «Чутки до мене доходять найнеймовірніші, до прикладу, знаменитий Дорошкевич потрапив на “казенні хліби”. Не віряться: адже він так старанно “переозброювався”, що навіть подиву гідно...». ІР НБУВ. Ф. 33. Оп. 3. Спр. 6176.

⁵³⁵ В. Перетц в одному з листів до С. Маслова з боєм обурюється на те, що Назаревський вимагає його присутності в Києві (охопленому хвилею репресивних «чисток» наукових і освітніх установ): «Чому я повинен з'являтися, як думає Олександр Андрійович, щоб з ризиком для життя бути присутнім на мерзенних виступах моїх же учнів і співробітників?» (ІР НБУВ. Ф. 33. Оп. 3. Спр. 6165.) З О. Назаревським братів Маслових пов'язувала довгочасна дружба. Саме у Назаревського зупинився Василь Маслов, коли, повернувшись на початку лютого до Києва, знайшов власне помешкання розореним (Ключко О. Маслови... С. 211).

REFERENCES

- Klochko, O. (2018). *Maslovy. Doli. Podii. Zhyttia*. [Maslovs. Histories. Events. Lives]. Kyiv [in Ukrainian].
- Latysh, Yu. (2008). Vasyl Maslov: zhyttia ta naukova pratsia (do 125-richchia vidomoho ukrainskoho dekabrystoznavtsia). *Sotsialna istoriia*, IV, 105–111 [in Ukrainian].
- Levchenko, Yu. (2021). Osvitnia ta kulturna diialnist Kyivskoho pedahohichnoho instytutu pid chas natsystskoi okupatsii (lystopad 1941 – veresen 1942 rr.) [Educational and Cultural Activities of the Kyiv Pedagogical Institute during the Nazi Occupation (November 1941 – September 1942)]. *Clio World*, 4, 30–49 [in Ukrainian].
- Verba, I. V. (1993). N. D. Polonska-Vasilenko: storinky zhyttievoho ta tvorchoho shliakhu. *Ukrainian Historical Journal*, 7–8, 70–84 [in Ukrainian].
- Voronkova, T. I. (1993). Arkhiv Vasylia Ivanovycha Maslova (1884–1959). *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 1, 154–164 [in Ukrainian].
- Zabolotnia, T. (2013). Stratehii vyzhyvannia miskoi intelihentsii Ukrainy v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 r.): teoriia i praktyka. *Pages of the Military History of Ukraine*, 16, 94–112 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2023). Zaklady vyshchoi osvity v Ukraini u roky natsytskoi okupatsii: stan ta osoblyvosti diialnosti. (Part 1). *Pages of the Military History of Ukraine*, 27, 73–120 [in Ukrainian].

ТЕКСТИ

* * *

Lehershstitut⁵³⁶

Маслов, Василь Іванович.
(життєпис)

Народився 1884 р. 21 грудня на Чернігівщині в м. Ічні. Середню освіту одержав в Прилуцькій гімназії, яку скінчив 1903 р. з золотою медал'ю. У 1903 р. вступив на 1-й курс історико-філологічного факультету Московського Університету, а потім перейшов до Київського Університету, який і закінчив 1909 р. з дипломом 1-го ступня, одержавши золоту медаль за роботу про літературну діяльність декабристів. 1-го січня 1910 р. був затверджений штатним стипендіатом при Київському університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі російської мови та літератури і в 1913–1914 рр. склав магістерські іспити.

З 1915 до серпня 1920 р. був приват-доцентом в Київському університеті і на Вищих жіночих курсах (1917–1921 рр.). І в Університеті, і на Вищих жіночих курсах читав рекомендовані факультетом курси російської літератури і вів практичні заняття з студентами та курсистками.

З осені 1920 р. до 1930 р. працював в Прилуках на Полтавщині, як викладач російської та зах[ідно]-європ[ейської] літератури на Вищих Педагогічних курсах, перетворених потім в Педтехнікум, и протягом 4-х років (1927–1930 рр.) був директором Прилуцького Окружного Музею, де провадив науково-дослідну роботу по вивченню Прилуччини. Відомості про цю роботу війшли у виданий за мою редакцією «Бюлетень Прилуцького Окружного Музею» 1928/29 №№1–2.

Року 1930 я за конкурсом був обраний на посаду наукового робітника ВУАН і працював там спочатку в фольклорно-етнографічній комісії, а після реорганізації Академії — в інституті історії матеріальної культури.

З вересня 1937 р. я був призначений в.о. професора по кафедрі рос літератури в Київськ[ому] Педагог[ічному] Інст[иту]ті ім. Горького, де працював до останнього часу, виконуючи обов'язки керівника кафедри рос[ійської] літератури і голови державної комісії на літературному факультеті заочного відділу того ж Пед[агогічного] Інститута.

З 1937/1938 уч. р. і до останнього часу я займав посаду професора по кафедрі філології при Київському Університеті і читав там лекції по історії російської літератури на факультеті іноземних мов і літератур.

Наукова моя робота після закінчення університету і складання магістерських іспитів скупчена була переважно на дослідженні різних питань з історії сентименталізму та романтизму в російській літературі к. XVIII — поч. XIX ст., а саме на з'ясування розповсюдження цих течій в російській літературі зазначеного часу. Наслідком роботи в цій галузі були такі друковані праці —

1. Архив К. Ф. Рылеева. Известия Академии Наук. СПб. 1910, с. 915–934.

2. Отчет о научной работе в Полтаве. См. изд. в «Университетских известиях» 1910 «Отчет об экскурсии семинария рус[ской] филологии в Полтаву».

⁵³⁶ Напис олівцем.

3. Библиографические заметки. I. К литературным обработкам предания о Вадиме Новгородском. II. Французский оригинал песни В. А. Жуковского «Мой друг, хранитель — ангел мой!» «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца». Киев 1911, вып. I–II.
4. Отчет о научных занятиях в Петербурге. Напечатанный в киевских «Университетских известиях» 1911 г. В «Отчете об экскурсии семинария русской филологии в СПб 13–28 февраля».
5. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. Киев 1912. 515 стор. Відбиток з киевських «Университетских известий» 1911–1912 рр.
6. Библиографические заметки. III. Энциклопедический словарь С. Селивановского. IV. К биографии О. М. Сомова. «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца». Кн. XXIV, Киев 1913.
7. Начальный период байронизма в России. Киев 1915. (Відбиток з «Университетских известий» 1915 р.)
8. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. Дополнения и поправки. Киев 1916 (Відбиток з «Университетских Известий» 1916 р.)
9. Интерес к Стерну в русской лире к. XVIII и нач. XIX вв. «Исторический литературный» сборник, посвящается В. И. Срезневскому. Издание отделения русского языка и словесности Российской Академии наук Ленинград 1924, с. 339–376.
10. Поэт-декабрист К. Ф. Рылеев. «Сборник из эпохи борьбы с царизмом» 1926, № 5.
11. К вопросу о первых русских переводах поэмы Оссиана Макферсона. «Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук СССР». Т. 101. № 3. Ленинград 1928.
12. Оссиан в России. Труды Пушкинского Дома Академии Наук СССР. Вып. 50-й. Ленинград 1928.
13. Оссианизм Карамзина. Прилуки 1928. Издание автора.
14. М. А. Маркевич. «Статья в Бюллетени Прилуцкого Округного Музея». 1929 № 2.
15. Пополнения Прилуцкого музея (ibid. 1928 № 1).
- Під час перебування мого в Українській Академії Наук, а далі в Педагогічному інституті і Університеті я надрукував і виготовив до друку декілька робіт, що стосуються питань етнографії, археології та літератури, а саме: 16) Етюд з історії сільськогосподарської техніки («Мысли о паровом плуге» П. П. Білецького-Носенка. Рукопис 1828 р.) «Наукові записки Ін-ту Матеріальної Культури АН УССР». 1935, кн. I.
17. Українська етнографія першої половини XIX ст. Ibid, 1935, кн. II.
18. Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної доби. Ibid, 1937 р., кн. I, сс. 43–75 + 5 таблиць з ілюстраціями.
19. Побут сталінських шахтарів. Монографія на 10 др. арк. + 40 таблиць з ілюстраціями.
20. Рибальська техніка за пам'ятками XI–XIII ст. на середньому Придніпров'ї. Виготовлено для друку — на 3 др. арк. + 12 таблиць ілюстрацій.
21. До питання про народність М. Ю. Лермонтова. «Молодий більшовик» 1939 р., кн. 7, с. 98–106.
22. Т. Мур в російській та українській літературі. Монографія на 3 др. арк. + 15 ілюстрацій (готується до друку).

м. Київ. 1941. XI. 16.

В. Маслов

ІР НБУВ. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1187. 1 арк. Публікується вперше.

Н. Полонська-Василенко

Професор Василь Іванович Маслов

Професор Василь Іванович Маслов належить до старшої генерації українських вчених і ім'я його добре відомо дослідникам понад 30 років. Перша значна робота В. І. Маслова, «Литературная деятельность Рылеева», розпочата ще на студентській лаві й надрукована р. 1912, притягнула увагу фахівців, літературознавців та істориків. Кілька ґрунтовних рецензій в свій час відзначили вихід її між люди: писали про цю книгу Валерій Брюсов, проф. Піксанов, Кубасов, Василенко, Замотін, Лернер, Сиротинін, Єфремов, відгукнувся і львівський критик Свистун. Список рецензентів показує, яке різноманітне коло читачів зацікавила книга В. І. Маслова — і літературознавців, і істориків, і дослідників громадськості. Це ставлення до праць В. І. Маслова характерно. Він не пішов звичайним шляхом вузького фахівця й здобув в історії української культури не звичайне місце, в чому були свої позитивні й негативні сторони. Якби В. І. Маслов присвятив всі свої сили одній галузі науки, він, звичайно, здобув би ім'я

виключного фахівця в обраній ним дисципліні: його точний метод, широка ерудиція, надзвичайна пильність, великі знання, обережність в висновках можуть служити запорукою в цьому. Але В. І. Маслов не обмежувався лише одною вузькою галуззю науки: протягом 30 років він переходив від одної теми до іншої, і в кожній з досліджуваних ним проблем зробив стільки коштовного, що, власне кажучи, кожній ділянці було би задосить, щоб забезпечити авторові почесне місце, і тому природньо, що й оцінка його наукової діяльності повинна бути зроблена представниками різних дисциплін.

Характерно, що коли року 1940 Педагогічний інститут порушив клопотання про надання В. І. Маслову ступеня доктора «honoris causae», відзиви про його праці подали представники різних фахів: академік Білецький (історик літератури), член-кореспондент Академії Наук Попов (український фольклор) та проф. Савченко (керівник катедри західної літератури). Коло цих фахівців можна було б збільшити, прилучивши фахівця з історії та археології.

Праці В. І. Маслова з історії літератури тісно пов'язані з загальною історією і однаково належать і літературознавцям, і історикам. Першим циклом його праць були дослідження над Рилеєвим: вони почалися виданням в 1910 р. статті про «Архів Рилеєва», подарований В. Якушкиним Академії Наук (в «Изв[естиях] Имп[ераторской] Акад[емии] Наук»); далі р. 1912 видана велика монографія «Литературная деятельность Рилеєва», про яку вже згадувалося вище. На цьому не зупинився В. І. Маслов, р. 1916 надрукував він додатки до цієї монографії — явище дуже рідке в нашій історіографії, а р. 1926 видав невеличку книжку «Поет-декабрист Рилеєв». Всі ці праці дуже важливі для історика, зокрема історика України, бо літературну діяльність Рилеєва автор розглядає під кутом зору ставлення його до України. Не зважаючи на 30-річну давність, монографія В. І. Маслова залишається одною з ґрунтовних праць з історії декабризму й досі не втратила свого наукового значення. Проф. Савченко характеризував її так: «книга Маслова ... сохраняет свою ценность благодаря тщательности исследования, особенно в вопросе об источниках творчества Рилеєва». Академік Білецький вважав, що вона «могла быть представлена и принята как диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук».

Другий цикл праць В. І. Маслова з історії літератури присвячений вивченню доби романтизму. Він почався цінною працею «Начальный период байронизма в России», виданою р. 1915. Академік Білецький писав, р. 1939, що ця робота «могла бы и в наше время явиться хорошей кандидатской диссертацией». До цього ж циклу можна приєднати його праці з історії осіанізму в російській літературі: «К вопросу о первых переводах поэм Оссиана Макферсона», «Оссианизм в России» (бібліографія) та «Оссианизм Карамзина» — 1928 р. Це фрагменти великої праці, дослідження про російський осіанізм, в якому автор використовує уперше низку своїх фактичних даних та спостережень. Ознайомившись з цією роботою в рукопису, академік Білецький зауважив, що вона повинна буде зацікавити західноєвропейських вчених, що працюють в цій галузі.

До цих праць деякою мірою стосується дуже цікава розвідка В. І. Маслова, видана р. 1924, — «Интерес к Стерну в русской литературе конца XVIII и начала XIX стол.». В цій праці автор зібрав багатий матеріал, який освітлює настрій російського суспільства XVIII–XIX стол.

Останніми роками В. І. Маслов працює над дослідженням впливу Томаса Мура в Росії в 1820–30 рр., зокрема на Жуковського та інших поетів-романтиків. Таким чином, в цілому праці В. І. Маслова дають досить повну й важливу історію західноєвропейських впливів на російську літературу. Треба згадати ще невеличку, але дуже цікаву роботу автора «М. А. Маркевич», присвячену різноманітній літературній та науковій діяльності цього поета-романтика, історика, етнографа, збирача архівних матеріалів, і музики, якому належить таке видатне місце в історії України.

Такий внесок В. І. Маслова в скарбницю російської та української літератури.

Широкі наукові інтереси В. І. Маслова з одного боку, та складні умови життя української інтелігенції доби большевизму — з другого, не дали йому можливості обмежитися рамками історії літератури. За той час багато фахівців різко зміняли напрям своєї діяльності, й представник рідкої дисципліни історії права України опинився юрисконсультом далекої Азії, економіст європейського масштабу обмежувався працею плановика торговельного тресту. Не уник цієї долі й В. І. Маслов, й дослідник Стерна та Байрона на кілька років зосереджує увагу на завідуванні Прилукським музеєм. В його літературній діяльності цей період позначився кількома працями, присвяченими музеєві.

Повернувшись до Києва р. 1930, В. І. Маслов переходить на роботу до Інститута історії матеріальної культури й там віддається дослідженню етнографії та археології. Ця доба характеризується низкою дослідів в галузі історії первісного господарства України. В. І. Маслов друкує ряд дуже цінних праць. В «Рільницьких знаряддях та техніці за пам'ятками Райковецького

городища феодальної доби» автор дає ґрунтовну розвідку на підставі археологічного матеріалу, широко використовуючи бібліографію питання та етнографічні паралелі. Він реконструює картину сільсько-господарчого побуту України XI–XII стол., і це має великий інтерес для української археології та історії. До цієї праці близько підходить не надрукована розвідка «Рибальська техніка XI–XIII стол.», написана на підставі детального вивчення рибальських знарядь та багато ілюстрована.

Дуже цікавий твір В. І. Маслова «Етюд з історії сільськогосподарської техніки» (надрукований р. 1934) являє широко задуману й добре оброблену розвідку, викликану рукописом Білецького-Носенка, автора початку XIX стол., з приводу застосування на Україні парового плугу. В. І. Маслов дає багату бібліографію цього питання, використовуючи низку невідомих до того часу рукописних праць першої половини XIX стол. Тісно зв'язана з цією статтею інша — «Українська етнографія першої половини XIX стол.» (надрукована р. 1935), в ній В. І. Маслов подає цікаву картину ставлення в науці та українському суспільстві до питання про механізацію праці, споконвічного сперечання — що корисніше для України: сільське господарство чи фабрична промисловість.

Треба відзначити ще велику монографію В. І. Маслова — «Побут сталінського шахтаря» — детальне вивчення економіки та статистики питання за весь час існування промисловості Донбасу.

Таким чином в особі В. І. Маслова об'єднуються дослідники двох далеких одна від одної галузей історії культури — літератури доби романтизму та сентименталізму від Стерна та Байрона до Лермонтова, і економічної історії України XI–XX століть. Всі ці праці роблять враження, що автор їх присвятив своє життя виключно питанню, якому присвячена праця, стільки в них вкладено знання, так вичерплююче досліджена література, так багаті бібліографічні вказівки. Кожна з праць В. І. Маслова дає вичерплююче освітлення питання й після неї дослідникові не варто перевіряти матеріал, вишукувати належну літературу: йому досить використати працю В. І. Маслова, щоб бути певним, що в ній зібрано усе, що було зроблено в науці.

Не зважаючи на надзвичайно широкий діапазон інтересів В. І. Маслова, він не переходить в дилетантизм та поверховість, як воно нерідко трапляється, й зберігає глибоку науковість і академічність.

За винятком кількох років, присвячених праці в Прилукському музею та в Інституті матеріальної культури, В. І. Маслов весь час працював в Університеті та Педагогічному інституті, як приват-доцент та професор. Року 1940 Педагогічний інститут порушив перед КВШ⁵³⁷ питання про надання йому ступеня доктора філологічних наук, але справа затяглася й припинилася з початком війни. Проте залишилися відзиви про наукову діяльність В. І. Маслова: «пора исправить допущенный в свое время недосмотр и дать В. И. Малову научную квалификацию в ученом звании, которое он вполне заслужил», — писав академік Білецький; «совокупность трудов В. И. Маслова дает полное основание к присуждению ему звания профессора с соответствующей ученой степенью», — писав проф. Попов. «Работы В. И. Маслова дают ему бесспорное право не только на звание профессора, но также на степень доктора», — писав профес. Савченко.

Цілком приєднуючись до відзивів висококваліфікованих фахівців, я з свого боку можу додати, що в галузі історії та археології України праці В. І. Маслова дають цінний внесок і на довгий час — і монографія про Рилеєва, і розвідки з історії господарства України — залишаться корисними й необхідними для дослідників.

Кидаючи загальний погляд на 30-річну науково-педагогічну діяльність В. І. Маслова, треба зробити висновок, що в його особі українська культура має одного з видатних представників, вченого з глибокими й різноманітними знаннями й широким світоглядом, з багатою ерудицією, який лише випадково не здобув своєчасно докторського звання й який безперечно має всі підстави, щоб бути поставленим в першу категорію українських вчених.

12/IX-42

Н. Полонська-Василенко

Професор, д-р історичних наук

Власноручний підпис
професорки Полонської-Василенко Н. Д. свідчу
Директор Київського педагогічного інституту

В. Завітневич

Печатка Київського педагогічного інституту.

⁵³⁷ Всесоюзний комітет зі справ вищої школи при СНК СРСР.

СВІТЛИНИ

Рис. 1. В. Маслов. 1901 р.
ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 1351. Арк. 1

Рис. 2. Семінарій В. Перетця. Сидять зліва направо: перший — І. Огієнко, третій — А. Лобода, 5-й — В. Перетц, далі — В. Адріанова-Перетц, С. Маслов. Стоять у другому ряду зліва направо: 4-й — О. Назаревський, 6-й — О. Дорошкевич, далі — М. Гудзій, останній — В. Маслов. У верхньому ряду 3-й зліва — П. Филипович. ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 724

Рис. 3. Перший Всеукраїнський семінар музейних працівників.
В. Маслов сидить крайній справа у другому ряду. 12.06.1930 р. ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 656

Рис. 4. В. Маслов — співробітник Етнографічної комісії ВУАН.
Жовтень 1931 р. ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 1351. Арк. 4

Рис. 5. Комісія Українфільму з родиною Щорсів. Чернігів. 13 травня 1935 р.
Стоять: крайній справа — В. Петров, за ним — В. Маслов. ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 386. Арк. 226

Рис. 6. В. Маслов (сидить крайній справа в 2-му ряду) серед учасників Ольвійської археологічної експедиції.
Ф. Козубовський сидить у першому ряду, 3-й зліва. 1935 р. ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 388. Арк. 32

Рис. 7. Лекція начальника експедиції Ф. А. Козубовського для студентів-істориків Одеського університету. Ольвія. Жовтень 1935 р. ІР НБУВ. Ф. 243. Спр. 388. Арк. 35

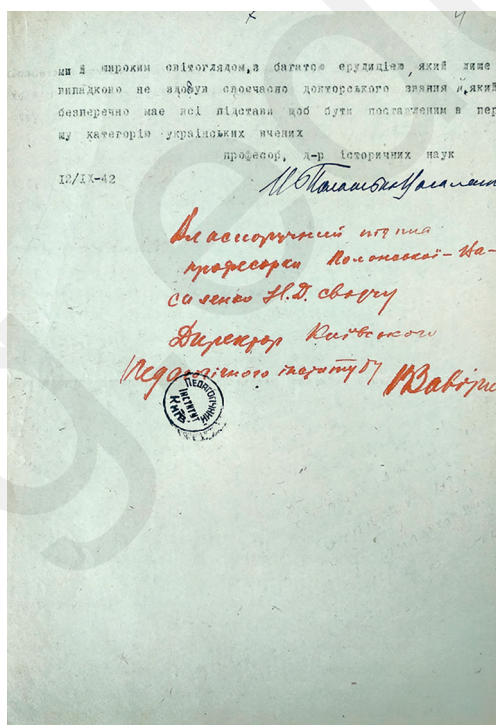
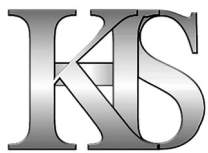

Рис. 8. Полонська-Василенко Н. Д. Маслов Василь Іванович. Відгук про наукову діяльність. 12 вересня 1942 р. Київ. ІР НБУВ. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1087. Арк. 4. Підписи Н. Полонської-Василенко, В. Завітневича

Дата надходження до редакції: 21.08.24 р.
Дата схвалення до публікації: 02.09.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.214>
УДК: 930.2:070:392477.21

Павло СОДОМОРА,

завідувач кафедри
латинської та іноземної мов
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького,
доктор філософських наук, професор,
Львів, Україна

Pavlo SODOMORA,

Head of the Department
of Latin and Foreign Languages,
Danylo Halytsky Lviv National Medical University,
Doctor of Sciences (Philosophy), Professor,
Lviv, Ukraine

e-mail: pavlosodom@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2006-1383>

**Теоретичне й практичне значення концептів
«сильної» та «слабкої» війни в сучасному контексті
(на матеріалі праці «Про війну» Карла Кляузевіца)**

Автор у статті на основі праці Карла Кляузевіца «Про війну» здійснив спробу розглянути розвиток воєнної теорії з позиції діакронії. Він вказав на факт, що війна не є незмінним явищем. Це твердження було ключовою тезою низки філософів, слушність його унаочнена подіями сьогодення. Значна актуальність праці військового теоретика, її значення для розвитку нації створюють необхідність її вивчення на сьогодиншньому етапі історичного розвитку держави. Іноземні армії імітували тренувальні методи й тактичні доктрини Кляузевіца. Необхідність створення кількох перекладів одного й того ж твору мотивована постійно зростаючим інтересом до теоретичних, політичних та історичних праць, які, хоча й писані доволі давно, все ж є актуальними й сьогодні. Розглядаються основні концепції автора: поняття абсолютної та обмеженої війни, сильнішої і слабшої війни (тобто оборони й атаки відповідно), наголошено на тому, що війна за природою є лише продовженням політики чи її інструментом.

Ключові слова: війна, політика, історичний розвиток, суспільство, агресія.

**The Theoretical and Practical Significance of the Concepts
of “Strong” and “Weak” War in the Modern Context
(Based on “On War” by Carl Clausewitz)**

In the article an attempt is made to consider the development of military theory in the diachronic aspect. The fact that war is not an unchanging phenomenon is being discussed and analyzed in different aspects. Constant change, which was the key thesis of a number of philosophers, retains its meaning even today in the context of modern warfare. With no university education in the background, the author uses philosophical theories established at that time and explains them in context. This contributes to his belief that a general is supposed to be a highly intelligent person. The significant relevance of work and its importance for the development of the nation create the need for its study at today's stage of the historical and political development of Ukrainian society. In their majority, foreign armies imitated Clausewitz's training methods and tactical doctrines. The phenomenon of creating several translations of the same work is assessed as well, which is motivated by the ever-growing interest in theoretical, political and historical works. The most prominent works, although written quite a long time ago, are still relevant today. The wartime poses significant challenges for people and requires courage

and dedication. The society at the current stage of development is faced with the problem of understanding the historical legacy of past wars in connection with the need to adapt to new challenges this phenomenon poses. Recent events on the world stage prove that war is a phenomenon that cannot be avoided by the efforts of the defending side. One must, he insists, eschew doctrines which presume to provide a manual for action. He believes in theory, but only in the kind that develops out of long study of the history of war. Theory exists to distinguish precisely what at first sight seems fused. The main concepts of the author are being considered, such as the concepts of absolute and limited war, stronger and weaker war (that is, defense and attack, respectively), it is emphasized that war by nature is only a continuation of politics, or its tool.

Keywords: war, politics, historical development, society, aggression.

Суспільство на сучасному етапі еволюції гостро стикається з проблемою осмислення історичної спадщини минулих воєн через потребу адаптації до нових викликів. Останні події на світовій арені доводять, що війна — це явище, якого неможливо уникнути, про що свого часу писали Геракліт, Гегель і багато інших мислителів⁵³⁸. Перший говорив про постійну зміну, а другий бачив феномен війни у позитивному сенсі, оскільки саме так постає можливість для держави укріпити свою національну ідентичність і нагадати громадянам про їхній обов'язок щодо спільної справи, а також про необхідність свідомо відмовлятися від низки свобод. Сьогодні маємо можливість оцінити цей феномен у всьому розмаїтті його аспектів, адже впродовж віків відбувалося осмислення явища війни не лише в історичному, але й в практичному аспектах.

Еволюція військового вчення наглядно простежується сьогодні в час російсько-української війни. Як говорив генерал Валерій Залужний під час виступу в RUSI, війна 2014 року була абсолютно іншою, аніж 2022-го, своєю чергою війна 2024-го абсолютно відрізняється від тієї, що була в 2022-му⁵³⁹. Досвід нашої боротьби, за словами колишнього головнокомандувача ЗСУ, стане у нагоді усім, хто шукає миру, — а цей шлях може йти й через війну. У виступі він цитує прусського воєначальника, відомого воєнного теоретика й історика Карла Кляузевіца (1780–1831), вказуючи, що війна — продовження політики іншими засобами: справді, політика винищення всього українського споконвіку була центральною для східної імперії зла.

Сьогодні інноваційні методи ведення війни не менше важливі, аніж у будь-які інші часи. Грецька фаланга змінила принципи ведення бою в античності, Карл Кляузевіц вводив нові стандарти

в німецьку армію, тепер світ вчиться в Україні, яка трансформує характер ведення війни у спосіб, який матиме вплив на усі майбутні конфлікти⁵⁴⁰. Тобто війна, попри одвічне існування, не є сталим феноменом. Саме це бачимо й у праці Кляузевіца «Про війну», яка писана доволі давно: автор намагається показати наступникам не лише війну, якою вона була в той час, але й війну в її динаміці та розвитку. Вловлювати ці тенденції, бути креативним і розважливим, сміливим і відчайдушним — ось що вимагає воєначальник від звання командира. Лише з такими якостями командир гідний своєї посади. Адже, попри те, що з дня на день міняються технології, незмінною залишається людська природа — агресія, жага панування та загарбання.

Вчення Карла Кляузевіца до сьогодні вважається підставою для вивчення військової справи загалом. Чому так є, які факти спричинили до такого впливу? Теза про підпорядкування військових засобів політичним цілям здобула визнання серед світових науковців, хоча й не сприймалася як релевантна у 1914 р. Подібно можемо говорити й про його погляди на оборону як найсильнішу форму війни; ці думки стали більш значущими у 1870 р. з новим розвитком військової технології. Пропагував їх Гельмут Мольтке⁵⁴¹, продовжуючи ідею Кляузевіца про політичну природу війни. Кляузевіц змальовує битву на виснаження, подібну битвам на Західному фронті між 1915 і 1917 роками. Вчення Кляузевіца про оборону позитивно сприйняли у німецькій армії насамперед за його здобутки, як говорить Ганс Ротфельс⁵⁴², за відвертання стратегічної думки від механічних питань щодо «людини і людських дій у непевностях, які є очевидним елементом війни». Вільгельм Блюме⁵⁴³ у своїй відомій «Стратегії» (вперше опублікованій у 1884 р.) повторює Кляузевіца, коли пише, що «Кожну теорію,... яка намагається пов'язати

538 Brooks Th. Hegel's Social and Political Philosophy. Internet Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/hegel-social-political/>

539 Zaluznyj V. The Russo-Ukrainian War as a War of Transition. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/columns/2024/07/22/7466922/>

540 Kagan F. Ukraine and the Problem of Restoring Maneuver in Contemporary War. URL: <https://understandingwar.org/background/ukraine-and-problem-restoring-maneuver-contemporary-war>

541 Moltke H. On the Art of War: Selected Writings. Ballantine Books, 1995. 288 p.

542 Rothfels H. The German Opposition to Hitler: An Appraisal. Literary Licensing, 2011. 172 p.

543 Blume W. Strategie. Berlin, 1882. 319 p.

взаємні події живих сил мертвими теоріями, потрібно відкинути, оскільки її застосування матиме жахливі наслідки».

Праці Кляузевіца активно вивчали в американських військових школах у міжвоєнний період. Бернард Броді⁵⁴⁴, відомий як «американський Кляузевіц» завдяки впливовим працям⁵⁴⁵, каже, що вплив німецького автора залишився майже незмінним з днів тогочасних воєн. Але ті аспекти думки Кляузевіца, які домінували в європейському стратегічному мисленні у 1914 році, перейшли Атлантичний океан до кінця Першої світової. Положення про польову службу Американської армії 1923 року говорять, що кінцевою метою усіх воєнних операцій є знищення у битві збройних сил ворога, а остаточна перемога у битві ламає волю ворога воювати й змушує йти на перемир'я, що є перефразуванням думок німецького автора.

Серйозне відновлення вчення Кляузевіца по обидва боки Атлантики відбулося у великому конфлікті, у якому взяли участь Сполучені Штати — в Кореї, у 1950–1953 роках. Ця війна спонукала уряд Америки зайнятися проблемою, яку Кляузевіц досліджував найглибше: відносини між громадянськими й військовими силами на війни, а також — ведення війни з обмеженою метою, тобто не націленою на повне знищення противника. Командир військових сил Сполучених Штатів на Далекому Сході, генерал Дуглас Макартур, вірив у те, що надихало європейських воєнних теоретиків у 1914 році, й встановив це у термінах, які нагадували попередні трактування: «Командир театру воєнних дій не лише обмежений у керуванні військом; він командує цілою ареною — політично, економічно й військово. На стадії дій, коли політика не справляється, а військові беруть гору, потрібно вірити військовим... Я без питань стверджую, що якщо люди заціклюються на битві, то не повинно бути жодного діяча з іменем політика, який мав би керувати твоїми людьми, знижувати їх шанси на перемогу й збільшувати втрати»⁵⁴⁶. Слова не можуть не вражати правдивістю цілого ряду історичних фактів.

Розвиток атомної зброї обома сторонами передбачає, що воєнний розвиток подій, який запропонував генерал Макартур, може мати результатом неприйнятне взаємне знищення, яке з появою термоядерної зброї швидко підноситься до рівня непомірних розмірів. Стало майже неможливо візуалізувати якусь політичну мету, для якої застосування такої зброї було б прийнятним. У такий спосіб концепт «обмеженої війни» Кляузевіца знову проявився у реальності. Небагато на-

уковців, які у 1950-х роках писали про «обмежену війну», поклалися на Кляузевіца — вони обдумували ідею самотужки. Але деякі, такі як Роберт Осгуд і Бернард Броді⁵⁴⁷, знайшли у Кляузевіца думки, що визнавали у своїх працях як його твердження завдяки впливу його ідей, а також дії авторитету інших авторів, яких Кляузевіц почав вивчати. Цього разу його читали не лише солдати, котрі мали вести війни, але й студенти міжнародної політики, які турбувалися збереженням миру. Якщо у XIX столітті наголошувалося на вченні Кляузевіца про моральні сили, то читачі середини XX-го звертали увагу на політичну мету.

Герберт Росінські у класичній праці «Німецька армія» назвав твір «Про війну» «найглибшою всеохоплюючою працею, найсистематичнішим осмисленням війни на сьогоднішній день»⁵⁴⁸. Однак Росінські мав деякі застереження щодо ефективності: «той факт, що праця є найвищою з-поміж усієї воєнної й військово-морської літератури й наскрізно проходить через усі регіони, яких не сягав жоден воєнний мислитель, став причиною неправильного її трактування». Працю часто неправильно трактували, але пояснення Росінські певним чином хибить. Він був учнем Кляузевіца, його характеристика книги достатньо вдала, але коли «Про війну» неправильно трактують, то причина міститься не у складності сприймання ідей. Ідеї Кляузевіца, хоча й тісно напаковані, загалом прості й висловлені зрозумілою мовою, як в оригіналі, так і в перекладі. Однак саме це може спантеличити випадкового читача й змусити його думати, що він читає звичний текст.

Мета статті полягає в тлумаченні роздумів Карла Кляузевіца у класичному творі «Про війну» щодо процесу вивчення воєн в контексті пізніших досліджень для адаптації цих ідей до новітніх умов.

Сучасний читач, однак, тримаючи книгу в руках, розуміє, що мова доволі складна, ідеї часто дивні. Тому є певні питання у прочитанні Кляузевіца, які потрібно розглянути, оскільки осмислення проблем допомагає їх зменшити. З одного боку, значні частини роботи правильно датовані, хоча інші частини виглядають старшими, аніж насправді є, оскільки історичні приклади, які наводяться для ілюстрації, однозначно належать до давніших часів. До того ж, «Про війну» є твором, у якому легко можна загубитися. Його великий обсяг спричиняється до складності, яка є різною в тексті.

Доктрина Кляузевіца двох видів війни передбачала також альтернативну мету знесення во-

⁵⁴⁴ Brodie B. A Guide to the Reading of "On War". Princeton University Press, 1976. 125 p.

⁵⁴⁵ Brodie B. Strategy in the Missile Age. Princeton University Press, 1959. 440 p.

⁵⁴⁶ Clausewitz K. On War. Translated by Michael Howard and Peter Paret. 1976. 751 p.

⁵⁴⁷ Brodie, Bernard. Strategy in the Missile Age. Princeton University Press, 1959. 440 p.

⁵⁴⁸ Rosinski, Herbert. The German Army. London: The Hogarth Press, 1939. 336 p.

рога. Щодо цього існувала значна суперечливість у воєнних та історичних виданнях упродовж тридцяти років, спричинена тим, що воєнний історик Ганс Дельбрюк⁵⁴⁹ у 1881 році запропонував Кляузевіцеві переглянути свою працю та приділити більше уваги стратегії виснаження, оскільки вона відрізняла війну XVIII століття й кампанію Фредеріка Великого, а також стратегію знищення як характеристику Наполеона. Досвід Першої світової був підтвердженням поглядів Дельбрюка, що попередня стратегія була не менш дієвою, ніж друга; але, оскільки це не знайшло відгуків у німецьких військових підручниках до 1914 р., питання залишилося академічним. Об'єктом стратегії навчання німецьких солдатів було знищення збройних сил ворога шляхом битви; і що більшою є битва, то ефективніше цього результату можна досягнути.

У багатьох працях не помічаємо послідовного доведення ідеї, що значущі політичні цілі повинні керувати війною в усіх її фазах. Цей погляд втрачено у більшості сучасних книг, включно з книгою Германа Кана «Про термоядерну війну»⁵⁵⁰, книгу, назва якої гордо передбачає порівняння з ранньою класикою. Свій основний аргумент, що Сполучені Штати можуть вижити, а тому не повинні надто турбуватися термоядерною війною із головним суперником, Кан засновував на технічних підставах, які сьогодні вже точно застаріли, та й не дуже були реалістичними у 1960-х, коли книгу було опубліковано. А також книга Кана, на відміну від Кляузевіца, не містить нічого релевантного щодо В'єтнамської війни, яка тоді розпочалася й спричинила багато клопотів й агонії для Сполучених Штатів, хоча й набагато менше останньої для неї, аніж для нації, яку мали на меті зберегти. Кан може корисно доповнювати Кляузевіца, але він сучасніший лише в обмеженому сенсі та жодним чином не може його витіснити.

Британський повоєнний критик Західної стратегії, капітан Ліддел Гарт, критикував Кляузевіца та його учнів. Гарт у багатьох працях зазначав, що історики часто неправильно розуміли Кляузевіца через «складність» його праць, але його власні коментарі також часто були насичені непорозуміннями. Кляузевіц, як він пише, «заявив про суверенність чеснот волі до перемоги, унікальні чесноти наступу, проведеного з нелімітованою жорстокістю озброєною нацією і силою воєнних дій, яка перевершує усе інше»⁵⁵¹. Але з огляду

на очевидні й постійні наполягання Кляузевіца на потребі підпорядкування воєнних засобів політичній меті, таке кінцеве твердження не виглядає обґрунтованим.

Кляузевіц присвятив значну увагу ролі та хисту командуючого, але загалом мислив реалістичніше, аніж низка інших авторів⁵⁵². Він уважно розглядав співвідношення між наступом і обороною, стверджуючи, що остання є сильнішою формою війни. Саме так було в його час, ще більше — у час Фоха, хоча останній мав протилежну думку. Звичайно, читання допомагає зрозуміти колосальність катастрофи, якою була Перша світова війна.

Можна дивуватися, чому знадобилось кілька перекладів одного твору «Про війну», якщо існує вже два в англійській літературі. Перший, який створив полковник Дж. Грем у 1874-му⁵⁵³, був перевиданий у Лондоні у 1909. Другий, який створив професор О. Маттіїс Джолс, з'явився у Нью-Йорку в 1943⁵⁵⁴. Але у перекладі Грема, попри задавлений стиль, є неточні та неясні фрагменти. Крім того, хоча переклад Джолса докладніший, як його версія, так і Гремова базуються на німецькому тексті, який містить значні зміни в порівнянні з першим виданням, опублікованим у 1833-му. Останній переклад вийшов 1984 року⁵⁵⁵. Зацікавлення теоретичними, політичними й історичними працями, які, хоча й писані доволі давно, все ж є актуальними й сьогодні, пояснює таке явище. Останній переклад містить нотатки Кляузевіца, що створені у період між 1816 і 1830 роками, як вступ до трактату — практика, яку перейняло більшість німецьких та іноземних видань. Якщо читати послідовно, вони допомагають зрозуміти, як праця «Про війну» визрівала у мисленні Кляузевіца, й уявити, як могла надалі розвинутися, якщо б він міг її завершити.

Кляузевіц ніколи не вчився в університеті, але його обізнаність із працями основних філософів варта подиву. Ця ерудиція не є поверхневою — автор закладає філософствування в основи підготовки воєнного лідера. Німецька філософія, разом із певними аналітичними й структуралістськими поглядами на природні науки, сформувала у Кляузевіці фундаментальне світосприйняття та інтелектуальні засоби для його виявлення. Віра у потребу з'ясування сутності кожного феномену чи його регулятивної ідеї — як жорстокості, згідно з Кляузевіцом, була сутнісною ідеєю феномену

⁵⁴⁹ Delbruck H. *Geschichte der Kriegskunst*. URL: <http://www.zeno.org/Geschichte/M/Delbr%C3%BCck,+Hans/Geschichte+der+Kriegskunst>

⁵⁵⁰ Kahn H. *On Thermonuclear War*. Princeton University Press, 1960. 651 p.

⁵⁵¹ Hart L. *Foch the Man of Orleans*. Boston: Little Brown, 1931. 524 p.

⁵⁵² Foch F. *The Memoirs of Marshal Foch*. Translated by T Bentley Mott (Heinemann ed.). London, 1931. 517 p.

⁵⁵³ Clausewitz K. *On War*. Translated by J. J. Graham. 1874. 700 p.

⁵⁵⁴ Clausewitz K. *On War*. Translated by O.J. Matthijs Jolles. 1943. 641 p.

⁵⁵⁵ Clausewitz K. *On War*. Translated by Michael Howard and Peter Paret. 1976. 751 p.

війни — поєднана з універсальним поглядом і розумінням, що незначні деталі містять ключ до великих сил, як дослідження однієї квітки є підставою для розуміння природи, або знання, чому і як люди воювали, є вирішальним для розуміння війни. На його час ідея про те, що війна у своїй суті є злом, сприймалася як застаріла й хибна. Його співвітчизник і старший сучасник Іммануїл Кант, чий праці він знав і поважав, написав трактат «Вічний мир» (1795)⁵⁵⁶, переосмислюючи цю ідею в контексті нового знання того часу. Але його погляд мав незмірно менше прихильників, аніж має сьогодні: однак це не означає, що він сьогодні цілком прийнятний.

Це узгоджувалося з широким культурним поглядом, а також — з його персональними тенденціями, які Кляузевіц уникав узагальнювати, водночас відкидав чистий прагматизм. Його мета — здобути логічну структуру реальності. Він вірив, що це можна зробити, якщо пошук регулятивних ідей та їх опрацювання інформують і контролюють теоретики, зважаючи на теперішню й минулу реальність. Відповідно його метод полягав у постійному курсуванні між спостереженням, історичною інтерпретацією та теоретичним обдумуванням. У процесі аналізу він намагався зважати на кожен елемент війни в його теперішньому й минулому вимірі, пристосувати себе до усіх, інтегрувати усі та ніколи не наголошувати на одному за рахунок інших. Це є правдивим щодо теорії, що розглядає найбільші феномени війни, не наголошуючи на жодному окремому. Небезпеки перебільшення, засліплення сучасними умовами, не говорячи про одностороннє судження, — усього цього потрібно уникати.

Така філософія надихала не тільки німців, але й інші войовничі сили на початку Першої світової війни. Проте не стратегічні мислителі, не вимоги військових технологій сформували досвід 1914 року й жахливих років опісля. Кляузевіц пише, що цілі, які висуває войовнича нація, і ресурси, які задіює, обумовлені її власною позицією, але вони також формують дух віку і його загальний характер. У світлі цього потрібно розуміти досвід Першої світової. Обдумуючи написання праці, яка досліджувала б війну в цілому, а не лише деякі її частини, як інтелектуальні моделі Кляузевіц обрав такі книги, як «Дух законів» Монтеск'є та «Критика чистого розуму» Канта. Якщо навіть остаточна версія «Про війну» не подібна до цих книг, то все ж вони вказують на метод, адаптований автором. Раніше цей метод характеризувався як діалектичний. Саме так і є, але у специфічному сенсі. Очевидно, автор не викладає все у формальному, високоструктурованому стилі. Гегелева теза, антитеза й синтез, як часто репрезентовано у «Про війну», видавалися не-

прийнятними для Кляузевіца, як і будь-яка інша система, логічну й інтелектуальну симетрію якої було здобуто коштом реальності. Але він часто розвивав ідеї у тому, що можна назвати модифікованою формою тези й антитези, що дозволило йому дослідити наукові характеристики особливого феномену з високим ступенем точності.

Кляузевіца часто цитували через його наголос на важливості моральних сил на війні. Фрази Кляузевіца про силу волі командира, його цілеспрямованість і впевненість у собі, а також твердий погляд звучать наскрізно у творах німецьких воєнних письменників; хоча, можливо, радше Мольтке, аніж Кляузевіц наголошував на потребі у цих якостях на кожному командному рівні, а не лише на рівні головнокомандувача. Наголос на простоті та безпосередності, радше як на талановитому маневрі, на цілеспрямованості, радше як на тонкощах, на хоробрій ініціативі, радше як на складних обрахунках знаходимо у кожному німецькому підручнику між 1879 і 1914 роками. Умови воєнних дій XX століття чітко зробили ці якості ще важливішими для воєнного успіху, аніж це було в епоху Наполеона. У величезних арміях 1900-х комунікація залежала принаймні від польових телефонів, їхній розмір і ненадійність не дозволяли жодного складного маневру, головнокомандувач міг подати лише найзагальніші вказівки підлеглим і покладатися на їхній розум й ініціативу щодо детального виконання. Молодші офіцери найчастіше були ізольовані на величезних полях воєнних дій у неймовірному середовищі, часто у неможливих умовах, без жодних ресурсів, окрім їхньої внутрішньої сили підтримувати дії, покладаючись на власний здоровий глузд у діях. У таких обставинах вчення Кляузевіца було надзвичайно прийнятним.

Для стратегічної думки Кляузевіца центральним був не лише концепт битви, але він писав про це з жвавістю і яскравістю, які вирізняють ці частини, наче червоні плями на фоні шкільної сірості. Відомі фрази про невідворотність кривавої різанини в успішній битві та кривавих битв в успішній стратегії сприйняли й цитували із смаком; і не лише у військових текстах, але й у популярних військових творах різних авторів. Ім'я Кляузевіца у загальній думці асоціювалося з битвою та кровопролиттям. Для військових спеціалістів концепт знищення як предмет стратегії не був більше домінантним — тому що вони не могли бачити, як інакше можна виграти війну в умовах воєнних дій раннього XX століття, коли Німеччина провадила війну на двох фронтах. Німецька армія на початку XX століття була моделлю для інших, а тому іноземні армії імітували тренувальні методи й тактичні доктрини Кляузевіца радше підсвідомо, аніж свідомо.

⁵⁵⁶ Kant I. Perpetual Peace; A Philosophical Essay. Translated by Smith, Mary C. Project Gutenberg. 2016. 226 p.

Французький переклад «Про війну» опублікували у 1849 році, але праця не справила значного впливу на французьку армію, оскільки вона прийняла вроджений геній свого командира і вимагала від молодших офіцерів лише покірного виконання, доброї посадки на коні й непохитної відваги під вогнем. Події 1879 року довели недостатність цього для відповідальностей сучасної війни, але у результаті французькі військові автори взяли за вивчення не того, чому виграла прусська армія, а того, що великий Наполеон зробив би, якщо б постав перед такою ж проблемою. Кляузевіца загалом, як і багатьох інших, сприймали як інтерпретатора істинної доктрини Наполеона, і як такого, хто ніколи не руйнував променів цієї святої істини. Але до кінця століття французька армія повністю перейнялася спрощеними ідеями Кляузевіца, так само, як їхні німецькі супротивники.

Це вчення видається виправданим завдяки урокам наступного великого конфлікту між великими силами — Російсько-японська війна 1904 року. У проведенні операцій японська армія показала усі якості, які вихваляв Кляузевіц: наступальний дух, проста й пряма стратегія, ініціатива на кожному рівні — як противага російським суперникам. Постає питання: чи японська армія діяла б так само, якщо б не була тренувана ентузіазмом Кляузевіца, генерала фон Меккеля? Про це можна дискутувати; але «Про війну» було перекладено японською, а японські командири виявляли свою прихильність до твору.

Прихильність помітили військові теоретики Великої Британії, які з великим інтересом спостерігали за діяльністю свого нового союзника на Далекому Сході. Після принизливої поразки британської армії у Другій англо-бурській війні (1899–1902 рр.) у країні почалося відродження воєнної думки, пришвидшене зростаючим сприйняттям можливості майбутнього сухопутного конфлікту з німецькою армією.

Популярність Кляузевіца в Німеччині упродовж Першої світової війни спричинилася до його непопулярності серед її ворогів. Цю непопулярність успадкувало повоєнне покоління, яке бачило цю війну як прямий результат праці Кляузевіца. Але Кляузевіца заледве можна звинувачувати у таких підходах і баченнях, які у 1914–1915 рр. послали на смерть майже півмільйона молодих французів. Однак у подіях 1916–1917 років і аргументів, які виправдовували їх, чітко прослідковується філософія Кляузевіца щодо тактики й стратегії. Скептицизм щодо стратегічного маневру; нагромадження максимальної сили у вирішальному моменті у потрібному місці з метою знищити у битві основні ворожі сили; проведення операцій так, щоб нанести ворогові якомога більші втрати й змусити його використати резерви більшою мірою, аніж власні; наполеглива відмова відступити через важкі втрати — усі

ці принципи Кляузевіца були застосовані британськими командирами для виправдання продовження атак на Західний фронт, і вони свідомо втілювали якості спокою, впевненості й витривалості, які Кляузевіц так високо цінував. Успіх творів Кляузевіца в англо-сакському світі спричинив хвилю критики його спадщини. Ліберали по обидва боки Атлантичного океану засуджували його вчення щодо зв'язку між війною та політикою (до того ж у спотворених версіях) як доказ неприхованого милітаризму. Після 1914 року британські читачі вбачали у ньому пророка кривожерного «пруссянства», супроти якого вони саме озброїлися.

Кляузевіц у вступі згадує, що планував переглянути рукопис, але це виявилось непросто, хоча й усунуло б із перших шести книг значну кількість непотрібного матеріалу, заповнило б великі та малі прогалини, сприяло б докладнішим узагальненням щодо викладу й форми. Висловлюючи невдоволення рукописом, він і справді мав це на увазі, але деякі інтерпретатори, видається, забули про це. Контраст часто дуже помітний між однією частиною, яку він вважав переробленою та доповненою до необхідності, а це — вступна частина роботи, та деякими іншими. Але потрібно бути готовим до читання праці, що є незавершеною, а тому недосконалою організованою, іноді навіть безладною, з частими повторами. Часом, однак, вона надто конспективна.

Хоча Кляузевіца читаємо тому, що він, власне, є позачасовим, потрібно розуміти, що він, як і усі, був дитям своєї епохи й культури, а той, чий розум швидко сприймає нові ідеї, є саме таким у певний своєрідний спосіб. Ми вже говорили про датування більшості праць Кляузевіца, але помітили окремий стиль висловлювання, і не лише мовний, але й мисленнєвий. Тому ми працюємо з Кляузевіцом так само, як з іншими мислителями минулих років.

Знадобилося б багато часу й зусиль для невдячної справи узгоджувати ті чи ті думки, які висловлював Кляузевіц, з тим, що ми знаємо про його досвід або що думаємо про його характер, але іноді цього неможливо уникнути. Дехто з читачів, до прикладу, не розуміє, яке значення автор вклав у поняття «абсолютна війна» (менше використовуємо цей термін у перекладі, ніж раніше) на самому початку трактату, або чому саме кількома сторінками пізніше він змінив послідовність викладу й перейшов від розгляду властивостей абстрактного «чистого концепту» війни до дискусії про суто практичні питання.

Кляузевіц наповнив працю досить складною метафізикою, але це не створює таких проблем, що їх не можна розв'язати лексично й стилістично. Найбільшою хибкою було приписування Кляузевіцу репутації глибокофілософського автора у метафізичному значенні слова. Кляузевіц роз-

винув систематичну, міцно зв'язану збалансовану теорію, де кожен фактор, кожен аспект, кожен аргумент має своє місце, звідки його неможливо усунути без фатальних наслідків для делікатного балансу цілісності. Почавши зі всебічної оцінки поглядів Наполеона Бонапарта щодо мистецтва війни, він витворив набагато ширший концепт, що у своїй еластичній схемі поєднав аналіз форм війни як явища й варіантів воєнної стратегії як комплексу дій.

Книга, писана кілька століть тому, заслуговує на увагу сьогодні. Після того як ядерну зброю використали у Японії у 1945 році, було багато війн із звичайною зброєю, зокрема битв, у яких сторони виявляли значні зусилля. Проте у протистоянні двох потужних суперників, володарів ядерної зброї, характер війни як засобу встановлення різниці сил зазнав невідворотніх змін. У нашому перенасиченому сьогодні недостатньо сперечатися про особливі заслуги книги. Багато книг, на які не маємо часу, й справді є вартісними. Вибір для прочитання такої книги, як ця, яскраво репрезентує гру, яку економіст називає «ціною можливості» (об'єкт чи вигода, від яких відмовилися, які можна було отримати за таку саму одиницю цінності). Час для читання навіть найкращих книг дуже обмежений. Тому осмислення складної книги завжди є серйозною справою, її сприймають у формі питання, чи читання цієї книги зараз вартує більше, аніж читання будь-якої іншої книги, яку можна прочитати за цей самий час.

Багато із попередньо згаданих теоретиків не погоджуються з основними ідеями Кляузевіца з багатьох причин: той, хто звик поважати наступальний дух, не почувається комфортно з аргументом, що оборона є сильнішою формою війни, і особливо не любить, коли йому говорять, що воєнна ціль повинна завжди підпорядковуватися політичним цілям, які встановлюють цивільні керівники. Поміж теоретиками можуть бути такі, які думають, що у Кляузевіца забагато нещадності, хоча такий підхід частіше характеризує тих, які не читали його й сформувавши думку на чутках, а не тих, що справді читали книгу. Кляузевіц знав, що війна має мало приємного, він налаштував читача на розуміння цього, щоб читач міг чітко все осмислити, тобто зрозуміти, про що йдеться, коли говориться про війну, з її різними рівнями залучення в бійню та жорстокості. Метою розуміння є збільшити шанси на успіх у цьому змаганні, яке ставить найвищі вимоги.

У будь-якому випадку перед нами чоловік, воєнна кар'єра якого почалася у 12-річному віці, в армії, що була насичена традиціями Фредеріка Великого, у час, який позначив прихід приблизно чверті століття воєн з революційною Францією Наполеона. З натяків, які він залишив у листах,

а також з його власної поведінки щодо природи його внутрішнього життя, видається, що він мав більшу, аніж звичайна, психологічну потребу визнання його в тій професії, яку обрав для себе. Тому немає причини подивляти його зануренню у таку важку для розгляду тему, як війна. Він був достатньо чутливим до екстремальної ціни й небезпек війни, персонального досвіду в якій йому не бракувало, щоб надати великого значення компетентності в належному її проведенні для отримання найбільшого успіху. А також, що трапляється не так часто, він долучив важливе розуміння мети.

Чи може бути так, що книга, написана півтора століття тому, про війну в усіх аспектах, що вона й справді заслуговує на увагу сьогодні? Це питання постало б навіть у тому випадку, якщо ядерної зброї не було б винайдено, але ця зброя й справді повністю змінила світ.

У підсумку зазначимо, що стосовно до нашої ери праця Карла Кляузевіца є такою ж сучасною, як і більшість літератури про ядерну війну. Робота виділяється з-поміж небагатьох розвідок представників старшого покоління, які репрезентують глибокі й оригінальні погляди, що не були адекватно осмислені в пізнішій літературі. Природно, що її читатиме лише той, хто має належне зацікавлення, чи професійне, чи інше, щодо предмета розгляду, але для такого читача це необхідно. Звичайно, є інші книги на цю тематику, які вартує прочитати на додачу до Кляузевіца, бо вони стосуються сучасного підходу, зокрема й до ядерної зброї, але жодна з них не може дорівнюватися цієї праці щодо важливості та позачасового сенсу.

Із згаданих у статті праць отримуємо достатню кількість корисного технологічного й всілякого іншого знання, але також відчуваємо нестачу глибини й масштабності, які є головними рисами твору Кляузевіца. З усього цього виводимо, що праці інших авторів нерідко виходять зі вжитку, оскільки їх або поглинають інші, або вони знецінюються. Часом їх цікаво читати з історичних мотивів, часом — через інші якості, але їх можна легко оминати без особливої шкоди. Тому маємо принаймні дві причини, чому Кляузевіц продовжує бути вартим найдокладнішого вивчення: по-перше, з успіхом, який походив з його великого таланту й працездатності, він завжди намагався дістатися до витоків кожного питання, що досліджував, починаючи з фундаментальної природи війни; по-друге, він — практично єдиний у своєму роді. Його книга — не лише найвизначніша, але й найкраща праця про війну. Там, де інші автори у цій галузі намагаються бути аналітичними, а не просто історичними, їх можна високо поважати за досягнення, але до Карла Кляузевіца вони аж ніяк не дорівнюються.

REFERENCES

- Blume, W. (1882) *Strategie*. Berlin [in German].
- Brodie, B. (1959). *Strategy in the Missile Age*. Princeton University Press [in English].
- Brooks, Th. (2024). Hegel's Social and Political Philosophy. *Internet Encyclopedia of Philosophy* [in English].
<https://plato.stanford.edu/entries/hegel-social-political/>
- Delbruck, H. (1920). *Geschichte der Kriegskunst*. [in German].
<http://www.zeno.org/Geschichte/M/Delbr%C3%BCck,+Hans/Geschichte+der+Kriegskunst>
- Foch, F. (1931). *The Memoirs of Marshal Foch*. Translated by T. Bentley Mott. London [in English].
- Hart, L. (1932). *Foch the Man of Orleans*. Boston: Little Brown [in English].
- Kagan, F. (August, 2024). Ukraine and the Problem of Restoring Maneuver in Contemporary War [in English].
<https://understandingwar.org/backgrounder/ukraine-and-problem-restoring-maneuver-contemporary-war>
- Kahn, H. (1960). *On Thermonuclear War*. Princeton University Press [in English].
- Kant, I. (2016). *Perpetual Peace; A Philosophical Essay*. M. Smith (Trans) [in English].
- Moltke, H. (1995). *On the Art of War: Selected Writings*. Ballantine Books [in English].
- Rosinski, H. (1939). *The German Army*. London: The Hogarth Press [in English].
- Rothfels, H. (2011). *The German Opposition to Hitler: An Appraisal*. Literary Licensing [in English].
- Zaluzhnyi, V. (2024). The Russo-Ukrainian War as a War of Transition [in English].
<https://www.pravda.com.ua/eng/columns/2024/07/22/7466922/>

Дата надходження до редакції: 02.08.24 р.

Дата схвалення до публікації: 30.08.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ігор ГИРИЧ,

завідувач відділу джерел нової історії України
Інституту української археографії
та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАНУ,
доктор історичних наук,
Київ, Україна

Ihor HYRYCH,

Head of the Department of Sources
of New History of Ukraine,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archaeography and Source Studies of NASU,
Doctor of History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ihor_hyrych@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Актуалізація національного наративу путівників 19–20 ст.: Володимирська вулиця Києва

Стаття присвячується проблемі формування історичної пам'яті широкого загалу киян і гостей міста — українців — в часи СРСР і перші роки незалежності України. Автор проаналізував зміст путівників середмість Києва, а саме вулиці Володимирської. Він дійшов висновку, що у краєзнавчій київській культурології домінував колоніальний і постколоніальний російський дискурс, коли наголос було зроблено на людях і подіях, які утверджували російсько-комуністичну владу в столиці України. І така домінація досі остаточно не подолана. У статті запропоновано суттєво змінити акценти в розповіді про історичний сенс культурного ландшафту Києва. І зробити це так, щоб міський простір наповнився особливо значущими для української історії та культури подіями та персоналіями. До прикладу, автор доводить, що будинок 28 на вулиці Володимирській досі позиціонується як помешкання творця російського національного стилю в малярстві Віктора Васнецова. Але саме тут розташовувалося українське наукове товариство, очолюване Михайлом Грушевським, — прообраз Української академії наук перед Українською революцією 1917–1921 років. На будинку досі не встановлено меморіальної дошки на честь цього товариства. Сама Володимирська вулиця — це проекція життя Михайла Грушевського. Тут діяли Університет Св. Володимира, де історик навчався, Історична секція Всеукраїнської Академії наук (1924–1931), яку він очолював, Український клуб, де відбувалися його публічні лекції, на решті — парламент Української Народної Республіки, де він був головою. Розгляд того, як саме розповідається у путівниках, що досі є у широкому обігу, про споруди на Володимирській вулиці, дозволив автору дійти висновку про необхідність кардинального оновлення суспільно-культурних пріоритетів у розмові про історичну спадщину Києва. Це дозволить осучаснити практики комеморації, використовувати міською культурологією та урбаністичним краєзнавством.

Ключові слова: Київ, Володимирська вулиця, історична пам'ять, російський дискурс, національні пріоритети.

Actualization of the National Narrative in Guidebooks of the 19th and 20th Centuries: Volodymyrska Street in Kyiv

The article addresses the issue of shaping the historical memory of the general public in Kyiv, including both residents and visitors, namely Ukrainians, during the Soviet era and the early years of Ukraine's independence. The author analyzed the content of guidebooks on Kyiv's city center, specifically focusing on Volodymyrska Street. The conclusion was drawn that Kyiv's cultural and local history narratives were dominated by colonial and postcolonial Russian discourse, emphasizing figures and events that reinforced Russian-Communist authority in Ukraine's capital. This dominance has not yet been fully overcome. The article proposes a significant shift in the narrative concerning the historical significance of Kyiv's cultural landscape. It suggests reorienting the urban space to highlight events and individuals particularly significant to Ukrainian history and culture. For example, the author argues that building 28 in Volodymyrska Street is still primarily identified as the residence of Viktor Vasnetsov, a proponent of the Russian national style in painting. However, this building also housed the Ukrainian Scientific Society, led by Mykhailo Hrushevsky, which served as a precursor to the Ukrainian Academy of Sciences before the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Notably, there is still no commemorative plaque on the building honouring this Society. Volodymyrska Street itself reflects the life of Mykhailo Hrushevsky. It was home to St. Vladimir University, where he studied, the Historical Section of the All-Ukrainian Academy of Sciences (1924–1931), which he chaired, the Ukrainian Club, where he delivered public lectures, and the parliament of the Ukrainian People's Republic, where he served as chairman. The author's examination of how current

guidebooks depict the buildings on Volodymyrska Street led to the conclusion that a fundamental reevaluation of the socio-cultural priorities in discussions about Kyiv's historical heritage is necessary. Such a reevaluation would modernize commemoration practices used in urban cultural studies and local history.

Keywords: Kyiv, Volodymyrska Street, historical memory, Russian discourse, national priorities.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Гирич І., 2024

Інерція імперського мислення тяжіла над українцями протягом останніх тридцяти років буцімто незалежної України. Для них продовжували бути пріоритетними особи з кола російської культури. До прикладу, важило не те, що Першу київську гімназію закінчували Олександр Шульгін і В'ячеслав Липинський, а що тут вчилися класики російської літератури Михайло Булгаков і Костянтин Паустовський, дарма що останні глузували з української культури й були ворогами української державності. Достатньо вагомим для пересічного українця був лише той факт, що «старший» брат визнає їх належними до чільної когорти лідерів російської літератури 1920–1930-х років.

На сьогодні існують принаймні до десятка публікацій з історії центральної вулиці Старого Києва — Володимирської⁵⁵⁷. Але зі статті до статті в культурологічних есеях наголошується російська імперська спадщина, а не українська. Лишаються пріоритети, закладені ще за часів святкування 1500-річчя заснування Києва — у 1982 році. Такі ж позиції містяться й в енциклопедичному довіднику «Київ» 1981 року видання⁵⁵⁸.

З архітектурних пам'яток згадуються лише будинок Присутствених місць, де в імперські часи розташовувалися чиновницькі структури Київської губернії, фінансові органи, Судова палата та Окружний суд, і Старокиївська пожежня на початку вулиці. Будинок земства (№ 33) не згадується як будинок, що будувався для обласного самоврядування, керівником якого у добу революції був Симон Петлюра. Так само не йдеться про його знакову роль в романі Валер'яна Підмогильного «Місто» — одному з найкращих прозових творів української літератури 1920-х років. Відзначається будинок № 35 як будинок Олександра Беретті, проте не сказано, що в ньому від 1926 р. діяла Історична секція ВУАН Михайла Грушевського. Не зазначається гроно видатних

істориків, етнографів, фольклористів, філософів, котрі там працювали в другій половині 1920-х. Не йдеться про автора художнього оформлення — найвизначнішого художника доби Розстріляного відродження Василя Кричевського. № 37 авторів передусім цікавить як будинок, де мешкали члени родини Володимира Ульянова (Леніна), і лише згодом вони зауважують, що там у 1920-х розташовувалися історико-філологічні установи ВУАН. № 39 — цікавий тим, що згаданий мимохідь у романі Булгакова «Біла гвардія», а не тому, що він пов'язаний зі знаковою у Києві родиною Григоровичів-Барських. Будинок № 42 охарактеризований передусім через наявність там видавництва «Дніпро» за советських часів. Лише потім зазначено, що в цьому будинку збиралося єдине офіційне громадське об'єднання дореволюційного Києва — Український клуб — і саме тут стала Центральна Рада у березні 1917 р. Так само не згадано засідання Українського наукового товариства в цьому будинку, яке було пов'язане з М. Грушевським, як і редакція «Літературно-наукового вістника» на Володимирській, 28. І що тут відбувалися публічні імпрези української культури й читалися перші публічні лекції про неї. Під № 45 зазначено Будинок вчених, проте опущено, хто був його власником, яке значення мала діяльність Володимира Качали для українського Києва. Будинок № 57 — це для авторів передусім Музей Леніна, а не дім, де засідав перший парламент України — Центральна Рада. Про це навіть і не згадувалося в добу комуністичного тоталітаризму.

Проінформовано, де засідав перший советський російський уряд, у буд. № 19, але не сказано, що це був один із найцінніших будинків стилю українського модерну, чиєю візитівкою був фронтон у стилістиці брами Заборовського. І що він належав батькові видатного київського архітектора Павла Альошина⁵⁵⁹. Звісно, зовсім не повідомляється, що саме за ці типові й характеристичні

⁵⁵⁷ Київ: енциклопедический справочник / под ред. А. В. Кудрицкого. Киев : гл. ред. Украинской Советской Энциклопедии, 1982. С. 92–93.; Вулиці Києва. Довідник / за ред. А. В. Кудрицкого. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. С. 44; Культурологічний путівник / ред., авт. передм. В. М. Грузин. Київ : Видавничий дім «Амадей», 1999. 286 с.; Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. Київ : Кий, 2004. С. 291–319; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ / В. О. Горбик (кер. автор. кол.) та ін. Київ, 2007. С. 35–54.

⁵⁵⁸ Київ. Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. Київ: УРЕ, 1981. С. 112–114.

⁵⁵⁹ Мокроусова О. Будинок Альошина на Софійській площі (Віддзеркалення Софії у київському архітектурному просторі). *Пам'ятки України*. 2013. № 3. С. 34–53.

українські барочні риси будинок було розібрано у 1950-х роках.

Йдеться про Київську рисувальну школу Миколи Мурашка в буд. № 46 і 47. Але, звісно, не згадано, що там училися два революційні митці 20 ст., українські художники й скульптори, засновники авангардизму Казимир Малевич і Олександр Архипенко. Є згадки про перебування на вулиці в різний час Михайла Васнецова і Олександра Блока, але не зазначено про проживання й перебування В'ячеслава Липинського, Василя Тарновського, Миколи Зерова та інших видатних українських наукових і культурних діячів.

Зрештою мало що змінилося від 1982-го року в пріоритетних позиціях. А отже, окупаційна російська влада інерційно залишається представленою й до певної міри шанованою для шанувальників минулого й старовини столиці України.

Спробуємо пунктирно представити іншу перспективу, роблячи наголос на українських наукових, культурних та суспільно-політичних об'єктах Володимирської вулиці, яка була однією з центральних дореволюційного інтелектуально-го Києва. Це і є метою статті.

На початку Володимирської вулиці, на відтинку між Трьохсвятительською (нині Десятинною) і Великою Житомирською вулицями, у будинку № 7 у 1910–1911 роках мешкав видатний український письменник Іван Нечуй-Левицький. У цей час письменник працював над нарисом «Апокаліпсична картина в Києві» (1910), статтею «Українська декаденщина», повістю «Неоднаковими стежками», оповіданням «В диму і полум'ї» тощо.

У будинку на вул. Володимирській, 15 працювали видатні україністи Іван Рудченко (псевдонім — І. Білик) (середина 1860-х років) та Олександр Лотоцький. І. Рудченко — старший брат Панаса Мирного — один із найвидатніших фольклористів другої половини 19 ст., упорядник фольклорних збірників «Народные южнорусские сказки» у 2 виданнях (1869 і 1870 рр.), «Чумацкие народные песни» (1874), опублікував етнографічні розвідки «О чумаках и чумачестве», «Чумаки в народных песнях» та «Этнографические работы в Западном крае в 1866 году». Цими працями дослідник поклав початок публікаціям українського фольклору за жанровим і тематичним принципом. Відомий він був як знаний публіцист і критик, що пропагував творчість Т. Шевченка. Був

співавтором найбільшого роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні». Зробив на Панаса Мирного вирішальний свідомісний вплив як на естета й письменника.

Олександр Лотоцький — видатний громадсько-політичний діяч, міністр сповідань УНР, історик церкви, письменник. Після закінчення Київської духовної академії змушений був влаштуватися за порадою Олександра Кониського у Київську палату державного контролю⁵⁶⁰. Бо як українофілу йому було заборонено захищати в КДА магістерську працю з історії церкви й працювати у релігійній освіті. Це було його основним місцем роботи, яке давало кошти на існування молодій родині. У 1896–1899 роках, працюючи у будинку київського «пентагону», О. Лотоцький підготував до друку наукову працю з історії побуту сільського духовенства 18 ст.⁵⁶¹, писав рецензії для «Записок НТШ». Почав співпрацю з «ЛНВ» Михайла Грушевського. А головне — провадив активну роботу у видавництві «Вік», першому українському акціонерному видавництві, створеному товаришами Олександра Лотоцького Сергієм Єфремовим, Василем Доманицьким, В'ячеславом Прокоповичем, Володимиром Дурдуківським. Якраз у цей час проводилась робота над вікопам'ятним для української справи три томником антології прози, поезії і драми «Вік», присвяченим 100-річчю з дня народження Івана Котляревського. А на порозі 20 ст. О. Лотоцький з родиною переїздить в Петербург, вступивши на службу в Департамент кредитового контролю міністерства фінансів Російської імперії.

Майже навпроти Присутствених місць на Володимирській, 17 знаходилася редакція першого українського літературно-історичного журналу «Киевская старина», першим головним редактором якої в час заснування у 1882 році був Феофан Лебединцев — знаний історик-археограф, дослідник історії церкви, упорядник окремих томів «Архива Юго-Западной Росии», які видавала Київська археографічна комісія. У цей період журнал перебував під впливом Київської громади, ідеологом її і одночасно журналу виступав професор Володимир Антонович. Тоді ж в першому номері журналу виходить ключова історико-ідеологічна стаття В. Антоновича «Київ, його доля та значення з 14 по 16 ст. (1362–1659)»⁵⁶².

На Володимирській, 28 у 1908–1912 роках розміщувалася контора, редакція та книгарня

⁵⁶⁰ Лицар праці і обов'язку: збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка / за ред. Богдана Гошовського. Торонто; Нью-Йорк: Євшан-Зілля, 1983. 190 с.

⁵⁶¹ Лотоцький О. Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 1898. Т. 21. С. 1–46.

⁵⁶² Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI вв. (1362–1659) // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. С. 534–576.

«Літературно-наукового вістника» під редакцією М. Грушевського⁵⁶³. Це була одна з чотирьох адрес «ЛНВ» у Києві (Прорізна, 20; Б. Хмельницького, 28; Велика Підвальна, 36). Великого історика пов'язує з цим будинком на Володимирській і його найулюбленішим дітищем газета для селян «Село»⁵⁶⁴, перший випуск якої вийшов друком 3 вересня 1909 р. «Охоту смертну»⁵⁶⁵ мав до цього часопису вчений, часом відкладаючи заради нього навіть роботу над «Історією України-Руси». З перших місяців ілюстрований тижневик набув неабиякої популярності, а редакція газети, яка розміщувалася на Володимирській, 28 (будинок зберігся за тією ж адресою), отримувала щодня вдячні відгуки своїх читачів. Випустивши 76 номерів, у лютому 1911 р. через нескінченні цензурні утиски видання довелося закрити.

На розі Володимирської, 39 (Прорізна, 24) стоїть одна з найпомітніших архітектурних будівель вулиці. Це був будинок знаної київської родини Григоровичів-Барських, нащадків славетного роду подільських магістратських діячів, серед яких Іван Григорович-Барський був видатним київським архітектором і найвидатнішим представником та творцем стилю українського бароко, а Василь Григорович-Барський — мандрівником по Святих місцях і автором знаменитих спогадів.

Микола Олександрович Григорович-Барський (1824–1905) — купець 1-ї гільдії, потомствений почесний громадянин Києва. Разом з братом Василем Олександровичем орендував у 1859–1865 роках Києво-Межигірську фаянсову фабрику⁵⁶⁶. Мав до десятка прибуткових будинків у центрі Києва, в тому числі на Хрещатику й Прорізній. Цікавий в українському питанні тим, що першим в Російській імперії почав видавати фаянсові вироби з портретами кирило-мефодіївців Т. Шевченка, П. Куліша і М. Костомарова. (причому ще за життя Т. Шевченка, який ще вважався державним злочинцем, але вже повернувся із заслання і був одним із лідерів української петербурзької громади). Славні традиції мистецьких порцелянових виробів Межигірки дали через пів століття свої плоди, коли розвитком керамістики займалися бойчукісти І. Падалка і В. Седляр та у 1920-х діяв знаменитий керамічний технікум та діяла сама бойчуківська школа монументального мистецтва.

Петро Олександрович Барський (1823–1907) — правнук архітектора І. Г. Григоровича-Барського, купець 2-ї гільдії, власник чотирьох будинків і шести магазинів. Саме він був будівничим будинку, що мав стати тоді найвищим у Києві. Закінчити будинок на Володимирській через фінансові нестатки П. Барський не зміг, і недобудованим його довелося продати купцю О. Сироткіну, який і закінчив будівлю.

Для української справи Петро Барський цікавий передусім тим, що мав у Києві друкарню на вул. Хрещатик, 40 (район сучасної київської мерії), яку використовували представники українських громадських організацій для друку своїх видань. Зокрема, у друкарні П. Барського друкував свої праці М. Грушевський. Він зробив ставку саме на цю друкарню, бо вона, одна з небагатьох у Києві, могла здійснювати друк україномовних книжок, у тому числі «Історії України-Руси» й «Літературно-наукового вістника». У часи Української революції 1917–1921 років друкарню Петра Барського у його спадкоємців купило Товариство прихильників української науки, літератури і штуки (М. Грушевський, Є. Чикаленко, В. Леонтович)⁵⁶⁷. У ній друкувалися головні українські київські газети, передусім «Нова Рада», що була органом Товариства українських поступовців, згодом Української партії соціалістів-федералістів.

Григоровичі-Барські цікаві своїми розгалуженими сімейно-родинними контактами з багатьма українськими діячами. Юлія Олександрівна Барська була дружиною засновника «Киевской старины» Феофана Лебединцева і хрещеною мамою Михайла Грушевського. Ганна Барська була дружиною видатного українського терапевта й академіка Феофіла Яновського. Другим чоловіком Марії Савицької (Барської) був автор київських оповідань («Печерские антики», «Запечатленный ангел») письменник Микола Лесков, а онукою останньої був відомий в Києві історик європейського середньовіччя, декан історично-філологічного факультету Микола Бубнов.

Другою дружиною Петра Барського була сестра Вільгельма Беренштама — видатного діяча Київської громади, педагога, політичного засланця за український сепаратизм. Клавдія Барська

⁵⁶³ Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний щорічник. К, 2006. Вип. 10–11. С. 603, 615.

⁵⁶⁴ Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. 2004–2005. Ч. 3-4/1. С. 25–46.

⁵⁶⁵ Листування Михайла Грушевського. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. С. 113.

⁵⁶⁶ Українські підприємці в історії: Родина Григоровичів-Барських. Радіо Свобода. 24 вересня 2002. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/894300.html>; Москаленко С. Галина Сильвестрівна Севрук — унікальна постать української культури! Софія Київська. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/unikalna-postat-v-ukrayinskij-kulturi/>

⁵⁶⁷ Панькова С. М. Адреси київської редакції, контори та книгарні «Літературно-наукового вістника» (1907–1919 рр.). Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії Києва). Київ, 2007. Вип. 7. С. 118–136; її ж.: Садиба Грушевських на Паньківській — «Український П'ємонт» у центрі Києва. Пам'ятки України. 2013. № 10(94). С. 30–45.

була дружиною директора Мліївського цукрового заводу Миколи Смирненка, отже, породичалася з найбільшими підприємцями й меценатами української культури другої половини 19 ст.

Дмитро Миколайович Григорович-Барський (1871–1958) — голова ради адвокатів Київської губернії, був одним із лідерів кадетської партії та керівників київського масонства, товаришем Володимира Вернадського по кадетській партії. Очолював т. зв. кадетів-обласників, які виступали за автономію України в складі демократизованої Росії. Донька останнього — Ірина (в заміжжі — Севрук) — мати видатної мисткині, керамістки, шістдесятниці Галини Севрук. І знову важко не розгледіти надихаючий фактор Межигірської фаянсової фабрики, її прадідів. До історичної проблематики творів її спонукав ще один видатний шістдесятник — археолог Михайло Брайчевський.

Клавдія Руліна (Барська) була матір'ю зачинателя українського театрознавства, автора перших узагальнюючих праць з історії театру, працівника ВУАН, засновника театального музею у лаврському заповіднику Петра Руліна, репресованого советською владою.

Звісно, не всі Григоровичі-Барські (частина з яких ще у 19 ст. позбулася приставки «Григорович») мали стопроцентні українські пріоритети, радше ідеологічно всі вони переважно були малоросами. А останнє покоління перед революцією брало участь у війні з більшовиками на стороні Добровольчої армії, а згодом опинилося у Франції та США серед діячів російської дворянської еміграції. І все ж Павло Барський (р.н. — 1887) був підполковником армії УНР.

Будівля в Києві на Володимирській вулиці, 45-А сьогодні належить Київському будинку вчених, який використовується переважно з культурною метою. Тут наприкінці советського часу й початку незалежності проводив засідання культурологічний клуб «Спадщина», відбувалися книжкові презентації, а також спілкування громадськості з митцями. Збудований він 1892 року за проектом архітектора Олександра Хойнацького на замовлення дружини інженера-технолога Володимира Качала, орендатора закладу штучних мінеральних вод, як двоповерховий з підвалом особняк з квартирою подружжя власників та офісними приміщеннями В. Качали.

У 1910–1911 роках перебудований під клубний заклад ліберальної інтелігенції «Київське громадське зібрання» з улаштуванням великої

зали для концертів, лекцій і балів. Тут збиралися колишні представники Старої громади під назвою Народна громада, в часи УНР це приміщення використовували для підготовки гетьманського перевороту.

Володимир Стефанович Качала (1842–1894) — український інженер, громадський діяч, меценат. Тривалий час жив і працював у Києві, займався підприємництвом у цукробуряковій та інших галузях⁵⁶⁸. Сприяв розвитку української культурної діяльності у місті⁵⁶⁹. Це ще один не повністю оцінений громадянством меценат-промисловець української культури на рівні з В. Смирненком і Є. Чикаленком. Уродженець Галичини, син священика й депутат Галицького сейму Степана Качали. Один із перших активних народовців-галичан, співзасновник НТШ, «Просвіти», Народного Дому. Він був ідеологом української окремішності, поборювачем москвофільства й автором однієї із перших популярних історій України, написаних польською мовою⁵⁷⁰ — «Polityka Polaków względem Rusi» («Політика поляків з точки зору Русі». Львів, 1879). Українською видана під назвою «Коротка історія Русі».

Володимир Качала був прихильником лінії Олександра Барвінського в Західній Україні. Працював на цукроварнях Терещенків. Пізніше увійшов до керівного складу деяких інших цукрових заводів. Він став одним із засновників Київського відділення Російського технічного товариства (1871) — авторитетного об'єднання професіоналів, яке спершу спеціалізувалося саме на цукробуряковій промисловості.

Мешкав у Києві з січня 1867 року, де 1887 року придбав на ім'я дружини Марії Михайлівни — племінниці київського голови Семена Личкова — садибу на вул. Володимирській (зараз — № 45). Упродовж 1891–1892 років на цій ділянці були зведені за проектами та під керівництвом Олександра Хойнацького чільний прибутковий будинок і особняк у дворі.

Володимир Качала як свідомий українець підтримував дружні зв'язки з провідними діячами української культури в Києві, зокрема з Олександром Кониським та Миколою Лисенком. Про нього згадують, що той почував себе українцем, жив у тісних товариських взаєминах з О. Кониським і залюбки жертвував на українські справи чималі суми. Як неблагонадійному йому не дозволили перейти у російське підданство. Давав притулок приїжджим до Києва галичанам і допомагав їм влаштуватися. Його часто вва-

⁵⁶⁸ Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. Київ : Кий, 2004. С. 305–310.

⁵⁶⁹ Дорош Є., Слюзар В. Родина Качалів в історії Галичини. Тернопіль, 2010; Вівчарик П. Політичні ідеї Степана Качали (за матеріалами часопису «Діло» 1880–1881 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2; Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів : Тріада плюс, 2010. С. 135–137.

⁵⁷⁰ Kaczala S. *Polityka Polaków względem Rusi*. Lwów, 1879.

жали неофіційним зв'язковим між Наддніпрянщиною і Галичиною.

Саме в готелі Качали у квітні-травні 1886 року зупинився Іван Франко, коли приїздив до Києва брати шлюб з киянкою Ольгою з Хоружинських⁵⁷¹. Завдяки сприянню Володимира Качали велика зала закладу штучних мінеральних вод поза лікувальним сезоном могла бути використана для творчої діяльності українців. У ній, зокрема, наприкінці 1880-х — на початку 1890-х років регулярно проводив репетиції та концерти український хор під орудою М. В. Лисенка.

На Володимирській, 42, що майже навпроти будинку В. Качали, приміщення у домовласника винаймав «Український клуб» — літературно-художня громадська організація української творчої інтелігенції, утворена 1908 року в Києві.

Будинок спочатку належав антрепренеру київського оперного театру Сетову (Сетгоферу). Після його смерті будинок придбав знаний властитель Качанівки Василь Васильович Тарнавський (у другій половині 19 ст. йому належали майже всі садиби в кварталі між Володимирською і Пушкінською) і тримав у підвалах його свою знамениту колекцію українських старожитностей Гетьманщини 17–18 ст., знану нами завдяки знаменитому Чернігівському історичному музею ім. В. Тарнавського на Валах. Він збирався свою колекцію розмістити в планованому Київському міському музеї, але губернська й центральна влада побоюлася розмістити в Києві історичні реліквії, пов'язані з Козацькою державою. Замість них в дім вселилася політична українська еліта.

Фактично Український клуб — легальна парасолька над політичною надпартійною структурою — Товариством українських поступовців. Найдіяльнішою частиною відвідувачів клубу були представники Української демократично-радикальної партії, які складали кістяк ТУПу. Головою обрали найзнанішого українського митця й діяча всіх українських політичних структур від Київської громади — Миколу Лисенка. Закритий міською владою 1912 р., продовжив цього ж року своє існування як клуб «Родина», до 1918 р. Назва збивала з пантелику владу, бо несла в собі семантичну двозначність. Читалася однаково зі словом «Родіна». При клубі діяли літературно-драматична, музично-хорова, лекційна та бібліотечна секції, а також — читальня, більярдна, буфет.

Саме тут з падінням заборон на українське слово й громадське життя розпочалися перші публічні зібрання, де читалися українською мовою лекції з літератури, театру та історії, якими провадив Михайло Грушевський як фактичний керівник українського суспільного життя в Києві. Український клуб стає неофіційним центром усіх публічних українських акцій: святкувань, ювілеїв,

презентацій книг. У клубі влаштовувалися заходи пам'яті Т. Шевченка, читання лекцій і рефератів. На його сцені виступали Микола Садовський і артисти його театру, студенти старших курсів Музично-драматичної школи М. Лисенка, музиканти київських симфонічного та оперного оркестрів. Щоп'ятниці тут відбувалися літературні, щосуботи й щонеділі — музично-хорові вечори. Організовувалися концерти й літературні ранки для дітей, діяв молодіжний спортивний гурток. Кількість відвідувачів збільшувалася попри непристосованість будівлі для масових заходів. 1909 р. — 2,5 тис. відвідувачів, 1911 р. — 13,5 тис.

Тут проводить свої засідання Українське наукове товариство під орудою Михайла Грушевського, Григорія Павлуцького, Івана Стешенка, Івана Огієнка. Читали свої твори письменники Олександр Олесь, Олена Пчілка, Леся Українка, літераторки Любов Яновська, Людмила Старицька-Черняхівська (яка фактично була постійно діючою керівницею української культурної громади Києва). Виступали з театральними імпрезами Марія Заньковецька, Микола Садовський, Марія Старицька. Бували історик мистецтва Дмитро Антонович, археолог, мистецтвознавець Микола Біляшівський, літературознавці Сергій Єфремов і Федір Матушевський, письменники Михайло Коцюбинський, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко (коли бував у Києві, зокрема в 1909 р.). Медичну секцію УНТ представляли хірург Мартирій Галин, нейрогістолог Олександр Черняхівський

Активну участь у діяльності клубу брали: громадсько-політичний діяч і видатний мислитель Іван Огієнко, письменники Олександр Олесь, Олена Пчілка, Леся Українка, Любов Яновська, педагогиня Софія Русова, видавець В. Бублик, просвітянин, мовознавець, лексикограф Михайло Кривинюк, публіцист, літературознавець, критик Федір Матушевський. У квітні 1909 р. зібрання відвідав Іван Франко.

У цьому будинку у березні 1917 р. і постала Українська Центральна Рада — перший легітимний політичний орган українців, що представляв інтереси підросійського українського населення, і розпочав шлях до здобуття незалежності. 3–7 березня 1917 р. у клубі «Родина» відбулися збори українських партій та організацій, скликані з ініціативи ТУПу у зв'язку з революційними подіями у Петрограді. В останній день зборів головою УЦР було обрано Михайла Грушевського (перебував тоді у Москві), заступниками — Дмитра Антоновича, Дмитра Дорошенка, Федора Крижанівського. Проте участь у перемовинах про майбутній український парламент брали не лише майбутня Українська партія соціалістів-федералістів (відроджена в стінах будівлі на Володи-

⁵⁷¹ Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі: Розповіді про письменників у Києві. Київ: Радянський письменник, 1980. С. 108.

мирській, 42). На зборах у клубі «Родина» відродилася УДРП, яка працювала у приміщенні клубу до червня 1917 р. За цей період партію було відновлено й перейменовано на Українську партію соціалістів-федералістів (УФСП). До керівництва УДРП входили Сергій Єфремов (голова), Андрій В'язлов, Олександр Лотоцький, Федір Матушевський, Андрій Ніковський, В'ячеслав Прокопович, О. Саліковський, Людмила Старицька-Черняхівська, Петро Стебницький, Павло Чижевський, Сергій Шелухін, Ілля Шраг, Олександр Шульгін, але й інші — ліві політичні сили. Партія УСДРП (соціал-демократи), есери та самостійники на чолі з Миколою Міхновським. Але працювати УЦР продовжила на Володимирській, 57 у будинку Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), де в березні 1917 р. проходив з'їзд ТУПу⁵⁷².

Будинок колишньої Історичної секції ВУАН М. Грушевського знаходиться по Володимирській вулиці № 35/18. Садibu на розі вулиць Володимирської та Малої Подільної Олександр Беретті придбав 1846 р. У 1848 році він за власним проектом збудував двоповерховий особняк із флігелем і службами, які розташовувалися вглиб ділянки, вздовж вулиці Малої Подільної. Будівля ця пов'язана з діяльністю найбільшого діяча з українізації Києва кінця 19 — початку 20 ст. Михайлом Грушевським. Ставши академіком ВУАН, історик повертається з еміграції і розбудовує Історичну секцію в межах історико-філологічного відділення ВУАН. Фактично це місце було тодішнім Інститутом історії України. У цьому будинку діяла ціла мережа науково-дослідних установ історичного профілю, відомих як Історичні установи М. С. Грушевського⁵⁷³. Тут варто згадати Археографічну комісію, а також Історичну секцію ВУАН з її Комісіями: історичної пісенності, культурно-історичною, Старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя й Слобідської України, Полудневої України, Західної України, заходо- та американознавства, старої історії України, новітньої історії України, історії козащини й козацької доби, дослідження нової української історіографії. Серед серійних видань І Відділу були: «Записки Історико-філологічного відділу» (сім томів ЗІФВВУАН; від 1924 до 1930 р.); науковий журнал «Україна» (43 книги) за редакцією М. Грушевського (1924–1930); «Науковий Збірник» Історичної Секції як продовження «Записок» Українського Наукового Товариства в Києві за ред. М. Грушевського (XIX–XXXII; 1924–1929); науковий щорічник «Первісне громадянство», кн. I–IV (1926–1930) за ред. К. Грушевської, збірник «За сто літ» за ред. М. Грушевського (шість

книжок; 1927–1930). У будинку працювало більше ста співробітників. Тут склалася остання — Київська школа істориків і суспільствознавців Михайла Грушевського. В оздобленні Грушевський використав портрети усіх видатних українських істориків, що мало символізувати безперервність національної академічної традиції. З приміщенням пов'язана праця визначних істориків: Осипа Гермайзе, Сергія Шамрая, Петра Клименка, Катерини Грушевської, Олександра Грушевського та багатьох інших.

Загалом у 1923–1931 рр. з'явилися 111 нумерованих збірників. При Історичній секції діяла аспірантура й захищалися промоційні (кандидатські) дисертації. Фактично Грушевський підводив базу для створення Науково-дослідного інституту української історії, катедри і комісії Історичної секції ставали б структурними відділами такого інституту⁵⁷⁴. Перемовини й проект інституту розпочався від 1928 р., проте почалося тотальне нищення всього українського в межах тоталітарного СРСР, і Грушевському не дали можливості створити такий інститут. Постає Інститут історії АН УРСР діяв як структура комуністичної і російськочужої «марксистсько-ленінської науки».

1927 року особняк О. Беретті був переданий у користування Історичній секції Всеукраїнської академії наук. Коштом академії 1927 року будинок був відремонтований: за проектом Василя Кричевського частково заново оформлені інтер'єри, перестелено паркет. Високомистецькі столярні роботи у вестибюлі, над сходами, в приміщеннях другого поверху виконано чеськими майстрами А. Криком і Ф. Марекком. Сходові клітки були розписані архаїчним орнаментом, над дверима із зали у сусіднє приміщення в техніці інтарсії (малювання соломкою) виконано панно «Мамай» за проектом Василя Кричевського його учнем Олександром Саєнком (не збереглися). За керівництва М. Грушевського установа закладала основи мистецького українського стилю, послідовно знищеного у добу сталінського тоталітаризму.

До 1934 року тут містилися: на першому поверсі — бібліотека, кабінет примітивної культури й народної творчості, редакція часопису «Україна»; на другому — зала засідань, приміщення Комісії: культурно-історичної, історичної пісенності, Києва й Правобережної України, Старого Києва, козацтва й козацького часу; кабінет голови секції Михайла Грушевського та кафедра історії України. З 1934 року особняк перейшов у відомство Центрального комітету КП(б)У. З 1936 року

⁵⁷² Докладніше див.: Файзулін Я., Майоров М., Кучерук О. Київські адреси Української революції 1917–1921. Київ : Комора, 2023.

⁵⁷³ Слово від Комісії. Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Київ, 1930. С. II.

⁵⁷⁴ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею Історичних установ Академії в році 1928. Київ, 1930. С. 142.

приміщення належало Народному комісаріату внутрішніх справ СРСР. У добу німецької окупації будинок займало Гестапо — спадкоємна структура по советській владі.

У вересні 1991 року з нагоди 125-річчя від дня народження Михайла Грушевського з ініціативи Товариства Петра Могили і Музею історії міста Києва на фасаді особняка встановлено бронзову меморіальну дошку (скульптор Георгій Пустовіт, архітектор В'ячеслав Дормідонтов).

На Володимирській, 60 знаходилися: від 1942 р. будівля Університету Св. Володимира (1834–1920), у 1920–1934 рр. — Інститут народної освіти ім. М. Драгоманова, з 1934 р. і до наших днів — відновлений університет, який з 1939 р. носить ім'я Тараса Шевченка. Важливим є ствердження не лише значення досліджень з різних галузей науки в стінах університету, необхідно підкреслювати важливість українознавчих досліджень його професорів і студентів, які закладали ідеологічний фундамент під українські претензії на відокремлення від Росії. З ним були пов'язані

чільні українські інтелектуали 19 ст.: Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Грушевський, С. Єфремов та ін. Варто відзначити, що Київський університет спричинився до утворення чотирьох наукових шкіл в історичній науці: документалістичної обласницької школи істориків України В. Антоновича, історико-правничої Литовсько-Руської держави М. Іванішева — М. Владимирського-Буданова, історико-літературної української барокової літератури 17–18 ст. В. Перетца та історико-економічної М. Довнар-Запольського. Сьогодні переважно згадується лише Київська школа В. Антоновича.

Звісно, це далеко не всі факти, які висвітлюють тему українського Києва. Тут не згадано діячів доби українізації міжвоєнного періоду, культурну еліту 1940–1950-х рр. та шістдесятників. Важливо чітко й правильно розставляти суспільно-культурні пріоритети, щоб міська культурологія та краєзнавство виконували свою виховну функцію для підростаючої генерації українців.

REFERENCES

- Chornovol, I. (2010). *199 deputativ Halytskoho seimu*. Lviv: Triada plius [in Ukrainian].
- Dorosh, Ye., & Sliuzar, V. (2010). *Rodyna Kachaliv v istorii Halychyny*. Ternopil [in Ukrainian].
- Druh, O., & Malakov, D. (2004). *Osobniaky Kyieva*. Kyiv: Kyi [in Ukrainian].
- Faizulin, Ya., Maiorov, M., & Kucheruk, O. (2023). *Kyivski adresy Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921*. Kyiv: Komora [in Ukrainian].
- Khinkulov, L. F. (1980). *Literaturni zustrichi: Rozpovidi pro pysmennykiv u Kyievi*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Melnyk, O. (2006). Lysty Leopolda Budaia yak dzherelo do vyvchennia nauково-orhanizatsiinoi ta vydavnychoi diialnosti Mykhaila Hrushevskoho (1907–1912). *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*, 10–11, 603–615 [in Ukrainian].
- Mokrousova, O. (2013). Budynok Alioshyna na Sofiiskii ploshchi (Viddzerkalennia Sofii u kyivskomu arkhitektornomu prostori). *Pamiatky Ukrainy*, 3, 34–53 [in Ukrainian].
- Pankova, S. M. (2007). Adresy kyivskoi redaktsii, kontory ta knyarni “Literaturno-naukovoho vistnyka” (1907–1919 rr.). *Abstracts of Papers '07: Kyiv i kyiany*, vyp. 7 (pp. 118–136). Kyiv [in Ukrainian].
- Pankova, S. (2004–2005). Mykhailo Hrushevskiy i narodna hazeta “Selo” u svitli memuarnykh ta epistoliarlykh dzherel. *Ukrainskyi istoryk*, 3-4/1, 25–46 [in Ukrainian].
- Pankova, S. M. (2013). Sadyba Hrushevskykh na Pankivskii – “Ukrainskyi Piemont” u tsentri Kyieva. *Pamiatky Ukrainy*, 10 (94), 30–45 [in Ukrainian].
- Vivcharyk, P. (2014). Politychni idei Stepana Kachaly (za materialamy chasopysu “Dilo” [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 23.05.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 02.08.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.216>
УДК 94(477)

Олена РУСИНА,

провідна наукова співробітниця
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
Київ, Україна

Olena RUSYNA,

Leading Researcher at the Department
of History of Ukraine of the Middle Ages
and Early Modern Times,
Institute of the History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History, Senior Research Associate,
Kyiv, Ukrainian

e-mail: erusina@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

**Волинське походження Радзивіллівського літопису:
аналіз наукової гіпотези**

Радзивіллівський літопис є унікальною історичною пам'яткою, що містить понад 600 мініатюр, які ілюструють події від початків Русі до 13 ст. Це копія ілюмінованого протографа 13 ст., хоча майстри, котрі працювали над художнім оздобленням літопису наприкінці 15 ст., додали до нього чимало західноєвропейських елементів. У літописі відсутні вказівки на замовників і місце й обставини його появи; на основі даних лінгвістики літопис пов'язують із Західною Руссю — Смоленськом чи, зрідка, Полоцьком. В українській історіографії це коло питань не розглядалося аж до появи праць Олексія Толочка, котрий, всупереч існуючому консенсусу, виступив із теорією волинського походження пам'ятки. Науково провокативний і позірно патріотичний (у дусі відновлення історичної справедливості) характер гіпотези, досі не відрефлексованої у фаховій літературі, робить її надзвичайно цікавим і плідним об'єктом аналізу. Його було здійснено із залученням широкого кола історичних даних; на їх базі з'ясовано, що вказана гіпотеза не має під собою фактичного підґрунтя.

Ключові слова: Радзивіллівський літопис, мініатюри, маргіналії, літописання, Волинь, Велике князівство Литовське.

**Volhynian Provenance of the Radziwill Chronicle:
Hypothesis and Its Critical Assessment**

The Radziwill chronicle is a unique Cyrillic manuscript dating back to the late 15th century. It was named after Radziwill princely family who kept it in the mid-17th century. The chronicle covers historical period from the mythical beginnings of Rus' land up to the early 13th century. But it is not unique in terms of its text which is well-studied by scholars. Its exclusivity lies in over 600 miniatures that were once called "windows on a lost world". In fact, the Radziwill chronicle is a copy of the illuminated codex of the early 13th century though its miniatures underwent some changes in the West-European style. Since the times of Aleksey Shakhmatov it is generally believed that the Radziwill chronicle was compiled in the city of Smolensk which was the part of the Grand Duchy of Lithuania up to 1514. This notion is mostly based on the results of linguistic analysis of the chronicle as the manuscript itself lacks any indications on the place of its creation. The concept of chronicle's Smolensk origin is so engrained in academic literature that there were even proposals to rename it to the Smolensk chronicle. But after almost a century of scholarly consensus regarding this issue the new concept emerged. It was put forward in 2004 by Russian researcher Andrey Nikitin in whose opinion the Radziwill chronicle was

compiled in the bishop's scriptorium in Volodymyr (Volhynia). The theory formulated by Nikitin found its ardent supporter in Ukraine. The view of Volodymyr as chronicle's hometown was enthusiastically accepted by Oleksiy Tolochko who promoted this theory in a number of publications. His conclusions were based on some paintings and marginal notes of the Radziwill chronicle. Unfortunately, his ideas have never been critically assessed despite being quite a novelty for chronicle studies. This served as an impetus for detailed examination of his "Volhynian theory". As it appeared, it lacks any scholarly value and thus should be completely ignored.

Keywords: Radziwill chronicle, miniatures, marginalia, chronicle-writing, Volhynia, Grand Duchy of Lithuania.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Русина О., 2024

Жоден дослідник, який професійно займається історією Давньої Русі, не може оминути увагою знаменитий манускрипт, названий на честь князів Радзивіллів. Його тримали в руках два яскраві представники цього роду: Януш (1612–1655) і Богуслав (1620–1669). Звісно, обидва не мали відношення до створення літопису, який датується за папером останніми десятиліттями 15 ст.; однак саме Радзивілли зберегли його для нащадків — тож нині він цілком слушно носить їх ім'я⁵⁷⁵.

Рукопис був подарований між 1652–1655 рр. бібліофілові Янушу Радзивілли вількійським лісничим Станіславом Зеновичем (1610–1672) і мав прикрасити собою книгозбірню або кунсткамеру князя. Януш, до чийої освіти доклав рук автор відомого історичного «Компендіуму» (1625) Павло Демитрович, здається, мав інтерес до літописання. Принаймні у 1654 р., коли події у Речі Посполитій аж ніяк не сприяли студіюванню минувшини, він позичив у бібліотеці Супрасльського монастиря якусь «кройнику». Ларисою Щавінською було висловлено думку, що через раптову смерть князя у грудні наступного року вона так і не повернулася до монастирського книгозховища, й саме ця пам'ятка нині відома як Радзивіллівський літопис (далі: РЛ)⁵⁷⁶.

Однак це припущення виразно суперечить наявним у книзі записам кінця 16 — початку 17 ст.⁵⁷⁷; до того ж, якщо йшлося саме про «кройнику рускую» (а не, скажімо, про хроніку («kroniku») Мацея Стрийковського, яка також зберігалась у монастирі), то вона фіксується бібліотечними інвентарями і в 1645–1650, і в 1668 рр.⁵⁷⁸

Цікаво, що, на думку самої Л. Щавінської, «дарчий запис латинською мовою Станіслава Зе-

новича [sic!] князю Янушу Радзивілли, зроблений наприкінці літопису, не спростовує» сформульовану нею гіпотезу⁵⁷⁹. Залишаючи цю заувагу на сумлінні дослідниці, наголосимо, що немає ніяких підстав вважати запис Зеновича сфальшованим чи піддавати сумніву його автентичність.

Проблематичним є хіба що питання про зв'язок між Зеновичем та кількома мешканцями Гродненщини злам 16–17 ст., котрі фігурують у нотатках на початку рукопису. Вони, хоч і названі по іменах, належать, на жаль, до категорії «ноунейм». Не виключено, що сліди їхнього буття ще віднайдуться у синхронному документальному матеріалі; однак на сьогодні очевидно лише те, що на межі століть літопис перебував не в середовищі літерати. Гадаємо, місток від тих, хто вважав за потрібне занотовувати події на кшталт ожереблення кобили, до шляхетного Станіслава Зеновича міг пролягти через його родича Христофора (Кшиштофа) Юрійовича Зеновича (бл. 1540–1614), помітного політичного та культурно-освітнього діяча, відданого кальвініста, котрий у своєму маєтку у Сморгоні зібрав доволі солідну на той час бібліотеку, яку називав у заповіті «найбільшою коштовністю» родини (1611)⁵⁸⁰.

Щоправда, за життя Христофора Зеновича жоден з його книжкових скарбів не міг потрапити до чужих рук. Недарма у своєму тестаменті він заборонив синові давати будь-кому читати чи позичати зібрані ним книги. Однак Миколай Богуслав пережив свого батька усього на сім років: він загинув у битві під Хотиним (1621), і так перервалася старша лінія роду Зеновичів. Навряд чи це міг передбачити Христофор Юрійович — як і те, що його син не зважатиме на батьківські напучування й застереження («під страхом вічної загибелі

575 Позаяк після Богуславової смерті літопис опинився у бібліотеці прусського герцога в м. Кьонігсберг, його тривалий час називали переважно Кьонігсберзьким. Ця назва поступово вийшла з обігу після Другої світової війни.

576 Щавинская Л. Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. Минск, 1998. С. 48–49; Її ж: Вильнюсский воевода Януш Радзивилл — читатель кириллических рукописей. *Senoji Lietuvos literatūra*. Кн. 6. Vilnius, 1998. Р. 250–252.

577 Радзивилловская летопись. Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Т. 38. Ленинград, 1989. С. 4.

578 Див. їх публікацію: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 9. Вильна, 1870. С. 203, 204, 242.

579 Щавинская Л. Л. Литературная культура... С. 49; Її ж: Вильнюсский воевода Януш Радзивилл... Р. 251.

580 Заповіт надруковано: Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений. Ч. 1. Вильно, 1858. № 39. С. 48–56. Див. також: Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2014. S. 113–139.

<...> ніколи не відступати від істинного слова Божого») й зречеться кальвінізму. Внаслідок цього сморгонський храм, про долю якого так дбав Христофор Зенович (закликаючи на Божий суд кожного, хто відбере його у протестантів) й де він зберігав свою «еретичну» книгозбірню, перейшов до католиків⁵⁸¹, і це вочевидь не могло не позначитись на її стані. Принаймні гіпотеза про розпорощення Христофорової бібліотеки й потрапляння її частини до рук його родича Станіслава виглядає валідною і, на наш погляд, має право на існування — тим більше, що цей період в історії РЛ обійдений увагою фахівців.

При дослідженні РЛ нині більшість фахівців цікавляться не його текстом (як це було у 18–19 ст.)⁵⁸², а унікальними мініатюрами, що щедро прикрашають об'ємний, з 245 арк., літопис. Вони розглядаються як цінне візуальне джерело при дослідженні розмаїтих явищ духовної й матеріальної культури Давньої Русі⁵⁸³, — з огляду на консенсус, що пам'ятка кінця 15 ст. відтворює (хай і не завжди точно) ілюмінований історичний рукопис початку 13 ст. (чи навіть декілька подібних праць)⁵⁸⁴.

Першим цю думку висловив Олексій Шахматов; він же, керуючись лінгвістичними даними («схрещенням білоруських особливостей з великоруськими у тексті Радзивілівського списку»), а та-

кож аналізом іконографії (працями Кондакова, Сизова, Айналова), дійшов висновку, що РЛ (як і його протограф), найімовірніше, постав у Смоленську (який у 15 ст. перебував у складі Литовської держави): «Тут більше, ніж у будь-якому іншому місті Західної Русі, цікавилися суздальським, московським і новгородським літописанням»⁵⁸⁵.

Ця думка здобула широку підтримку — її озвучували такі авторитетні науковці, як Артамонов, Арциховський, Свірін, Рибakov⁵⁸⁶. Більше того, починаючи з 1990-х рр. у Смоленську стали пропонувати перейменувати РЛ на «Смоленський літопис»⁵⁸⁷. Паралельно висловлювалась думка, що західноруською «малою батьківщиною» РЛ міг бути й Полоцьк⁵⁸⁸.

Повним розривом з цією традицією стала стаття московського дослідника Андрія Нікітіна з ідеєю волинського походження літопису⁵⁸⁹. Вона не знайшла ніякого відгуку у російській академічній спільноті — можливо, з огляду на назагал скептичне ставлення до праць Нікітіна⁵⁹⁰, котрий починав як археолог, потім перейшов до лав письменників (переймаючись, головню, «таємницями історії»), а на схилі життя захопився російськими тамплієрами й масонами. Однак в Україні «волинською» ідеєю Нікітіна перейнявся Олексій Толочко, котрий підготував кілька дотичних публікацій

⁵⁸¹ У цьому сенсі симптоматично, що там виголосив свої казання над гробом Миколая Богуслава єзуїт Якуб Газій, відомий на той час богослов і проповідник; їх було надруковано у Вільні у 1622 р. (Estreicher K. Bibliografia polska. T. 18. Kraków, 1901. S. 53–54).

⁵⁸² Ми залишаємо поза розглядом суто текстологічні проблеми, пов'язані з РЛ і Московсько-Академічним літописом.

⁵⁸³ При цьому до традиційних об'єктів наукових студій (на кшталт архітектури, зброї, елементів побуту, діяльності окремих історичних персонажів тощо) останнім часом додаються доволі специфічні — наприклад, вияви смутку: Петрушко Л. Нерадісні емоції в мініатюрах і тексті Радзивілівського літопису. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*. 2022. № 14. Т. 2. С. 52–61.

⁵⁸⁴ Докладний аналіз історіографії питання міститься у виданні «Радзивіловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр» (Санкт-Петербург; Москва, 1994), що доповнює факсиміле рукопису й включає фаховий розгляд текстової частини (Г. Прохоров) і мініатюр РЛ (Б. Рибakov).

⁵⁸⁵ Шахматов А. А. Заметка о месте составления Радзивіловского (Кёнигсбергского) списка летописи. *Сборник в честь 70-летия профессора Д. Н. Анучина*. Москва, 1913. С. 73–74. Велику роботу по з'ясуванню мовних рис РЛ у 1915–1916 рр. здійснив учень Шахматова — лінгвіст Всеволод Ганцов, чия стаття побачила світ лише у 1920-х рр. (Ганцов В. М. Особенности языка Радзивіловского (Кёнигсбергского) списка летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук (даль — ИОРЯС)*. Т. 32. Ленинград, 1927. С. 177–242).

⁵⁸⁶ Артамонов М. И. Миниатюры Кёнигсбергского списка летописи. С. 25; Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 39–40; Свирин А. Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. Москва, 1964. С. 105; Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 239; Його ж: Миниатюры Радзивіловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. *Радзивіловская летопись*. Кн. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. Санкт-Петербург; Москва, 1994. С. 280–281. Звісно, наявність академічного мейнстріму не виключала й не виключає появи інших теорій походження РЛ — скажімо, «робочої гіпотези» мистецтвознавиці Ольги Подобедової щодо зв'язків літопису з Твер'ю та Москвою. Однак вона, по суті, ігнорується у фаховій літературі.

⁵⁸⁷ Ильин В. В. Смоленск — слово старинное и чарующее: Из истории письменной культуры города. Смоленск, 1992. С. 41; Щелчкова Т. А. «Радзивіловская» или «Смоленская» летопись? *Известия Смоленского государственного ун-та*. 2008. № 4. Исторические науки. С. 174–179.

⁵⁸⁸ Симонов Р. А., Турилов А. А., Чернецов А. В. Древнерусская книжность: (Естественнонаучные и сокровенные знания в России XVI в., связанные с Иваном Рыковым). Москва, 1994. С. 27.

⁵⁸⁹ Никитин А. Л. О Радзивіловской летописи. *Герменевтика древнерусской литературы*. Вып. 11. Москва, 2004. С. 526–557. Публікація є розширеною версією статті «Тайны Радзивіловской летописи», надрукованої в журналі «Знание — сила» (2003. № 3. С. 17–19).

⁵⁹⁰ Див., зокрема: Лихачев Д. С. Против дилетантизма в изучении «Слова о полку Игореве». *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Ленинград, 1986. С. 183–196; Горский А. А. «Всего еси исполнена земля русская...»: Личности и ментальность русского средневековья. Москва, 2001. С. 19–20; Филюшкин А. История с точки зрения здравого смысла? *Український гуманітарний огляд*. 2002. Вип. 7. С. 39–50.

з щоразу іншим набором аргументів. Попри свою неортодоксальність, вони і досі не отримали оцінки фахівців. Водночас наукова провокативність гіпотези щодо волинського походження РЛ робить її надзвичайно цікавим об'єктом аналізу. Отже, метою нашої статті є розгляд доробку О. Толочка, узагальнення його аргументації і висновків та визначення їхньої валідності.

Наразі предметом розбору є перша й, певно, найгрунтовніша публікація київського науковця, що побачила світ майже два десятиліття тому⁵⁹¹. У ній проблема походження манускрипту ув'язується з низкою малюнків, зроблених так званим другим ілюстратором РЛ⁵⁹². Він коригував мініатюри першого майстра (чи радше підмайстра), виконані в консервативній, архаїчній манері, а потім, взявши справу в свої руки й копіюючи вихідний рукопис, привносив в ілюстративний ряд виразно західноєвропейські елементи: зображення готичної архітектури, людей у небачених на Русі строях, рицарів в обладунках, сурмачів, диких персонажів (на кшталт голого чоловіка з щитом та жолудем (?) в руках) тощо. Їх прийнято характеризувати як «германізми» рукопису, хоч остаточно не з'ясовано, на які саме іконографічні взірці орієнтувався художник⁵⁹³.

З-поміж усіх цих художніх новацій Толочко виділяє нечисленні позаконтекстні примальовки тварин, дещо редукуючи їх перелік, присутній у працях інших авторів: він позбавляється як чужорідного зображення ведмедя на арк. 155 зв. При цьому дослідник робить слушне зауваження, що той «стоїть на одній задній лапі (так танцював би дресирований звір)» (С. 64, прим. 13)⁵⁹⁴. Це повертає нас до гіпотези про Сморгонь як місце перебування РЛ у першій половині 17 ст.: адже саме там існувала ушлявлена школа (ба навіть «академія»!) дресури ведмедів, котра, як нині вважається, постанала саме за Зеновичів⁵⁹⁵.

Що ж стосується решти тварин (або, точніше, кількох з них), то, на думку Толочка, малюючи їх, мініатюрист, котрий, як знаємо, дотримувався «прозахідного курсу», орієнтувався на іншу культурну модель. За відповідний пункт мірку-

вань науковцеві служить зображення ведмедя на арк. 162. Мовляв, суто реалістичне на перший погляд, насправді воно є символічним й «має точну іконографічну аналогію»: зображення одного з чотирьох звірів пророцтва Даниїла (7: 1–8) на фресці Андрія Рубльова «Страшний суд» в Успенському соборі у Володимирі-на-Клязьмі (С. 68) (рис. 1–2).

Рис. 1. Радзивілівський літопис. Арк. 162

Рис 2. Андрій Рубльов. Фрагмент фрески «Страшний суд» (Успенський собор у Володимирі-на-Клязьмі)

⁵⁹¹ Толочко А. Пририсовки зверей к миниатюрам Радзивиловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*. 2005. Т. 4. С. 62–84.

⁵⁹² Зауважимо, що кількість майстрів, які працювали над художнім оформленням літопису, досі залишається предметом для дискусій. В останній публікації з цього питання стверджується, що їх було не більше двох: Вишня І. Б. Миниатюри Радзивиловской летописи: авторская манера и количество мастеров. *Петербургский исторический журнал*. 2021. № 2. С. 189–204.

⁵⁹³ Зазвичай при аналізі цього питання покликаються на думку Володимира Сизова, який вказав на німецькі іконографічні впливи у мініатюристиці РЛ (Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи: (Археологический этюд). *ИОРЯС*. Т. 10. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–50).

⁵⁹⁴ Артемій Арциховський побачив у ньому «дуже дотепно намальоване веселе ведмежа»: Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Томск; Москва, 2004. С. 57. Зауважимо, що ця праця науковця уперше побачила світ у 1944 р. У цитоване перевидання включено три рецензії на неї, надруковані невдовзі після першої публікації.

⁵⁹⁵ Kiersnowski R. «Akademia Smorgońska» i jej legenda. *Kultura średniowieczna i staropolska*. Warszawa, 1991. S. 596. Білоруські дослідники вказують на існування у Сморгоні у 1622 р. Скоморошої (згодом — Ведмежої) вулиці: Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII–XVIII вв.: Владение Сморгонь. Минск, 1977. С. 36.

Вона ж, вважає Толочко, надихнула художника й на зображення апокаліптичного лева, «в якому дослідники чомусь уперто вбачали “собаку” <...> Насправді це лев, жовтий, як і на рубльовській фресці» (С. 69). Проте запропонована автором «безпомилкова ідентифікація» видається більш ніж сумнівною. Грізний крилатий лев з фрески Рубльова не має нічого спільного з істотою на арк. 155, яка безсумнівно є саме тим, чим її досі вважали науковці: собакою, що «служить», сидячи на задніх лапах. Так само собаку, а не «варіант того-таки жовтого лева», зображено й на арк. 157 (рис. 3–4).

Рис. 3. Радзивіллівський літопис. Арк. 155

Рис. 4. Радзивіллівський літопис. Арк. 157

Ці грайливі висловухі тваринки зовсім не схожі на давньоруські зображення «лютого звіра», зокрема, на геральдичного лева, якого бачимо

на арк. 165 і який, на відміну від них, має гриву, довгий хвіст з китичкою й чималі кігті (рис. 5).

Рис. 5. Радзивіллівський літопис. Арк. 165

Цей лев, своєю чергою, інтерпретується Толочком як барс Даниїлового видіння — адже «різниця між реальним левом і реальним барсом для художника 15 ст. була суто теоретичною» (С. 71)⁵⁹⁶; чому у «барса» немає чотирьох голів чи, принаймні, чотирьох крил, про які йдеться у пророцтві, дослідника, здається, не цікавить. Випустив він з уваги й те, що в середньовічних переказах Даниїлового видіння у «ролі» барса нерідко виступала поширена на Русі рись⁵⁹⁷.

Далі більше. Узявшись вишукувати у РЛ апокаліптичні знаки, Толочко натрапляє на арк. 164 на овечку (або, точніше, баранця з затертими рогами), що її досі пов'язували з даниною, яку давали племена чуді⁵⁹⁸ (рис. 6).

Рис. 6. Радзивіллівський літопис. Арк. 164

⁵⁹⁶ Насправді барс (пардус, мисливський гепард) був добре відомий на Русі. Можна, зокрема, вказати на його зображення в стінопису київського Софійського собору, в Ізборнику Святослава 1073 р., у геральдиці й нумізматиці Смоленського князівства та на мініатюрах Смоленського псалтиря 1395 р.

⁵⁹⁷ Невоструев К. Слово св. Ипполита об антихристе в славянском переводе по списку XII в. Москва, 1868. С. 32, 36; Летописец Еллинский и Римский. Т. 1: Текст. Санкт-Петербург, 1999. С. 47.

⁵⁹⁸ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 56; Темушев С. Н. Дань в миниатюрах Радзивиловской летописи. Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2015. № 2. С. 13.

Він без вагань ототожнює свійську тварину з «рогатим звіром» Даниїлового видіння (С. 70). Відтак залишається припустити, що мініатюрист не мав жодного уявлення про пророцтво, з якого він нібито позичав свої образи. Згідно з Біблією, четвертий звір був жажливим, десятирогим, з великими залізними зубами; потім три роги відвалилися й натомість постав ще один, з «людськими очима» й «вустами, що промовляли спогорда» (його зазвичай ототожнюють з Антихристом). Саме таку істоту ми бачимо на фресці Рубльова — ошкірене страховисько з сімома «звичайними» рогами й восьмим у вигляді людського обличчя. Звісно, воно нічим не нагадує безневинне створіння з сюжету про данину, якою була обкладена чужд⁵⁹⁹. Однак для Толочка «прикметно», що обидві тварини мають однаковий колір — зелено-блакитний, який, мовляв, є показником того, що йдеться про символ, а не про реальну тварину. Те, що такий самий колір мають спраглі птахи та лось / олень в реалістичній картині посухи на арк. 124 зв., дослідник вочевидь не помічає.

Воднораз повну несхожість звірів, зображених на арк. 164 і 165, з їх гаданими іконографічними прообразами він пояснює проблемами споглядання рубльовської фрески безпосередньо у храмі: «для людини, що входить до церкви, [вони] перевернуті догори ногами» (С. 71). А вже через абзац Толочко припускає, що мініатюрист не бачив цю фреску в оригіналі, а скористався якимось твором іконопису, котрий на ній ґрунтувався або, навпаки, був у ній використаний (С. 71). Те, що подібним припущенням повністю анулюється можливість «неякісного» відтворення двох чудовиськ, перетворених у РЛ на вівцю й геральдичного лева, науковець не зауважує.

На тій підставі, що «мініатюрист відтворює відомий іконографічний сюжет», Толочко робить висновок, що «над мініатюрами Радзивілівського літопису працювали не просто художники, а саме іконописці»; цей «безсумнівний» факт підтверджується тим, що на кількох малюнках РЛ

зображено ікони (С. 74). Щоправда, наведених прикладів явно замало, аби переконати читача, що «художники, справді, тяжіли [в ориг.: «имели вкус»] до зображення ікон»⁶⁰⁰. З другого боку, невідомо, чи не походять ці зображення з протографа РЛ; у цьому сенсі симптоматично, що, відзначаючи факт «доволі точного відтворення» в РЛ володимирської ікони Богородиці, на який «звертали увагу історики мистецтва» (С. 74, прим. 30), дослідник не згадує, що це розглядалося як доказ того, що «майстер мініатюр 1212 р.» (тобто протографа РЛ) був «безсумнівним» уродженцем Володимира-на-Клязьмі⁶⁰¹.

Водночас гаданий інтерес до видіння Даниїла ілюстраторів РЛ (власне, одного з них, який прималював тварин до вже готових мініатюр без жодного зв'язку з літописним текстом) пояснюється «загальним умонастроєм епохи» — очікуванням «кінця світу» у 1492 р.; можливо, навіть «рукопис створювався з огляду на наближення дати пришествя Антихриста» (С. 74–76)⁶⁰².

Це твердження ув'язується з думкою про те, що створення РЛ було одним із заходів єпископа Васіана⁶⁰³, дотичних до відновлення Успенського собору у Володимирі-Волинському, пошкодженого при татарському нападі 1491 р. Причому ця думка з'являється нізвідки⁶⁰⁴. Толочко не наводить жодних свідчень стосовно зв'язків РЛ з Волинню — хіба лише мимохідь згадує про існування відповідної гіпотези Андрія Нікітіна. Її ми докладно розглянемо нижче. Наразі ж відзначимо тільки сумнівність припущення, що для волинського владики пріоритетним завданням було забезпечення розореного храму об'ємним ілюмінованим літописом, а не богослужбовою літературою.

На думку Толочка, рукопис є працею «художників, які розписували Успенський собор», орієнтуючись, як на «авторитетний» зразок, на фрески однойменного храму у Володимирі-на-Клязьмі (котрий як Володимир «московський» згадується в РЛ у покрайній ремарці на арк. 204)⁶⁰⁵. Отже, вони могли створити композицію Страшного

⁵⁹⁹ У рамках есхатологічного тлумачення малюнка значно переконливішою виглядала б паралель із Одкровенням Іоанна Богослова (13: 11): «І бачив я іншого звіра, що виходив із землі і мав два роги, наче агнець». Звісно, і ця аналогія є абсолютною довільною: з огляду на пасторальний характер мініатюри складно уявити, що зображений на ній звір «говорив, як дракон».

⁶⁰⁰ Між іншим, нібито ніким до Толочка не зауважений напівстертий образ Федора Стратилата (арк. 185) насправді давно потрапив у поле зору науковців (Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 64; Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. *Труды Отдела древнерусской литературы* (далі — *ТОДРЛ*). Т. 36. Ленинград, 1981. С. 281).

⁶⁰¹ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 67–68, 303.

⁶⁰² При цьому Толочко посилається на гіпотези про есхатологічну орієнтованість давньоруського літописання й акцентує те, що примальовки у РЛ починаються після завершення «Повісті временних літ» (С. 75, прим. 34), — забувши згадати, що дане спостереження належить Рибаківу, який по-своєму витлумачив цей факт (Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси: Исследования и заметки. Москва, 1984. С. 214).

⁶⁰³ Він очолював Володимирську єпархію у 1486–1497 рр.

⁶⁰⁴ Власне, вже на с. 71 Толочко розмірковує про те, «яким чином художник, котрий працює у 1490-х рр. на Волині, міг бачити фрески Рубльова».

⁶⁰⁵ На його думку, митці «відчитували дещо символічне у збігові назв міст і однаковому посвяченні їх кафедральних соборів» (С. 74). Прикро, що дослідник не вказує, звідки волинські майстри дізнались про існування у Володимирі-на-Клязьмі Успенського собору з фресками «авторитетного авторства» і чому не зважали, наприклад, на розписи в Успенському соборі славетного Києво-Печерського монастиря.

суду, аналогічну рубльовській, — і «примальовки звірів у Радз[ивілівському літописі] можуть бути слідами такого запозичення» (С. 74–75). Відтак, як бачимо, автор відкидає свою гіпотезу про «посередницьку» роль іконопису, сформульовану вище, на с. 71. Водночас зауважена науковцями перерва в ілюструванні РЛ тлумачиться Толочком як наслідок того, що манускрипт на якийсь час вивозили до Московщини⁶⁰⁶: він «перетинав литовсько-московський кордон ще в процесі свого створення. Ця обставина робить припущення про знайомство його оформлювачів з Рубльовськими фресками Успенського собору дещо ґрунтовнішим» (С. 76). Отже, як бачимо, одним недоведеним припущенням обґрунтовується інше.

Годі й казати, що художні контакти між Володимиро-Суздальською Руссю і Волинню не вписуються в історичний контекст зламу 80–90-х рр. 15 ст.⁶⁰⁷ І справа навіть не в погіршенні міждержавних відносин (саме тоді на прикордонні точилася неоголошена московсько-литовська війна, яка завершилася укладенням «вечного докончання» 1494 р.). Загальновідомо, що у 1460 р. відбувся остаточний розкол загальноруської митрополії, спричинений визнанням у Вільні архієрейських прав митрополита-уніата Григорія Болгарина. Московія, чия церковна організація фактично стала автокефальною, повністю відмежувалася як від Константинополя, так і від православних єпархій у межах Литовської держави⁶⁰⁸.

Вочевидь єпископу Васіану ніколи б не спало на думку задля «обміну досвідом» виряджати художню артіль до Володимира-на-Клязьмі. Та в цьому, певне, і не було ніякої потреби. Адже немає жодних підстав для тверджень, що у 1491–1494 рр. проводились роботи з розпису Успенського собору у Володимирі-Волинському. У літописній звітці про його оновлення йдеться тільки про те, що Васіан обніс споруду захисними мурами й обдарував храм «иконами и ризами, и съсуды, паче ж книгамы и святостию»⁶⁰⁹. Тож якщо цей сюжет і цікавив мистецтвознавців, то

хіба натяком на існування єпархіальної іконописної майстерні («спокусливим», але проблематичним)⁶¹⁰.

Тож уявлення про художню артіль, яка задля знайомства з творчістю Рубльова мандрувала з Волині до Московщини (та ще й прихопивши з собою незавершений літопис), виглядають суто спекулятивними. Чимало запитань викликає й твердження Толочка, що «“паралельна” іконописна діяльність, якою були зайняті художники Радз[ивілівського літопису]», пояснює те, що зображення «есхатологічних звірів» не пов'язані з текстом пам'ятки (С. 75). Якщо, згідно з його ж припущенням, манускрипт «створювався з огляду на наближення дати пришествя Антихриста» (1492 р.), доволі дивно, що він не містить не тільки відповідного меседжу, адресованого читачеві літопису, а й навіть натяку на тривожне очікування «кінця світу», — ми бачимо лише поодинокі примальовки, в яких досліднику ввижаються есхатологічні звірі.

При цьому згадані зображення тварин не тільки позаконтекстні, а й безсистемні — хоча Толочко вважає «прикметним», що в РЛ ведмідь йде після лева, тобто саме так, як їх би бачила на фресці Рубльова людина, що входила до Успенського храму у Володимирі-на-Клязьмі (С. 69). Насправді ж у РЛ примальованих тварин розташовано в наступному порядку: собака («есхатологічний лев») — ще одна собака (також «есхатологічний лев») — мавпа, що одночасно їсть і випорожнюється — кіт з мишею чи пацюком — ведмідь («есхатологічний ведмідь») — вівця («есхатологічний “рогатий звір”»)⁶¹¹ — геральдичний лев («есхатологічний барс»). Незрозуміло, що заважало живописцеві, перейнятому трагічним «умонастроєм епохи», намалювати разом усіх чудовиськ, яких бачив Даниїл, — і намалювати саме чудовиськ, а не звичайних тварин, зображених на розглянутих вище мініатюрах. Адже для цього художникам, котрі ілюстрували РЛ, явно не бракувало майстерності — досить хоча б подивитися, як

⁶⁰⁶ Мовляв, саме тоді з тексту РЛ зняли копію, відому нині як Московсько-Академічний літопис (С. 75, прим. 35); одначе ця гадка, з одного боку, повністю суперечить усталеним уявленням про те, що згадані пам'ятки мали спільний протограф, а, з другого, змушує замислитись, навіщо комусь було переписувати незакінчений літопис (адже, як з'ясувалося, при створенні РЛ писця випереджав художник, котрий копіював мініатюри протографа).

⁶⁰⁷ Зауважимо також і спостереження щодо «майже повного ігнорування досягнень давньоруського мистецтва XIV–XV ст.» творцями РЛ: Чернецов А.В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 274, 287. Порівн.: Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Т. 10. Вып. 1. Ленинград, 1931. С. 18, 26.

⁶⁰⁸ Про те, наскільки розійшлися долі двох митрополій вже за десятиліття після розколу, свідчить, наприклад, широко відомий інцидент, коли спроба висвячення новгородського архієпископа у Литві була інтерпретована Москвою як «измена в латинство» й стала приводом для походу Івана III на Новгород (хоча на той час легітимність Григорія Болгарина була визнана патріархією).

⁶⁰⁹ Летописи белорусско-литовские. *ПСРЛ*. Т. 35. Москва, 1980. С. 122.

⁶¹⁰ Міляева Л. Думки і спостереження щодо ікони Єрусалимської Богоматері з церкви Різдва Богородиці міста Камінь-Каширського Волинської області. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Вип. 21. Луцьк, 2014. С. 14–17.

⁶¹¹ Включаємо до переліку умовно, наслідуючи хід думок Толочка, хоча це зображення, на відміну від решти, не є примальовкою.

у літописі зображено демонів, котрі мучили печерського ченця Ісакія (рис. 7).

Рис. 7. Радзивілівський літопис. Арк. 114

На арк. 114 ми бачимо страхітливого крилатого змія (аспида), що дихає вогнем, і величезного лева з жакливими кігтями, якого неможливо переплутати з собакою. Компанію цим інфернальним істотам цілком могли б скласти звірі з пророцтва Даниїла — тим більше, що демони, які не давали спокою Ісакію, приходили до нього і в образі ведмедя, а їхнім «старшиною» був Антихрист.

Загалом в основі усіх теоретичних конструкцій Толочка знаходиться саме ведмідь, примальований до мініатюри на арк. 162, який, мовляв, нагадує «есхатологічного звіра» з фрески Рубльова. Утім, на цьому хисткому ґрунті можна побудувати зовсім іншу теорію, суголосну з одним із концептів походження РЛ. Для цього досить звернути увагу на славнозвісні фрески Діонісія у Ферапонтовому монастирі. Там теж є зображення чотирьох звірів Даниїлового видіння — і ведмідь практично такий самий, як у РЛ (принаймні він має всі чотири лапи, а не три, як на фресці Рубльова) (рис. 8).

Звісно, собор Різдва Богородиці було розписано століттям пізніше, ніж Успенський собор у Володимирі-на-Клязьмі, — у 1502 р. Однак відомо, що упродовж 1480–1490-х рр. Діонісій працював на Білоозері, зокрема у сусідньому Кирило-Білозерському монастирі, який подеколи вважається «колискою» РЛ.

Цю гіпотезу обережно висловлював Олександр Шахматов; виразно її окреслила Маргарита Кукушкіна, підкріпивши зваженою аргументацією⁶¹². На її думку, ілюстратором (власне, одним із ілюстраторів) РЛ був писець і художник Єфрем,

відомий передусім двома малюнками, зробленими у 1491 р. для знаменитого книжника Єфросина Білозерського: Китовраса й Александра Македонського. Цілком очевидно, що Єфрем міг контактувати з Діонісієм і перейняти деякі з його образів та художніх прийомів (хоч наші знання про обох митців мізерні)⁶¹³. Своєю чергою у Єфремових малюнках вбачають риси, які зближають їх з мініатюрами РЛ. Так, відомий дослідник літописання Олександр Бобров звернув увагу на корону й меч Китовраса, наполовину витягнутий з піхви⁶¹⁴; цікавою є й певна подібність монограм під цим малюнком й на знамені на арк. 223 зв. літопису.

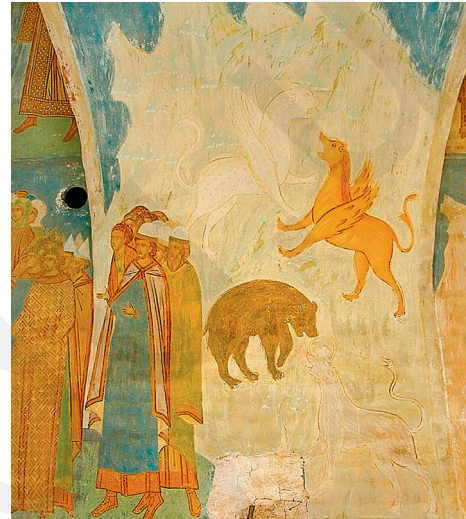

Рис. 8. Діонісій. Фрагмент фрески «Страшный суд» (собор Різдва Богородиці у Ферапонтовому монастирі)

Щоправда, теорія Кукушкіної посутньо не здатна пояснити мовні західнорусизми й іконографічні германізми РЛ. Тож ми дотримуємося іншого погляду на походження літопису, який плануємо викласти згодом. Наразі ж тільки підкреслимо, як легко на підставі поодинокого зображення сформулювати цілком вірогідне припущення щодо генези РЛ, не вдаючись до карколомних конструкцій на кшталт «відрядження» волинських живописців до Володимира-на-Клязьмі⁶¹⁵.

Сама ж ідея волинського походження РЛ, як уже відзначалося, запозичена Толочком у Андрія Нікітіна. Його гіпотезу він вважає «переконливою», «дотепною і, вочевидь, вірною», однак чомусь не роз'яснює її фактичне підґрунтя й аргументацію дослідника. Це доволі дивно — як суто методологічно, так і з огляду на її повний роз-

⁶¹² Кукушкіна М. В. К вопросу о месте происхождения Радзивиловской летописи в списке XV в. *ТОДРЛ*. Т. 50. Санкт-Петербург, 1996. С. 374–383.

⁶¹³ Фахівці вважають роботою Єфрема ікону «Розп'яття» (1512 р.), виконану в манері школи Діонісія (Солов'єва І. Д. Книжник и иконописец Ефрем — современник Ефросина. *ТОДРЛ*. Т. 42. Ленинград, 1989. С. 268–279).

⁶¹⁴ Бобров А. Г. Китоврас Ефросина Белозерского. *ТОДРЛ*. Т. 65. Санкт-Петербург, 2017. С. 441–442.

⁶¹⁵ Якщо ж відмовитись від «біблійного ключа» в тлумаченні малюнків, можна, наприклад, припустити, що замовник РЛ в якийсь момент захотів увічнити на його сторінках своїх домашніх улюбленців (адже тоді у звіринцях заможних людей тримали і мавп, і ведмедів).

рив з попередньою історіографічною традицією. Тож ми мусимо надолужити упущення Толочка, вичленувавши з розлогої публікації Нікітіна сутність його побудов.

Дослідник сформулював свою концепцію походження РЛ, відштовхуючись від єдиного хронологічного орієнтира, присутнього у манускрипті, щоправда, не в тексті літопису, а в одному з по-крайніх записів (на арк. 157 зв.). Це неодноразово аналізована фактивна ремарка навпроти звістки щодо відрядження Володимиром (Мономахом) свого сина Андрія на княжіння до Володимира (на Волині. — *Авт.*) у 1119 р. У ній якийсь безіменний читач, керуючись власними міркуваннями, підрахував, що від будівництва «володимирської церкви» сплило вже 368 років.

Складно сказати, наскільки вільно цей анонім орієнтувався в історичному матеріалі⁶¹⁶. Тому запис, який він зробив, можна по-різному інтерпретувати з суто територіального боку. Безперечно, для автора схолий, котрий залишив нам ще 11 по-крайніх нотаток, Володимир-на-Клязьмі був чужим, «московським», як це зафіксовано в його ремарці на арк. 204. Водночас сама ця схолия свідчить про те, що його зацікавила згадка про будівництво Андрієм Боголюбським «церкви святыя Богородици в Володимирі» у 1160 р. Найвірогідніше, цей інтерес був суто хронологічним: зроблена ним же спеціальна позначка-манікула на арк. 200 зв. вказує на те, що наш анонім переймався долею славетної ікони Богородиці, яку Андрій Боголюбський вивіз з Вишгорода й, щедро прикрасивши, поставив «в церкви своей в Володимирі» у 1154 р. Отже, як бачимо, в РЛ наявна певна «нестиковка» в датах, дотичних «володимирської церкви». Вона й могла підштовхнути нашого схолиста до певних міркувань і розрахунків стосовно віку храмової будівлі, яка однозначно локалізується у Володимирі-на-Клязьмі (тим більше, що термін «володимирская церковь» при описі подій у Володимиро-Суздальській Русі ми зустрічаємо у РЛ нижче, на арк. 221 (1176 р.), і там знов-таки йдеться про володимирську (вишгородську) ікону Богородиці, яка цікавила коментатора).

Натомість Нікітін, відштовхуючись від висловленої раніше думки Олексія Чернецова⁶¹⁷, впевнено прокламував, що маргіналія стосується Успенського собору у Володимирі-Волинському (куди Мономах відрядив свого сина). Щоправда, дати його побудови, якою в своїх розрахунках міг керуватися наш анонім, немає ані в найдавніших літописах, ані, що важливіше, в РЛ (де цей храм взагалі не згадується)⁶¹⁸. Тож дослідник без будь-яких застережень «позичив» її у пізнішому Никонівському літописі, додавши 368 років до 1160 р.

Визначивши у такий спосіб дату написання маргіналії (1528 р.), він, на відміну від Чернецова, пішов далі, вважаючи за можливе ідентифікувати їх автора. Загалом з тексту схолий випливає, що той був навчений грамоти, цікавився минулим, схвалював давні вікові порядки («давныны») на Русі (арк. 220 зв.) й, можливо, мешкав на Волині чи, щонайменше, мав інтерес до історії регіону (як це випливає з його ремарки про «старшинство» Володимира над Луцьком на арк. 231); водночас кілька його маргіналій стосуються Києва, Новгород, Полоцька. Однак Нікітін, ігноруючи їх, заключив, що «найвірогіднішим місцем перебування РЛ у 1528 р. є Володимир-Волинський, а його власником — єпископ володимирський Іона II, котрий займав володимирську кафедру з 1521 по 1535 р.». Ба більше: «якщо у 1528 р. все ще не переплетений рукопис РЛ перебував у складі бібліотеки володимиро-волинських єпископів, то чи не означає цей факт, що тут він і був написаний понад три десятиріччя тому?» на це запитання Нікітін відповідає позитивно, пов'язуючи створення РЛ зі згаданим вище єпископом Васіаном, котрий у 1494 р. завершив відновлення Успенського собору у Володимирі-Волинському.

Це нагромадження бездоказових припущень й становить сутність «волинської» теорії Нікітіна, яка є вихідним пунктом для побудов Толочка. При цьому він не зважає на те, що міщанський світогляд, відчутний у низці схолий, слушно відзначених Чернецовим, але проігнорованих Нікітіним, виразно суперечить думці про їхнього

⁶¹⁶ Скажімо, в іншій своїй схолий він називає містечко Полонне «митрополичим городом» (арк. 207 зв.), що невірно ані для давньоруських часів, ані для доби створення РЛ. За Казимира Ягеллончика його, скоріше за все, тримав пан Мартін Гаштольд (пом. бл. 1483 р.) (див.: Торгівля на Україні. XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990. № 51. С. 65); у 1494 р. Олександр Казимирович передав Полонне князям Михайлові й Костянтині Острозьким (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 1. Lwów, 1887. № 141. S. 243; № 143. S. 244); згодом його успадкували нащадки Костянтина.

⁶¹⁷ «Згадка у приписці Володимирської церкви міститься поруч з літописною оповіддю про Володимир Волинський, тому пов'язувати її з Успенським собором у Володимирі на Клязьмі немає достатніх підстав» (Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 286). Чіткої вказівки на пріоритет Чернецова у Нікітіна немає (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 544–545).

⁶¹⁸ Зауважимо, що в Іпатіївському літописі занотовано, що в 1170 р. князь Мстислав Ізяславич був похований на Волині «в святеи Богородици в епископи, юже бе сам созда в Володимирі» (Ипатьевская летопись. ПСРЛ. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Ст. 559). Натомість у РЛ йдеться тільки про те, що князя «положиша в Володимирі, идеже преставися» (арк. 210). Симптоматично, що нашого схолиста ця інформація взагалі не зацікавила, на відміну від сусідньої звістки про Новгород, яку він відзначив ремаркою «Свобода новгородская».

автора як духовну особу; що ж до його інтересів, то вони явно виходили за межі Волині. Не помічає Толочко й того, що його твердження про схожість малюнків РЛ із фрескою з Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі промовляє якраз проти побудов Нікітіна (в сенсі місцезнаходження «володимирської церкви»).

Приймаючи без доказів «волинську» концепцію московського дослідника, Толочко додає до неї есхатологічний компонент, хоча це, в принципі, суперечить побудовам Нікітіна: оскільки папір рукопису датується за філігранями 1487–1494 рр., той вказував на 1494 р. як на *terminus post quem* для появи РЛ і вважав, що «робота над рукописом була перервана смертю Васіана I у 1497 р.»⁶¹⁹. Натомість, згідно з міркуваннями Толочка, над створенням РЛ майстри працювали у переддень «кінця світу», який очікувався у 1492 р., і, вочевидь, не завершили роботу, бо той так і не настав (С. 74–76).

Це обережно сформульоване припущення є, поза сумнівом, даниною часу й сучасним трендам розвитку науки. Адже в останні десятиліття есхатологічне підґрунтя відшукують скрізь: від Повісті временних літ і Галицько-Волинського літопису до княжих заповітів й опричнини Івана Грозного⁶²⁰. Утім, критикуючи давнішу «традицію прочитання середньовічних пам'яток (мистецтва чи літератури) за «політичним ключем», Толочко не зауважує, що й «ключ» есхатологічний аж ніяк не є тим майстер-ключем, який відчиняє всі двері. І це, зокрема, демонструє його спроба прочитання примальовок до мініатюр РЛ. Невипадково Ігор Данилевський слушно зауважив, що «символічна інтерпретація візуальних джерел не може спиратися на вдало знайдену трактовку одного сюжету»; тож гіпотеза Толочка «при всій її спокусливості й, на перший погляд, переконливості» ніяк не пояснює, наприклад, малюнок мавпи на арк. 158⁶²¹ (рис. 9).

Імовірніше, розгадка цього зображення криється у західноєвропейських традиціях прикрашання ілюмінованих рукописів, де мавпи були доволі частими «гостями», до речі, як і на фасадах храмів. Заради справедливості слід зауважити, що сенс їх появи подеколи не розуміли й ті,

кому адресувалися ці образи, — люди доби Середньовіччя. Досить згадати «Апологію» св. Бернарда Клервоського, якого глибоко вражав декор монастирів 12 ст. «Для чого тут, — запитував він у 1124 р., — ці брудні мавпи? Для чого дикі леви? Для чого жажливі кентаври? Для чого напівлюди? Для чого плямисті тигри? Для чого воїни, що зійшлися у двобої? Для чого мисливці, які сурмлять у роги?»⁶²²

Рис. 9. Радзивіллівський літопис. Арк. 158

Ці ламентатії святого стосовно «мармурових манускриптів» уповні стосувались і пергаментних рукописів. А з часом для окреслення комічних, гротескних і фантазмагоричних малюнків-маргіналій постав спеціальний термін «дролері». При цьому характерно, що, коли йдеться про тварин, найбільшою популярністю у творців дролері користувалися мавпи, леви, собаки, кролики, кішки, миші, ведмеді, равлики й птахи⁶²³. Гадаємо, що цей термін доречний і в східноєвропейському контексті — коли, як у випадку з РЛ, можна говорити про наслідування західних зразків.

Свого часу чимало уваги цьому питанню приділив згаданий вище Володимир Сизов, котрий зосередився на паралелях між РЛ і друко-

⁶¹⁹ Никитин А. Л. О Радзивиловской летописи. С. 543, 550, 551.

⁶²⁰ Див., зокрема: Данилевский И. Н. Замысел и название Повести временных лет. *Отечественная история*. 1995. № 5. С. 101–110; Юрганов А. Л. Категории русской средневековой культуры. Москва, 1998. С. 306–411; Василик В. Эсхатологические представления в Галицко-Волинской летописи. *Русин*. 2013. № 1. С. 136–148; Ставиский В. И. О возможном источнике некоторых образов летописной «Похвалы» князю Роману Мстиславичу. *Slověne*. 2015. № 2. С. 159–179; Косякова В. Апокалипсис Средневековья: Иероним Босх, Иван Грозный, Конец света. Москва, 2018.

⁶²¹ Данилевский И. Миниатюры Радзивиловской летописи: проблемы прочтения. *Българска украинистика*. Бр. 3. София, 2013. С. 199.

⁶²² История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. Т. 1. Москва, 1962. С. 282. Свого часу дивне зображення у РЛ сурмача з мисливським рогом спробував розшифрувати Борис Рибakov: мовляв, це глузування художника з оточеного, наче звір на охоті, Чернігова (Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 217). Див. спростування цього тлумачення: Данилевский И. Миниатюры Радзивиловской летописи... С. 190.

⁶²³ Куш Т. В. Книжная культура западноевропейского Средневековья. Екатеринбург, 2019. С. 91.

ваною Нюрнберзькою хронікою Гартмана Шеделя (1493 р.). У постскрипті до його статті, яка вийшла посмертно, видавці зауважили, що в аспекті візуальних запозичень покійний вчений цікавився також лицевими списками «Саксонського дзеркала»⁶²⁴. Доволі дивно, що за час, який спливав після публікації Сизова, жоден науковець на взявся порівнювати цю пам'ятку з РЛ⁶²⁵. Тим часом вже на перших сторінках Ольденбурзького списку, оцифрованого й викладеного у мережі «Інтернет», ми натрапляємо на мініатюру, яка, на наш погляд, роз'яснює зображення голого чоловіка на арк. 166 зв. (рис. 10–11).

Рис. 10. Адам. Ольденбурзький список «Саксонського дзеркала»

Це праотець Адам, який ще не скуштував заборонений плід і тому не соромиться своєї нагої. Цікаво, що райським плодом подеколи вважали смокву (зокрема, вона фігурує у розписах Мікеланджело в Сікстинській капелі) — і саме смокву, а не величезний жолудь бачив на цій мініатюрі Никодим Кондаков⁶²⁶. Водночас гербовий щит з «Саксонського дзеркала» в РЛ перетворився на звичайний.

Рис. 11. Радзивілівський літопис. Арк. 166 зв.

Гадаємо, гербову природу мають і деякі звірі з примальовок у РЛ. Щодо лева на арк. 165 вона цілком очевидна⁶²⁷. Однак і ведмідь, який є основою побудов Толочка, також має відповідну паралель — це так званий «bear passant» у міжнародній геральдичній термінології: ведмідь, що йде, піднявши одну лапу. Досить звіритися з Інтернетом, аби переконатися, що в цій категорії відомі десятки гербів. Як на найближчий в географічному сенсі приклад такого зображення можна вказати на герб Київського воєводства з «Хроніки польської» Йоахима Бельського (1597 р.) (рис. 12).

Дещо інакше виглядає смоленський ведмідь з «Гербовника Лінценіх» (1440-ві рр.): він менш масивний і йде в інший бік. Цілком зрозуміло, що не варто дошукуватись причин схожості цих і багатьох інших зображень з ведмедем на фресці Рубльова — це так само контрпродуктивно, як проводити паралелі між оголеним чоловіком «із жолудем» і фресками Мікеланджело у Сікстинській капелі (там деякі з фігурантів знаменитого циклу «Ignudi» тримають оберемки дубового гілля з величезними жолудями)⁶²⁸.

⁶²⁴ Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи. С. 50, прим. 1.

⁶²⁵ Часткове пояснення цьому слід, вочевидь, шукати у позанауковій сфері: обидві світові війни, як і післявоєнної реалії, не сприяли дослідженню германізмів РЛ. Доволі симптоматично, що у 1944 р. Арциховський критикував Сизова за те, що він у своїх студіях йшов «згубним шляхом реєстрації запозичень» (Арциховський А. В. Древнерусские миниатюры... С. 33). Загалом тема германізмів у подальших дослідженнях РЛ не педалювалася (винятком є хіба згадана вище стаття Чернецова), а, скажімо, Нікітін інтерпретував присутні у мініатюрах РЛ іноземні художні впливи як угорські (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 548).

⁶²⁶ Кондаков Н. Заметка о миниатюрах Кёнигсбергского списка начальной летописи. *Радзивилловская или Кенигсбергская летопись*. Ч. 2: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. Санкт-Петербург, 1902. С. 125.

⁶²⁷ Стосовно поглядів на нього як на родову емблему володимиро-суздальських князів див.: Пчелов Е. В. Бестиарий Московского царства: животные в эмблематике Московской Руси конца XV — XVII вв. Москва, 2011. С. 61–64.

⁶²⁸ Цікаво, що Михайло Артамонов розгледів у чоловікові «з жолудем» (як і в схожій фігурі на арк. 35) «реалістичний стиль, який є відголоском італійського відродження на німецькому ґрунті» (Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. С. 23).

Рис. 12. Герб Київського воєводства з «Хроніки польської» Йоахима Бельського (1597 р.)

Зображення собак також нерідко потрапляли на герби. Скажімо, та, що «служить» на арк. 155, нагадує геральдичну фігуру «dog sejant erect», а та, яка йде з піднятою лапою (арк. 157), — «dog passant». Утім, на нашу думку, це аж ніяк не означає, що автор примальовок в РЛ користувався якимось гербовником. Можливо, він бачив рукопис, де герби доповнювали сцени з життя рицарів — на кшталт Гейдельберзького рукопису (пісенника Манессе). А, найвірогідніше, йдеться про мініатюриста, котрий не надихався якоюсь конкретною пам'яткою, а увібрав у себе дух західноєвропейської культури. Щодо його національності можна сперечатись: Сизов вважав майстра німцем⁶²⁹, а решта дослідників — уродженцем Русі. Та найвлучнішу його характеристику дав ростовський дослідник Сергій Сазонов, проникливо зауваживши: «Одна справа знати чужі реалії і навіть чужу художню мову й користуватися нею у своїй роботі. І зовсім інша — вміти на ній жартувати й сміятися. Однак другий майстер настільки вільно користується цією мовою, настільки послідовно й наполегливо проводить її у своїй редакторській правці, подеколи навіть на шкоду первісному сенсу мініатюр, що мимоволі постає думка, що саме мова західноєвропейської книжкової мініатюри була для нього рідною»⁶³⁰.

⁶²⁹ Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи. С. 47, 48.

⁶³⁰ Сазонов С. В. Смеховые мотивы в миниатюрах Радзивилловской летописи. *История и культура Ростовской земли*. Ростов, 1995. С. 40. Див. також: Його ж: К атрибуции одной из миниатюр Радзивилловской летописи. *У источника*. Ч. 1. Москва, 1997. С. 280–281.

⁶³¹ Сазонов С. В. Смеховые мотивы... С. 35–39; Його ж: К атрибуции... С. 279–280. Чужорідність цих образів в контексті Давньої Русі підкреслює їх хибна інтерпретація в літературі. Скажімо, Рибakov у чолов'язі, що замахнувся палицею на вершника (арк. 170 зв.), побачив «молодого палія з в'язкою пруття в руках», а в озброєному воїні «без шолома» (і заразом без штанів) на арк. 170 угледів іронічне зображення переляку (Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 216). І Рибakov, і Сазонов писали про «рицаря-самогубцю», що б'є себе кинджалом в груди, хоча ще Кондаков слушно зауважив, що його показано ззаду (Кондаков Н. Заметка о миниатюрах Кёнигсбергского списка начальной летописи. С. 125).

⁶³² Аналогічний персонаж присутній на арк. 148 зв., одначе він намальований ескізно.

⁶³³ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 70–71.

Дослідник вказав на сміхові сюжети, що є чужими для східнослов'янської іконографії: князь за прядкою, блазень з дрючком, голі й напівроздягнені люди, чудернацькі вояки⁶³¹. Сміховими вважає Сазонов і розглянуті нами зображення звірів. З цим, на наш погляд, можна погодитись тільки частково — передовсім стосовно мавпи, яка одночасно їсть і випорожнюється. Гадаємо також, що до переліку Сазонова можна додати карлика, який заковує в кайдани князя Василька Ростиславича (арк. 140)⁶³², і вершника, що тягне за бороду старого, котрий тримається за хвіст його коня (арк. 150 зв.). До «низового» гумору можна віднести заголені сідниці вбитого городянами прислужника Андрія Боголюбського (арк. 215 зв.) і сцену брутального поводження з киянками кількох чоловіків, в одного з яких чомусь дві ліві руки (арк. 206).

До речі, присутність в РЛ елементів комічного подеколи відзначали й попередники Сазонова, але для них вони мали класове забарвлення. Маємо на увазі передусім працю Артемія Арциховського (1944 р.), котрий побачив у сцені погрому в Боголюбіві «прояв ідеології містянина»; на його погляд, іншим її виразом була «та весела насмішка над феодалами, котрою просякнуті численні малюнки. Інколи ця насмішка досягає гостроти політичної карикатури»⁶³³. На жаль, перелік цих випадків викликає, як мінімум, подив і змушує замислитись над тим, наскільки соціальне середовище впливає на свідомість науковця, подеколи аж так, що йому здається, ніби новгородці тягнули князя, «наче пакунок» (арк. 212), а на арк. 237 зв. Рюрик Ростиславич, цілуючи хрест, підскакує, а «єпископ немов б'є хрестом Рюрика в зуби».

Толочко ж повністю обійшов увагою сміхову тематику в РЛ й лише в останніх рядках своєї статті занотував, що деякі з примальовок можуть бути «жартами для посвячених», слідами спілкування художників між собою; як на найближчу паралель він вказав на значно пізніші «витівки волинських судових писарів, котрі вносили в актові книги пародійні тексти, оформлені як справжні акти» (С. 84). Ця характеристика корелює з раптовою зміною поглядів дослідника на природу РЛ у другій половині його статті. Посутньо він зводить нанівець власну думку про приуроченість

до пришествя Антихриста цього «виняткового рукопису, створеного не випадково [в ориг. — «не “по случаю”]», й представляє роботу над манускриптом як «художній експеримент».

Спираючись на сукупність фактів, викладених Подобедовою і Нікітиним,⁶³⁴ зокрема спостереження останнього щодо послідовності роботи художника й писця при копіюванні протографа РЛ⁶³⁵, Толочко робить неочікуваний висновок: РЛ був «своєрідним полігоном, на якому апробувалися різні варіанти рішень, випробовувалися художники різних манер. Інакше кажучи, Радз[ивілівський літопис] був не парадним, а чорновим рукописом»; «слід позбутися уявлень про Радз[ивілівський літопис] як про офіційний, парадний рукопис» (С. 79, 81).

Мовляв, «наприкінці 15 ст. на Волині було втрачене вміння створювати розкішні лицеві рукописи історичного змісту», про що свідчить першочергова роль художника при макетуванні РЛ. Не маючи «досвіду у подібних справах», втягнуті у це починання «живописці, котрі розписували Успенський собор, <...> відчували непевність, подолати яку й накопичити необхідні вміння вирішили, попрактикувавшись на “муляжі”»; «іншого призначення для Радз[ивілівського літопису], крім “тренажерів”, і не передбачали» (С. 81–82). Тобто лише заради

того, аби набити руку, безпорадні митці створили величезний фоліант і намалювали (хай і не завжди ретельно) понад шістсот мініатюр.

Тут постає доречне запитання: а чи не за великі розміри такого «полігону»? І хто й навіть — з урахуванням величезної вартості рукопису — оплачував подібні художні екзерсиси? І з чим ми, зрештою, маємо справу: з масштабним історичним задумом чи з жалюгідними потугами аматорів, котрі створили літопис, який від самого початку «не призначався для “публікації” [sic!]?»

Звісно, усі ці запитання риторичні. Відповідей на них ми не знайдемо й у пізніших дослідженнях Толочка. І це не дивно, адже вони не є продовженням розглянутої нами статті та навіть багато у чому їй суперечать. З другого боку, О. Толочко ніде не спростовує свої відкриття у царині «візуальної текстології» й посилається на свою публікацію 2005 р. у бібліографічній довідці для «Енциклопедії історії України». Це, власне, й актуалізує зроблений нами аналіз. Він унаочнив, що науковцям бракує аргументів, аби довести, що РЛ пов'язаний своїм походженням з Волинню, незалежно від того, чим він був: унікальним проектом, реалізованим у владичному скрипторії у Володимирі-Волинському, чи лише «муляжем» для тамтешніх іконописців.

REFERENCES

- Artamonov, M. I. (1931). Miniatiury Kenigsbergskogo spiska letopisi. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury*, (10/1), 1–28 [in Russian].
- Artikhovskii, A. V. (2004). *Drevnerusskie miniatiury kak istoricheskii istochnik*. Tomsk; Moscow [in Russian].
- Augustyniak, U. (2014). *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*. Warszawa [in Polish].
- Bobrov, A. G. (2017). Kitovras Efrosina Belozerskogo. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (65), 423–449 [in Russian].
- Chernetsov, A. V. (1981). K izucheniiu Radzivilovskoi letopisi. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (36), 274–288 [in Russian].
- Danilevskii, I. N. (1995). Zamysel i nazvanie Povesti vremennykh let. *Otechestvennaia istoriia*, 5, 101–110 [in Russian].
- Danilevskii, I. (2013). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi: problemy prochteniia. *Blgarska Ukrainistika*, (3), 188–197 [in Russian].
- Filiushkin, A. (2002). Istoriia s točki zreniia zdravogo smasla? *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*, (7), 39–50 [in Russian].
- Gantsov, V. N. (1927). Osobennosti yazyka Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, (32), 177–242 [in Russian].
- Gorskii, A. A. (2001). «Vsego esi ispolnena zemlia russkaia...». Moscow [in Russian].
- Ilin, V. V. (1992). *Smolensk — slovo starinnoie i charuiushchee*. Smolensk [in Russian].
- Kiersnowski, R. (1991). «Akademia Smorgońska» i jej legenda. In: *Kultura średniowieczna i staropolska* (595–603). Warszawa [in Polish].

⁶³⁴ Подобедова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей: К истории русского лицевого летописания. Москва, 1965. С. 86–87; Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 530–542.

⁶³⁵ «Робота писця починалася тільки після нанесення контурів малюнка» художником у зошиті з чотирьох складених навпіл аркушів; писець «заповнював текстом простір між малюнками», і після цього (але не одразу) зошит «знов потрапляв до художника, котрий робив розкраску малюнків». Посилаючись на «першочергову роль художника при макетуванні РЛ», Нікітин доводив, що літопис копіювався лише з одного оригіналу (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 530, 532, 541).

- Kondakov, N. (1902). Zametka o miniaturakh Kenigsbergskogo spiska nachalnoi letopisi. In: *Radzivilovskaia ili Kenigsbergskaia letopis*. T. 2: Stati o tekste i miniaturakh rukopisi (115–127). Saint-Peterburg [in Russian].
- Kosiakova, V. (2018). *Apokalipsis Srednevekovia: Ieronim Boskh, Ivan Groznyi, Konets sveta*. Moscow [in Russian].
- Kukushkina, M. V. (1996). K voprosu o meste proiskhozhdeniia Radzivilovskoi letopisi v spiske XV v. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (50), 374–383 [in Russian].
- Kushch, T. V. (2019). *Knizhnaia kultura zapadnoyevropeiskogo Srednevekovia*. Ekaterinburg [in Russian].
- Likhachiov, D. S. (1986). Protiv diletantizma v izuchenii «Slova o polku Igoreve». In: *Issledovaniia «Slova o polku Igoreve»* (183–196). Leningrad [in Russian].
- Miliaieva, L. (2014). Dumky i sposterezheniia shchodo ikony Yerusalymskoi Bohomateri. *Volynska ikona: doslidzhennia ta restavratsiia*, (21), 10–18 [in Ukrainian].
- Nevostuev, K. (1868). *Slovo sv. Ippolita ob antikhriste v slavianskom perevode po spisku XII v*. Moscow [in Russian].
- Nikitin, A. L. (2004). O Radzivilovskoi letopisi. *Germenevtika drevnerusskoi literatury*, (11), 526–557 [in Russian].
- Pchiolov, E. V. (2011). *Bestiarii Moskovskogo tsarstva: zhivotnyie v emblematike Moskovskoi Rusi kontsa XV — XVII vv*. Moscow [in Russian].
- Petrushko, L. (2022). Neradysni emotsii v miniaturakh i teksti Radzyvillivskoho litopysu. *Tekst i obraz: aktualni problemy istorii mystetsva*, (14/2), 52–61 [in Ukrainian].
- Podobedova, O. I. (1965). *Miniatiury russkikh istoricheskikh rukopisei: K istorii russkogo litsevo go letopisaniia*. Moscow [in Russian].
- Rybakov, B. A. (1984). *Iz istorii kultury drevnei Rusi: Issledovaniia i zametki*. Moscow [in Russian].
- Rybakov, B. A. (1994). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi i russkie litsevye rukopisi X–XII vv. In: *Radzivilovskaia letopis*. Kn. 2: Tekst. Issledovanie. Opisanie miniatur (280–301). Saint-Peterburg; Moscow [in Russian].
- Sazonov, S. V. (1995). Smekhovye motivy v miniaturakh Radzivilovskoi letopisi. In: *Istoriia i kultura Rostovskoi zemli* (35–40). Rostov [in Russian].
- Sazonov, S. V. (1997). K atributsii odnoi iz miniatur Radzivilovskoi letopisi. In: *U istochnika* (263–281). Moscow [in Russian].
- Shakhmatov, A. A. (1913). Zametka o meste sostavleniia Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. In: *Sbornik v chest 70-letii professora D. N. Anuchina* (69–75). Moscow [in Russian].
- Shchavinskaia, L. L. (1998). *Literaturnaia kultura belorusov Podliashia XV–XIX vv*. Minsk [in Russian].
- Shchavinskaia, L. L. (1998). Vilniusskii vovoda Yanush Radzivil – chitatel kirillicheskikh rukopisei. *Senoji Lietuvos literatūra*, (6), 248–253 [in Russian].
- Shchelchkova, T. A. (2008). «Radzivilovskaia» ili «Smolenskaia» letopis? *Izvestiia Smolenskogo gosudarstvennogo un-ta: Istoricheskie nauki*, (4), 174–179 [in Russian].
- Simonov, R. A., Turilov, A. A., & Chernetsov, A. V. (1994). *Drevnerusskaia knizhnost*. Moscow [in Russian].
- Sizov, V. I. (1905). Miniatiury Kenigsbergskoi letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, (10/1), 1–50 [in Russian].
- Soloviova, I. D. (1989). Knizhnik i ikonopisets Efrem — sovremennik Efrosina. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (42), 268–279 [in Russian].
- Staviskii, V. I. (2015). O vozmozhnom istochnike nekotorykh obrazov letopisnoi «Pokhvaly» kniazia Romanu Mstislavichu. *Slověne*, 2, 159–179 [in Russian].
- Svirin, A. N. (1964). *Iskusstvo knigi Drevnei Rusi XI–XVII vv*. Moscow [in Russian].
- Temushev, S. N. (2015). Dan v miniaturakh Radzivilovskoi letopisi. *Drevniaia Rus: Voprosy medievistiki*, 2, 5–22 [in Russian].
- Tolochko, A. (2005). Prirysovki zveri k miniaturam Radzivilovskoi letopisi i problema proiskhozhdeniia rukopisi. *Ruthenica*, 4, 62–84 [in Russian].
- Vasilik, V. (2013). Eskhatologicheskie predstavleniia v Galitcko-Volynskoi letopisi. *Rusin*, 1, 136–148 [in Russian].
- Vishnia, I. B. (2021). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi: avtorskaia manera i kolichestvo masterov. *Peterburgskii istoricheskii zhurnal*, 2, 189–204 [in Russian].
- Yurganov, A. L. (1998). *Kategorii russkoi srednevekovoi kultury*. Moscow [in Russian].

Дата надходження до редакції: 14.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 30.09.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.217>

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Vitaliy ANDRYEYEV,

Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Світлана АНДРЕЄВА,

доцентка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Svitlana ANDRYEYeva,

Associate Professor at the Department
of World History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

ХРОНІКИ ОКУПОВАНОГО МІСТА:

ЛІТОПИС ЦИВІЛЬНОГО СПРОТИВУ ХЕРСОНА

У ВИМІРАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У 2022 РОЦІ / УПОРЯД. О. В. ЧЕРЕМІСІН. СУМИ. 2023. 482 С.

Пишемо рецензію — і знов, і знов переживаємо трагічні сторінки окупації міста, якому присвятили 20 років життя і роботи у Херсонському державному університеті, міста, яке стало нам рідним, де й зараз живуть і працюють наші учні, друзі та знайомі. Найбільшим потрясінням залишається телефонна розмова ввечері 1 березня 2022 року із подругою, викладачем Херсонського наукового ліцею Херсонської обласної ради пані Наталею, яка мешкає на вулиці Перекопській, всі вікна її історичного приватного будинку виходять на цю одну з основних «артерій» Херсона. Вона з родиною вечеряла після шести проведених пар і у «прямому ефірі» дивилася на прохід російських танків під своїми вікнами...

Херсон — це єдиний обласний центр, захоплений агресором. Як підступно вони ввійшли в нього, так само підступно й безславно залишили

11 листопада 2022 року. Але як місцеве населення пережило цю окупацію і які ментальні наслідки це має і буде мати в далекосяжній перспективі — важлива проблема для вивчення фахівців різних галузей.

Наразі маємо достатньо публікацій особистих історій і навіть узагальнень, бо вони зроблені професійними істориками й для нас мають певний науковий інтерес. На шпальтах міжнародного інтелектуального часопису «Україна модерна» розміщено спогади та роздуми двох херсонців, двох професорів, докторів історичних наук — Євгена Сінкевича «Відчуття, коли твоє місто стало для тебе чужим, напевно, було найгіршим із відчуттів»: спогади (не)звичайного професора про окупацію Херсона» (07.02.2023) та Сергія Водотики «Місто, яке не боялося: Херсон у перші місяці російської окупації» (10.09.2024). На основі власних щоденників часів окупації у художньо-образній формі створено узагальнюючий образ Херсона й херсонців у творі історика Артема Петрика «Сни про Херсон» (Харків: Фоліо, 2023. 160 с.). Звісно, свої історії херсонці широко розміщують і в соціальних мережах і переповідають в особистому спілкуванні.

Але на сьогодні найбільший інтерес щодо фіксації вражень мешканців міста від окупації становлять усноісторичні свідчення, зібрані після звільнення міста істориком з Херсонського державного університету Олександром Черемісіним — «Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії росії проти України у 2022 році» (саме таке написання назви країни-агресора було обрано). Видання присвячене 1-й річниці деокупації. Дослідження виконувалося в межах ініціативної науково-дослідної роботи «Окупація та визволення Херсону: Антонівський міст, Бузковий гай, героїзм цивільного спротиву». Методологічну підготовку, розробку опитувальників, упорядкування матеріалів зробив О. Черемісін під час дослідницької стипендії в Центрі міської історії (м. Львів), яку інституція надає за підтримки Фонду Кербера (м. Гамбург, Німеччина).

Основну увагу приділено фіксації та вивченню досвіду саме «цивільного спротиву» в окупованому Херсоні засобами «усної історії». Йдеться про ненасильницький спротив цивільного населення, який в Херсоні проявився у різних формах: участь у проукраїнських мітингах та акції «Жовта стрічка» (поки це було можливо робити легально в перший місяць окупації), долучення до українського волонтерського руху, проукраїнська позиція в соціальних мережах, зв'язок з підконтрольною Україні територією, відмова виходити на роботу та приймати російську «гуманітарку», бойкот російських товарів і грошей, публічне прослуховування української музики, відмова від російської системи освіти для школярів і студентів, уникання прийняття російського

громадянства та призову в російську армію, участь у псевдореферендумі, невиконання наказів окупаційної адміністрації і навіть переховування втікачів та ветеранів АТО. Одною з найбільш небезпечних форм цивільного спротиву був виїзд за межі тимчасово окупованої території.

Загалом було опитано 88 учасників і свідків подій. До видання ввійшло 27 індивідуальних інтерв'ю (одне з них анонімне). Вони були зроблені переважно в червні — серпні 2023 року або при особистій зустрічі, або різними засобами дистанційного аудіо- чи відеозв'язку. 10 осіб перебували в Херсоні протягом всього періоду окупації, інші прийняли рішення і за кілька місяців знайшли можливість виїхати на підконтрольну Україні територію. Для більшості окупація стала найстрашнішим періодом їхнього життя.

Серед респондентів 15 чоловіків і 12 жінок; за віковими категоріями: 1) народжені у 1950–1960-х роках (і мають досвід соціалізації за радянського режиму); 2) народжені у 1970–1980-х роках; 3) народжені після 1991-го року.

Необхідно зазначити, що хоча респонденти є представниками різних професій (освітняни, діячі культури, держслужбовці, депутати різних рівнів, приватні підприємці, лікарі, волонтери, учасники ТРО тощо) — це все, скажімо так, «середній клас», люди з вищою освітою, з активною громадянською позицією та відомі в Херсоні. На нашу думку, це доволі конкретний соціологічний кейс цивільного спротиву міста.

Умовно всі свідчення поділені на чотири часові проміжки: 1) життя до окупації; 2) життя в момент окупації; 3) життя після деокупації; 4) плани й прогнози на майбутнє. Повномасштабна російська агресія поділила життя херсонців на «до» і «після», стала великим випробуванням як для кожної окремої людини, так і громади в цілому, сприяла переосмисленню такого поняття, як «патріотизм», усвідомленню своєї громадянської позиції і долученню до цивільного спротиву. У багатьох інтерв'ю спостерігаємо ще одну лінію розмежування — між тими, хто став на шлях громадського спротиву, і тими, хто пішов на ту чи іншу колаборацію з загарбниками.

Основними тематичними блоками стали: участь у ТРО на початку вторгнення; повсякденні практики життя; організація та перебіг цивільного спротиву; особливості комунікації цивільного населення з озброєними військовими окупантами; обмеження росіянами доступу до цифрового інформаційного простору; функціонування загальноосвітніх установ; трансформація життєвого міського простору.

Зібрані усноісторичні матеріали, які з відомих причин не могли бути документально зафіксовані, в деталях і з емоційним забарвленням відтворюють життя окупованого міста, а надані респондентами матеріали з особистих архівів ще більше його

унаочнюють. Таким чином, цивільний спротив окупантам у Херсоні, хоча і не мав лідера і єдиної організаційної мережі, став однією зі складових того, що «руський мір» не утвердився на правому березі Дніпра й місто повернулося в лоно України. Дякуємо кожному мешканцю окупованого Херсона, що кожного дня робив свій маленький подвиг цивільного спротиву окупантам.

Опубліковані інтерв'ю представляють собою завершену розповідь. Зараз ці люди проживають в Херсоні, інших регіонах України та за кордоном. Цікаво, чи бажали б вони щось переосмислити, згадати, уточнити, змінити щось у своїх спогадах про окупацію зараз, у 2024 році, у переддень 2-ї річниці деокупації, адже війна триває, український Херсон піддається цілеспрямованим, страшним атакам ворога й руйнуванням.

Ця книга вже отримала визнання фахівців з усної історії, видання було рекомендоване до друку дійсним членом Української асоціації усної історії професором, доктором історичних наук Сергієм Корновенком та директоркою Науково-дослідно-

го інституту історичної урбаністики, професоркою, докторкою історичних наук Вікторією Константіною. Будемо чекати на продовження «Літопису...», бо треба передати всю повноту драми, яку пережило місто та його мешканці.

Хотілося б найближчим часом побачити анонсовані очільником проекту та упорядником Олександром Черемісіним, який перебував весь час з родиною у місті під час окупації, власне його спогади й свідчення. Це був би цікавий науковий досвід самоінтерв'ю.

Звісно, крім цивільного спротиву, маємо в Херсоні й приклади реальної боротьби з окупантами — це коригувальники вогню, розвідники та диверсанти, активні громадські діячі, волонтери й журналісти. Деякі з них пройшли в'язниці й катівні, полон, дали свідчення про злочини окупантів у встановленому законом порядку. Доля багатьох зниклих патріотів нам невідома. Сподіваємося, що прийде час і саме ними — справжніми героями — буде написаний «Літопис спротиву»!

Дата надходження до редакції: 30.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 05.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.218>

Анна ГЕДЬО,

завідувачка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Anna HEDO,

Head of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: a.hedo@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КИЇВ І КИЯНИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ:
МІСЬКА ІСТОРІЯ У НАРАТИВАХ»: НОТАТКИ НА БЕРЕГАХ**

Тринадцята Міжнародна наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: міська історія у наративах», що відбулася 24 травня 2024 року на факультеті суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка в онлайн-форматі, продемонструвала актуальність дослідження міської історії в сучасних умовах. Організована за підтримки Міністерства освіти і науки України й за участі провідних українських і зарубіжних наукових установ, конференція зібрала понад 70 дослідників, які цього року обговорили роль історичних наративів у формуванні міського простору.

Тема конференції акцентувала увагу на тому, як різноманітні тексти — від письмових документів до візуальних образів — впливають на наше розуміння міст. Дослідники з України та інших країн, зокрема Великобританії, Ірландії, Чехії, Польщі, Латвії та Португалії, репрезентували доповіді, що охопили широкий спектр тем — від історії повсякдення до впливу міжнародних конфліктів на міське життя. Особливий акцент доповідачі зробили на наративному образі Києва як історичного та культурного центру України.

Пленарне засідання конференції вітальним словом відкрила Наталія Віннікова, проректорка з наукової роботи, голова Вченої ради Київського

столичного університету імені Бориса Грінченка, докторка філологічних наук, професорка, яка зазначила, що наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі Києва» має сталу традицію. Започаткована 2011 року як Всеукраїнська, більше десятиріччя вона є майданчиком для комунікації вчених не лише Києва, але й інших міст України й, згодом, — європейських наукових інституцій. Кожен рік урбаністична тематика наукового форуму конкретизується у розгляді актуальної дослідницької проблеми. Тринадцята конференція вже має статус Міжнародної. Її співорганізаторами, поряд із Міністерством освіти та науки України й Київським столичним університетом імені Бориса Грінченка, стали Інститут історії України й Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Науково-дослідний інститут історичної урбаністики, Інститут східноєвропейських досліджень філософського факультету Карлового університету (Чеська Республіка), Факультет історичних наук Університету Миколая Коперника (Торунь, Польська Республіка).

У вітальному слові деканка Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, докторка філософських наук, професорка Олена Александрова зазначила, що організатор конференції — науково-педагогічний колектив кафедри історії Укра-

їни у складі Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка — впродовж більше ніж десяти років нарощував дослідницький потенціал цього наукового форуму, прагнучи залучити до участі в ньому не лише українських, але й зарубіжних вчених. Історико-урбаністична проблематика конференції надає різноманітні можливості для наукового співробітництва, тим більше, що кожен рік дослідницький ракурс конференції змінюється, зокрема за останній час — від історії повсякдення чотири роки тому до болючої проблеми «місто у війні» у минулорічній програмі.

На пленарному засіданні тема міських наративів розглядалася у контексті світоглядно-діяльнісних практик історії та сьогодення. Зокрема, Ігор Лиман, координатор міжнародної діяльності Бердянського державного педагогічного університету, координатор Офісу підтримки вченого, доктор історичних наук, професор, та Вікторія Константінова, директорка Науково-дослідного інституту історичної урбаністики, професорка Бердянського державного педагогічного університету, докторка історичних наук, професорка, представили доповідь «Втрати української науки від російської агресії: рефлексії науковців-містян». Доповідачі наголосили на необхідності створення бази даних, що фіксувала б масштаби руйнувань дослідницької інфраструктури в Україні та була оприлюднена серед української та світової спільнот. Ця база має бути зрозумілою для користувачів і містити деталізовані відомості про пошкодження навчальних корпусів, лабораторій, бібліотек, наукового обладнання, а також оцінку матеріальних збитків. Такий ресурс має стати цінним інструментом діяльності наукового співтовариства й урядових організацій, сприяючи ефективному плануванню відновлювальних робіт і залученню міжнародної підтримки.

Ірина Грідіна, професорка кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету, докторка історичних наук, професорка, у доповіді «"Вперед у минуле": історична політика Росії на окупованих територіях України» розглянула питання використання історичних наративів як інструменту гібридної війни. Доповідачка продемонструвала, як російська влада маніпулює історичними фактами й створює фальшиві історичні міти для легітимізації своїх агресивних дій. Ірина Грідіна зосередилась на питаннях: 1) як історія була використана для формування сучасного кремлівського режиму; 2) яке місце посіла Україна у кремлівському наративі; 3) як на практиці реалізується історична політика на тимчасово окупованих територіях. Опорними символами офіційного російського наративу, за переконанням доповідачки, є міт про Перемогу й перманентну місію боротьби з фашизмом, коли «фашизмом» може проголошува-

тися усе, що суперечить російському: політиці, історії, ідентичності тощо. Допоміжними засобами цього наративу є ресталінізація (Сталін — великий полководець, який привів російський народ до Перемоги) та мілітаризація (стан «обложеної фортеці» вимагає перманентної мобілізації). Перебіг подій на тимчасово окупованих територіях (кейс Маріуполя) цілком підтверджує концепцію впровадження політики секьюритизації пам'яті, що набуває крайніх форм: знищення історичних і культурних пам'яток, репресії проти будь-яких проявів українського патріотизму, зміна символічного та демографічного ландшафту, агресивне насаджування власної ідентичності.

На пленарному засіданні проблема міського культурного ландшафту як тексту, що відкритий для переосмислення, для актуалізації національних наративів і оповідних стратегій, для ресемантизації, досліджувалася у виступах завідувача відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, доктора історичних наук, професора Ігоря Гирича («Актуалізація національного наративу путівників XIX–XX ст.: Володимирська вулиця Києва») та декана Факультету магістерських соціальних та гуманітарних студій Київської школи економіки, кандидата історичних наук Антона Лягуші («Михайлівська площа як текст: наративні стратегії, ресемантизація, фігуративність»).

У доповіді Ігоря Гирича було проаналізовано зміст путівників вулиці Володимирської у Києві та виявлено домінування в них колоніального та постколоніального російського дискурсу. Доповідач звернув увагу, що традиційні наративи про місто замовчують важливі сторінки української історії та культури, зокрема роль Михайла Грушевського та Українського наукового товариства. На прикладі будинку № 28 по вулиці Володимирській, де розташовувалося товариство, доповідачем було продемонстровано необхідність деколонізації міського простору й переосмислення його символічного значення. Актуальними є пропозиції Ігоря Гирича розробити нові наративи про Київ, які б акцентували увагу на українській історії та культурі, а також на необхідності встановлення меморіальних дощок на честь видатних українських діячів.

Антон Лягуша у своїй доповіді зацентрував увагу на динамічній природі центральних майданів міст, що є результатом постійної взаємодії різних факторів: задуму архітекторів, матеріальної реалізації проекту й соціальних практик, що формуються навколо площі. Планування, будівництво й повсякденність створюють на площі складний комплекс значень та символів. Міська пам'ять, втілена у фізичному та символічному ландшафті міста, знаходить своє вираження саме у таких багатофункціональних просторах. Цен-

тральні площі, як фокусні точки міського життя, слугують носіями колективної пам'яті, оскільки на них часто встановлюють пам'ятники й меморіали, що вшановують історичні події та особистостей. Ці монументи виконують функцію візуальних маркерів історичної пам'яті, зміцнюючи почуття приналежності до міської спільноти.

Тамара Вронська, провідна наукова співробітниця відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, докторка історичних наук, професорка, у доповіді «“З фронту — фашисти, з тилу — особісти”: кияни — жертви радянських спецслужб (червень — липень 1941 р.): за матеріалами архівно-слідчих справ» акцентувала увагу на трагічній долі киян, які стали жертвами політичних репресій у перші місяці Другої світової війни. Використовуючи матеріали архівно-слідчих справ, дослідниця довела, що у початковий період війни, як зрештою і пізніше, радянська влада діяла за межами закону, часто замінюючи правові норми власним свавіллям. Будь-яке виявлення невдоволення чи неспокою могло бути розцінене як антирадянська діяльність і призвести до репресій. Нестриманість у висловлюваннях, занепокоєння ситуацією на фронті, що їх радянські органи розцінювали як «панічні чутки» та «занепадницькі настрої», часто ставали підставою для арештів та розстрілів.

Ольга Ковалевська, провідна наукова співробітниця відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, докторка історичних наук, професорка, у доповіді «Екслібриси Вільніса Ресніса для відомих киян: мотиви, образи, пам'ять», присвятила увагу творчості латвійського художника-графіка Вільніса Ресніса та його екслібрисам, значна частина яких зберігається у фондах Музею історії міста Києва. Доповідка зазначила, що ця колекція є унікальною для України й містить роботи, створені для відомих киян, бібліофілів та колег-художників. Екслібриси В. Ресніса також зберігаються в Латвії та в приватних колекціях в Україні. Творчість художника відзначається різноманітністю сюжетів: від оголеної натури до архітектурних мотивів, від казкових персонажів до історичних подій. В. Ресніс підтримував тісні зв'язки з багатьма власниками своїх екслібрисів, що свідчить про його активну участь у мистецькому житті того часу. Дослідження творчості Ресніса дозволяє глибше зрозуміти контекст розвитку книжкової графіки в Україні та Латвії.

Грехем Фінлей, заступник директора з питань розширення участі Коледжу соціальних наук і права Університетського коледжу Дубліна («Міська історія: роздуми про WEMov та Ірландію»), виступив із повідомленням про те, як саме досвід іммігрантів з окремих етнічних спільнот впродовж сторічч змінював культурний ландшафт Дубліна, урізноманітнюючи його та дода-

ючи власні культурні досягнення до спадщини міста. Доповідач зосередився на тому, як такий досвід визначає сучасний наратив міста.

Особливо зацікавив учасників виступ Панаїотіса Ксенофонтоса. Цей викладач кафедри славистики Оксфордського університету, окрім презентації спільної з професоркою Анною Гедьо доповіді «Голодомор 1932–1933 рр. греків Надазов'я: голоси жертв», розповів про свою волонтерську діяльність у Харківській області з моменту початку активної фази російсько-української війни, про активну підтримку України, викликавши у слухачів щире захоплення рівнем володіння українською мовою.

Програма конференції передбачала проведення низки дискусійних панелей, присвячених різноманітним аспектам міського наративу — обговоренню шляхів осмислення урбаністичної теми в оповідях про місто в часі й просторі, зокрема рефлексії містян у мемуаристиці, щоденниках, епістолярії, белетристиці, осмислення текстів і контекстів міського урбаністичного наративу тощо.

Значну увагу учасників конференції привернули доповіді учасників першої панелі з проблематики презентації образів міста у словесно-візуальних та символічно-ментальних наративах. Серед них особливе зацікавлення викликали виступи Олександра Боня, доцента кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидата історичних наук, доцента (тема «Літературне середовище УСРР 1920-х років у листах Валер'яна Поліщука»), який реконструював подорож українського поета В. Поліщука Європою у кінці 1920-х років на основі його листування; Романа Молдавського, старшого наукового співробітника відділу дослідження Голодомору і масових штучних голодів Національного музею Голодомору-геноциду, кандидата історичних наук, доцента (тема «Київ та кияни у спогадах Лавра Нечипоренка “33-й рік”»); Олени Мокроусової, заступниці генерального директора з наукової роботи Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури та заповідних територій, кандидатки історичних наук (тема «Образи Києва у спогадах Наталії Полонської-Василенко»); Олександри Степанської, викладачки Музичної консерваторії м. Барселуш, кандидатки мистецтвознавства, доцентки (тема «Від Поділля до київського Подолу: історія однієї родини у спогадах Ніни Драй-Хмари»).

Під час другої та третьої панелей проблемне обговорення тривало навколо виступів Світлани Каюк, доцентки кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, та Андрія Посунька, доктора філософії, військовослужбовця Збройних сил України (тема «Конструювання образу героя у місті без

героїв (О. Поль і Дніпро / Катеринослав)»; Анни Яненко, заступниці начальника науково-дослідного відділу історії Києво-Печерської лаври та музейництва Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», кандидатки історичних наук (тема «Візуальний наратив музейного життя Києва кінця 1920-х — 1930-х рр.»), яка презентувала музейну іконографію як дослідницький напрямок, що оперує широким колом зображальних джерел (фотографії та негативи, графіка й живопис, поштівки / листівки; професійні ілюстрації до наукових робіт, замальовки тощо); Тетяни Заболотної, наукової співробітниці відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, кандидатки історичних наук (тема «Міський простір та освіта: київські виші в роки нацистської окупації»); Світлани Новікової, доцентки кафедри історії та археології Історичного факультету Маріупольського державного університету, кандидатки історичних наук, доцентки (тема «Міський простір Маріуполя у періодичних виданнях кінця XIX — початку XX ст.»); Ольги Клімкіної, доцентки кафедри української філології для іноземних громадян Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидатки філологічних наук, доцентки (тема «Київ та кияни: лінгвоаксіологічний портрет у дзеркалі урбанонімів»).

Варто відзначити успішну роботу молодих дослідників — студентів і аспірантів факультетів суспільно-гуманітарних наук і романо-германської філології Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, Запорізького університету — в дискусійному обговоренні важливості міської теми в нарації минулого та сьогодення та ролі молоді у створенні наративу соціальних проектів у місті, під час якого доповідачі ділилися особистим досвідом виживання під час війни, доланням її жахливих викликів завдяки активній волонтерській роботі на перемогу України та мріями про майбутнє своєї країни.

Проблематика конференції викликала значний науковий інтерес серед її учасників і супроводжувалась гострими питаннями до доповідей, дискусіями щодо міської історії, перспективності вивчення та викладання її в Україні, потреби подальшого розвитку освітньої програми з історичної урбаністики Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

Учасники конференції відзначили високий науковий та організаційний рівень заходу, широке регіональне представництво учасників, висловивши вдячність організаторам за можливість обміну дослідницькими ідеями.

Низка оповідей, представлених на конференції, була оприлюднена на шпальтах наукового журналу «Київські історичні студії» за 2024 рік, що свідчить про високий науковий рівень проведеного форуму й актуальність розглянутих проблем.

У травні 2025 року урбаністична тематика конференції буде конкретизована у розгляді дослідницької проблеми, пов'язаної з політикою пам'яті. У сучасному світі, де питання ідентичності, пам'яті та історії набувають особливої гостроти, осмислення політики пам'яті є надзвичайно актуальним. Міста України є вдалим об'єктом для таких досліджень. 14 Міжнародна наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому та сьогоденні» стане майданчиком для обговорення низки питань: наукові рефлексії щодо політики пам'яті на інституційному рівні, балансування комеморативних практик між пам'яттю та забуттям, а міської топоніміки — між комеморацією та політикою, роль політики пам'яті в історичній освіті, виклики творення образів героя та антигероя в наративах комеморації, монументальний образ як складник колективної пам'яті. Очікувана міжнародна конференція за традицією стане платформою для обміну досвідом та ідеями між науковцями з різних країн.

Дата надходження до редакції: 29.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 11.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.219>

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

ДО 50-РІЧЧЯ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВСЬКОГО

10 листопада 2024 р. виповнюється 50 років з дня народження доктора історичних наук, професора кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, заступника редактора часопису «Київські історичні студії» Віталія Миколайовича Михайловського.

Ювіляр народився і виріс у Кам'янці-Подільському — місті з багатою історичною спадщиною, яка сприяла його зацікавленню минулими часами. З плином часу історія Поділля стала найважливішим полем наукових досліджень Віталія Миколайовича. Здобувши вищу освіту на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, він приєднався до інтелектуальної спільноти Києво-Могилянської академії, де його науковою керівницею стала Наталя Яковенко — дослідниця ранньомодерної історії України. Підсумком перших самостійних історичних розвідок ювіляра стала кандидатська дисертація «Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402–1506 рр.)», захищена 2004 р. З часу роботи над дисертацією остаточно окреслилося коло наукових інтересів Віталія Миколайовича — історія регіональних еліт руських теренів Корони Польської наприкінці середньовіччя та у ранньомодерну добу. Вагомим науковим доробком історика стала монографія «Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст.», опублікована 2012 р., що стала основою його докторської дисертації. Згодом з'явилося ще

декілька монографічних розвідок і чимало статей, які засвідчили ерудованість та широту зацікавлень п. Михайловського — від топоніміки середньовічного Поділля до розмаїття політичних і соціальних практик шляхетських спільнот. Характерною рисою його дослідницького стилю є вміння «розмовляти» з джерелами, помітити те, повз що проходили попередники, та, зрештою, здатність вийти далеко за межі історіографічних

стереотипів, нагромаджених впродовж 19–20 ст., і подивитися на минуле по-новому.

Останнім часом дедалі більше уваги ювіляр приділяє публічним комунікаціям — пропонує читацькому загалу науково-популярні розвідки з історії України, як-от книга «Наші королі — Reges nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795)», що була видана 2023 р. і вже перекладена польською та англійською мовами, виступає у мас-медіа. Віталій Миколайович, безперечно, має все необхідне, щоби бути успішним популяризатором-комунікатором у царині історії, адже він вельми щедро наділений даром слова, як усного, так і писемного, слухати його, бесідувати з ним, читати його тексти — є неабияким задоволенням. До того ж він знається не лише на вітчизняній минувшині, але обізнаний, і доволі ґрунтовно, з багатьма напрямками сучасної гуманітаристики.

Ювіляр тривалий час викладає історичні дисципліни у Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка. Студенти вивчають під його керівництвом середньовічну та ранньомо-

дерну історію України, займаються історичною урбаністикою, у магістратурі він веде науково-дослідний семінар, з аспірантами займається джерелознавством. Віталій Миколайович — викладач вимогливий, але завжди готовий допомогти молоді робити перші кроки на тернистих шляхах історичних досліджень.

З дня створення часопису «Київські історичні студії» ювіляр працює в його редакційній колегії. Пріоритетами у редакційній роботі для нього є урізноманітнення тематики статей та забезпечення належного рівня якості публікацій. Ґрунтовно обізнаний з вітчизняною й іноземною науковою періодикою, він прагне допомогти часопису ставати чимдалі важливішим майданчиком для презентації результатів досліджень українських і зарубіжних істориків.

Щиро вітаючи Віталія Миколайовича з ювілеєм, колеги та учні зичать йому міцного здоров'я на многая літа та творчої наснаги. 50-річчя є віком зрілості для інтелектуала, тому ми сподіваємося, що шановний ювіляр у майбутньому ще істотно примножить свій творчий доробок.

Дата надходження до редакції: 10.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 21.09.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Наукове видання

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

2024, 2 (19)

Науковий журнал
Scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності
Марія ПРЯДКО

Відповідальна за випуск
Антоніна ДАНИЛЕНКО

Над виданням працювали
Людмила ПОТРАВКА, Ольга МАРЮХНЕНКО, Людмила СТОЛІТНЯ,
Тетяна НЕСТЕРОВА, Вікторія СКРЯБІНА

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8052 від 29.01.2024 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського столичного університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.